

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

ДЕНИСЕНКО ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК [378.14:910](09)[477.54/.62]“18/19”

**РОЗВИТОК ЗМІСТУ ВИЩОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА
СЛОБОЖАНЩИНІ (XIX СТ. – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)**

13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Микитюк Олександр Миколайович,
доктор педагогічних наук, професор

Харків-2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ВИЩОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (XIX ст. – перша половина XX ст.)	10
1.1. Місце географії в системі навчальних предметів вищої школи у досліджуваний період.....	12
1.2. Офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти в досліджуваний період.....	44
1.3. Аналіз навчальних планів та програм.....	67
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	93
РОЗДІЛ 2.	
ДОСВІД ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ	96
2.1. Аналіз підручників з географії для вищих навчальних закладів.....	96
2.2. Особливості підходів до викладання географії на Слобожанщині в досліджуваний період.....	121
2.3. Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах.....	143
2.4. Актуалізація використання методичних ідей викладання географічних дисциплін у сучасних умовах діяльності вищої школи.....	159
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	174
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	224

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна географічна наука значною мірою інтегрує природничі, соціальні та економічні знання, що часовому та просторовому вимірах. Тому географічна освіта покликана розкривати актуальні проблеми взаємодії суспільства та природи, в тому числі глобальну проблему сьогодення – збереження навколишнього середовища, значення краєзнавчого підходу до вивчення і раціонального використання природних багатств, оцінку якості довкілля. Все це вимагає оновлення змісту географічної освіти у вищій школі, удосконалення програм і підручників з метою інтеграції та диференціації знань, розвитку інтересу студентів до географії, формування цілісних знань про географічні явища. Також упровадження інновацій у навчально-виховний процес вищої школи передбачає врахування педагогічного досвіду минулого та його провідних ідей. Відтак, на сучасному етапі розвитку вищої освіти існує потреба у вивченні й творчому використанні надбань минулого з метою впровадження їх у практику вищої школи.

Особливу значущість становить період XIX ст. – перша половина XX ст., що характеризувався суттєвими реформаторськими змінами та перетвореннями в географічній освітній галузі, а також у викладанні географічних дисциплін на Слобожанщині, що свідчить про формування її змісту й методики викладання. Географів-дослідників та викладачів географії для вищої школи у цей час готували в Імператорському Харківському університеті, а учителів географії – у Харківському педагогічному інституті.

До висвітлення становлення вітчизняної географічної освіти у XIX ст. зверталися М. Баранський, В. Соколовський, К. Ушинський. Вони обґрунтували необхідність знань про природу, навколишній світ, розробили зміст курсів для середньої школи та започаткували методи їх викладання.

Перші публікації, які опосередковано порушували питання викладання географічних дисциплін у вищій школі досліджуваного періоду, з'явилися на початку XX ст. У працях науковців Д. Анучина, А. Краснова, П. Кротова,

Є. Петрі, Г. Танфільєва та інші подані відомості про розвиток змісту вищої географічної освіти, збагачення його новими фактами і явищами, упровадження методів та засобів навчання географії.

Проблема становлення географічної освіти розглядалися в працях М. Баранського, А. Баркова, О. Борзова, О. Діброви, О. Івановського, В. Кістяківського, С. Рудницького та ін. Витоки вивчення діяльності видатних представників географічної освіти Слобожанщини сягають кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. На цей самий період припадають праці Д. Багалія, Д. Міллера, І. Осипова, де подана характеристика науки та освіти того часу, вплив світової наукової думки і змін в розвитку суспільства.

Дослідження географічної освіти у Харківському університеті здійснювали М. Дмитрієв, який аналізував розвиток геоморфології у Харківському університеті; Г. Дубинський, котрий простежував викладання курсу метеорології з моменту заснування університету; В. Віленкін і Г. Дубинський, які піддали аналізу внесок викладачів геолого-географічного факультету Харківського університету у вивчення степової і лісостепової зон України.

Нові методологічні та методичні підходи до навчання географії у сучасних середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах розглядаються у дослідженнях О.Діброви, Я.Жупанського, Ф.Заставного, С.Коберніка, В.Корнєєва, П.Масляка, О.Мельничук, М.Откаленка, Л.Паламарчук, М.Паламарчука, С.Пальчевського, В.Пестушка, М.Пістуна, А.Сиротенка, Л.Тименко, Г.Уварової, Б.Чернова, О.Шаблія, Е.Шиповича, П.Шищенко, І. Шоробури та ін. Розвитку сучасної теорії та методики навчання географічної освіти у вищих навчальних закладах сприяють праці таких науковців, як М. Багров, В. Боков, І. Горленко, Л. Зеленська, О. Маринич, Я. Олійник, М. Паламарчук, Г. Пархоменко, М. Пістун, Л. Руденко, І. Черваньов, Г. Швєбс, П. Шищенко, М. Щербань та інші.

Формування змісту географічної освіти у вищій школі і методики навчання географії тісно пов'язані з розвитком вищої освіти, педагогіки і

географічної науки загалом. Тому для дослідження проблеми розвитку вищої географічної освіти Слобожанщини у XIX ст. – першій половині XX ст. мають значення праці Л. Зеленської, С. Золотухіної, В. Микитюка, О. Микитюка, О. Осової, Т. Соколенко, а також дисертаційне дослідження Л. Божко, що присвячене становленню географічної науки на Харківщині у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст.

Аналіз історико-педагогічної і методичної літератури, періодичних видань досліджуваного періоду та дисертаційних праць засвідчує, що в доробку українських учених є значні здобутки, які стосуються змісту й методики навчання географії у зазначений період. Проте відсутні цілісні дослідження з проблеми становлення, формування та розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у XIX ст. – першій половині XX ст.

Об'єктивна потреба сучасної вищої географічної освіти у використанні здобутків національної вищої школи і відсутність досліджень, де б цілісно розглядалася проблема формування змісту вищої географічної освіти Слобожанщини зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині (XIX ст. – перша половина XX ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах» (РКН – 1-200199004104). Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 5 від 21 грудня 2009 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 23 лютого 2010р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у XIX ст. – першій половині XX ст. та виявленні основних чинників його формування.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу історико-педагогічної і методичної літератури виявити основні чинники та на їх основі здійснити періодизацію формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у XIX ст. – першій половині XX ст.

2. З'ясувати генезу розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в досліджуваний період та його відображення у навчальній літературі з географії.

3. Визначити і схарактеризувати методичні аспекти викладання географічних дисциплін на Слобожанщині в досліджуваний період.

4. Обґрунтувати перспективи використання досвіду викладання географічних дисциплін досліджуваного періоду в освітній системі сучасної вищої школи.

Об'єкт дослідження – вища географічна освіта на Слобожанщині у XIX ст. – першій половині XX ст.

Предмет дослідження – теорія і практика розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини у XIX ст. – першій половині XX ст.

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження:**

– теоретичний аналіз історико-педагогічної літератури, навчально-методичного забезпечення (навчальних планів, програм та підручників із географії, методичних посібників, науково-методичної літератури, періодичних видань), а також процесу викладання географії у вищих навчальних закладах, що дозволило з'ясувати розвиток змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в XIX ст. – першій половині XX ст.;

– історико-типологічний, що дав можливість виділити періоди та етапи у формуванні змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у досліджуваних хронологічних межах;

– ретроспективний метод, за допомогою якого досліджено особливості змісту вищої географічної освіти та його відображення у навчальній літературі на різних історичних етапах;

– хронологічний метод, що дав змогу дослідити процес формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в динаміці, змінах і часовій послідовності у досліджуваних хронологічних межах;

– порівняльний метод, за допомогою якого здійснено вивчення та узагальнення педагогічного досвіду навчання географії у вищій школі Слобожанщини і виявлено можливості його використання в сучасних умовах;

– систематизація та узагальнення результатів дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* обґрунтовано періодизацію формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в XIX ст. – першій половині XX ст.: I період – (1804 – 1888 рр.) – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах; II період – (1889 – 1920 рр.) – зміцнення матеріально-технічної бази, відкриття кафедр; III період – (1921 – 1940-і рр.) – формування вищої географічної освіти як цілісної системи;

визначено чинники формування змісту географічної освіти Слобожанщини у досліджуваний період (суспільно-політичні, соціально-економічні, рівень розвитку географічної науки й освіти, їх зв'язок з іншими науками про природу, структура освітньої системи та навчальних закладів, форми організації навчально-виховного процесу, розвиток педагогічних ідей, дидактичних і методичних підходів до реалізації змісту і практики навчання географії); встановлено організаційно-педагогічні умови викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у XIX ст. – першій половині XX ст. (використання різноманітних форм і методів навчання географічних дисциплін, здійснення контролю за навчальною

діяльністю студентів, науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу з географії); узагальнено досвід реалізації у практиці вищої школи кінця ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. методики навчання географічних дисциплін у контексті розвитку географічної освіти; розкрито внесок викладачів на Слобожанщині О. Івановського, А. Краснова, І. Леваковського, С. Рудницького у розвиток теорії та методики навчання географії у вищій школі.

Удосконалено зміст вищої географічної освіти обґрунтуванням завдань і змісту спецкурсу за вибором студентів «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект».

Дістала подальшого розвитку теорія та методика навчання географії у вищій школі завдяки виявленню передових ідей викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у досліджуваний період, перспективних для використання в освітній системі сучасної вищої школи.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено та впроваджено у практику вищих навчальних закладів навчальну програму спецкурсу для студентів-географів «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект».

Матеріали дослідження можуть бути використані авторами програм, підручників і посібників з методики навчання географії у вищій школі та під час підвищення кваліфікації тих чи інших педагогічних кадрів в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти. Проаналізований та узагальнений досвід слугуватиме підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень, сприятиме цілісному відтворенню особливостей розвитку географічної освіти та викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини. Результати дослідження суттєво доповнюють інформацію про історію становлення теорії і методики навчання географії у вищій школі і можуть бути відображені у змісті аудиторних занять з теорії та методики навчання географії студентів.

Впровадження результатів дослідження здійснено у навчально-виховний процес Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (довідка 01-263 від 7.05. 2012 р.), Харківської академії неперервної освіти (довідка № 703 від 04. 05. 2012 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 562-33/03 від 08.05 2012 р.).

Апробація результатів дослідження відбувалася шляхом їх оприлюднення на науково-практичних конференціях: «Методологія сучасних наукових досліджень (Харків, 2010), «Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія і практика» (Харків, 2011); на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, 2010, 2011). Основні положення, висновки і результати дослідження доповідалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 12 публікаціях автора (всі одноосібні); з них 7 статей опубліковано у фахових виданнях з педагогічних наук, 1 – навчальна програма, 4 – тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ВИЩОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (XIX ст. - перша половина XX ст.)

Сучасні історико-педагогічні дослідження [47; 72; 86; 93; 163; 169; 175; 185; 330 333; 350; 362; 395], історичних джерел [7; 9; 15] дозволяє стверджувати, що одним із важливіших культурних, політичних, економічних та освітніх осередків Російської імперії у XIX ст. була Слобожанщина.

Як відомо, до складу зазначеного регіону в обраний для досліджування період входили Харківська, Воронежська, Орловська, а також частина Катеринославської і Тамбовської губерній. Протягом XIX ст. провідним торгівельно-промисловим і культурно-освітнім центром залишався Харків, де щорічно проводилося сім основних ярмарків і значні торгові обороти, розвиток промислових підприємств, відкриття вищих навчальних закладів [9].

Найважливішим освітнім закладом Слобожанщини у зазначений період був Імператорський Харківський університет, який, на думку Д.І.Багалія, «був покликаний утворювати науку», «давав чимало славетних діячів» та «працював на користь своєї країни» [9, с. 218]. Харківський університет характеризувався стабільною структурою (включав 4 факультети: медичний, історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний), налагодженою системою підготовки фахівців та визначною плеядою відомих професорів і педагогів-науковців. Тому в аспекті досліджуваної проблеми саме діяльність зазначеного навчального закладу викликає найбільший інтерес. При університеті існував педагогічний інститут, який у 1861 р. було перетворено у педагогічну семінарію, а в 1866 – у вищі трирічні педагогічні курси, які

готували учителів для шкіл округу та кандидатів на посади викладачів для вищої школи [9, с. 219].

Відзначимо, що на території Слобожанщини, окрім Харківського університету, з 1873 р. став функціонувати ветеринарний інститут, до якого приймалися особи, що закінчили курс гімназії, духовної семінарії чи реального училища. Навчання в інституті тривало чотири роки, а з кінця 90-х років у ньому розпочалась серйозна наукова робота, яка підняла інститут на одне з перших місць серед подібних закладів Російської імперії.

Бурхливий розвиток капіталізму в Україні у другій половині XIX ст. викликав гостру потребу в кваліфікованих інженерних кадрах, що зумовило створення в Харкові Практичного технологічного інституту (1885 р.). Основною метою цього навчального закладу було надання вищої технологічної освіти з механічної та хімічної спеціальностей. Термін навчання в інституті складав п'ять років [367].

В аспекті досліджуваної проблеми звертає увагу на себе той факт, що існування певної мережі вищих навчальних закладів та території Слобожанщини у XIX ст. сприяло згуртуванню навколо них численної кількості видатних науковців, прогресивних педагогів, учених, які приділяли багато уваги розробці організаційних, загально-педагогічних, дидактичних та методичних питань.

У ході наукового пошуку виявлено, що непоміrkована і непослідовна політика царського уряду XIX ст. щодо школи гальмувала не тільки шкільну справу, відсуваючи на задній план найважливіші її завдання – виховання і навчання, але й педагогічної науки, оскільки ігнорувала закономірності її розвитку.

Аналіз історико-педагогічної літератури [185; 383; 388; 389; 418], матеріалів періодичних видань [6; 15; 47; 50; 100; 111; 112; 113; 114; 115] дозволяє стверджувати, що основні положення організації діяльності вищих навчальних закладів у досліджуваній період були представлені «Статутами», у яких, на думку Х.Танклера і Є.Князева, «...виражалась ідеальна модель

університету, бажана для самодержавства» та офіційними нормативно-правовими документами, які приймав уряд [172, с. 37]. Більш детальне відображення питань розвитку змісту географічної освіти було у різноманітних «Правилах», «Розпорядженнях», «Постановах» та «Циркулярах» по навчальних округах.

1.1. Місце географії у системі навчальних предметів вищої школи досліджуваного періоду

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що географічна освіта виникла ще за часів ранньої античності, приблизно з X до VI ст. до н. е. Із розвитком цивілізації вона інтенсивно вдосконалювалась, істотно змінювались її сутність, об'єкт і предмет дослідження, а також структура, основні завдання та місце в системі наук. Сучасна географія стоїть на порозі нового постдисциплінарного знання, яке тісно пов'язане з гуманізацією науки, відновленням її людиновимірного характеру, а також з об'єднанням фундаментальних засад та пізнавальних можливостей в єдиній науковій системі з метою цілісного осмислення картини світу та формування глибокого практичного змісту наукових досліджень.

Починаючи з XIX ст., географія вступає в один з критичних і значущих етапів свого розвитку. У цей час у ній більш чітко формуються різні наукові напрями, національні школи, методологічні принципи, які визначають основні тенденції її розвитку в різних країнах на подальші десятиліття.

Останню третину XIX ст. можна схарактеризувати як період складного вибору подальшого розвитку географічної науки. З одного боку, об'єктивна необхідність у ній ставала все більш очевидною, громадський інтерес до неї зростав, що зокрема, знайшло своє вираження у розпочатому русі за створення географічних кафедр у європейських і російських університетах.

З другого боку, загострюється суперечливість між прихильниками різних географічних напрямів і боротьба між ними проходить на фоні

посилення диференціації науки і відокремлення різних галузевих географічних дисциплін. Географія, фактично, почала втрачати власний об'єкт дослідження. Однак, саме це спонукало найбільш авторитетних учених і географів-практиків до розробки методологічних основ цієї науки. У 70-80 рр. XIX ст. географи об'єднали свої зусилля, організувавши широку дискусію з обговорення фахової проблематики. Вирішенням теоретичних завдань в галузі географії Росії з часу виникнення кафедр географії у 1884 р. займалися вчені, які були першими професорами Російських Імператорських університетів – Д. Анучин, А. Краснов, Г. Танфільєв, П. Кротов. Вагомим є доробок В. Докучаєва та А. Воєйкова. Неспокій за долю географічної науки повинен був рано чи пізно спонукати географів до пошуків виходу із кризи, а саме до створення її методологічних основ. У 70 - 80-х рр. XIX ст. інтерес науковців до методологічних питань помітно посилювався і дискусія набула масового характеру.

У зв'язку з підготовкою Нового університетського статуту, у Росії (кінець 70 р. – поч. 80 р. XIX ст.) виникає дискусія про доцільність створення кафедр географії в університетах та про місце кафедри географії серед інших кафедр.

Зі створенням кафедр географії і етнографії на історико-філологічному факультеті за університетським статутом 1884 р. боротьба між науковцями не припинялася, а навпаки, посилювалася, оскільки більшість університетів потребувала створення кафедр географії саме на фізико-математичному факультеті. Але в той час у науково-громадських колах не було чіткого визначення змісту, предмета і завдань географії та її окремих галузей. Була поширена думка, що географія належить до історичних наук, що стало основою для створення кафедри географії за новим Статутом на історико-філологічному факультеті.

Представники другого напрямку вважали географію самостійною наукою, тісно пов'язаною з комплексом природничих наук, і надавали

перевагу існуванню кафедри географії на фізико-математичному факультеті. У Казанському університеті в 1882 р. обговорювали пропозиції Ради Новоросійського (Одеського) університету і вважали, що кафедра географії не повинна відноситися ні до історико-філологічного, ні до фізико-математичного факультету, а повинна існувати самостійно, але все-таки рекомендували створити кафедру на фізико-математичному факультеті [108].

За рішенням ради Казанського університету, представленому Міністерству освіти, не тільки визначалося місце кафедри географії в університеті, а й зазначалися основні її завдання. Кафедра географії, за висновками комісії фізико-математичного факультету, мала готувати дослідників природи і викладачів географії. На погляд комісії, географія повинна входити: 1) до переліку обов'язкових предметів; 2) до складу кафедри географії має входити загальне землезнавство як головний предмет, орографія з розподілом і поширенням геологічних формацій, гідрографія, зоо і фітогеографія; 3) допоміжними і додатковими науками мають бути фізична географія й етнографія; 4) повинні бути вступні іспити на магістра з географії; 5) за високі результати слід надавати ступені магістра і доктора географії [108].

Але всупереч поглядам викладачів Казанського і Новоросійського університетів, кафедра географії спочатку існувала на історико-філологічному факультеті в Російських Імператорських університетах, у тому числі і в Імператорському Харківському університеті. Там вона існувала недовго. Необхідність перевodu кафедри на фізико-математичний факультет диктувалася розвитком географічної науки. Географія як самостійна наука не могла нормально розвиватись у відриві від природничих наук.

В Імператорських університетах у той час на історико-філологічному факультеті передбачалося не менше 18 годин на тиждень обов'язкових занять, з них 14 мало бути відведено класичним мовам, перекладам грецької і римської історії. Географія на факультеті вважалася предметом допоміжним і

до того ж не обов'язковим. У таких умовах кафедра географії не могла виконувати поставлені перед нею завдання, а саме готувати дослідників і викладачів географії.

Отже, включення географії до фізико-математичного факультету, з одного боку, було б суттєвим і необхідним доповненням до інших наук природничого спрямування, особливо до геології, зоології, ботаніки, метеорології. Проте, з другого боку, саме географія для подальшого розвитку потребувала допомоги природничих і математичних наук.

Викладачі Московського університету А. Соколов, А. Павлов відмітили також, що у курсі фізичної географії раніше читалися лекції виключно з метеорології. Орографія, гідрографія і кліматологія не викладалися зовсім. На їхню думку, метеорологія мала читатися спеціалістами з фізики, тоді як фізична географія (оро-, гідрографія і спеціальна кліматологія) і біологічна географія мала бути доручена особливому спеціалісту-географу. «У той час, - писали вони, - відсутність кафедри географії на фізико-математичному факультеті лишає студентів природничого відділення прослухати курс оро-, і гідрографії, і, отже, задовольнити нові екзаменаційні вимоги. З виникненням кафедри географії ці труднощі самі собою зникнуть і студенти отримають можливість детально ознайомитися з метеорологією, які мали на той час важливе наукове і практичне значення» [118].

Після того, як пропозиція Казанського університету була підтримана Московським університетом, Міністерство освіти погодилося з тим, що кафедру географії, яка включена за Статутом 1884 р. до історико-філологічного факультету, краще було б перенести на фізико-математичний факультет.

Але перш ніж прийняти рішення, Міністерство запропонувало фізико-математичному факультету Московського університету відповісти на деякі питання відносно організації викладання географії на природничому

відділенні. Тепер доля кафедри і організація викладання географії у Росії вирішувалася в Московському університеті.

Вчена рада Московського університету доручила Д. Анучину обґрунтувати відповідь. Невдовзі представлений висновок обговорювався на засіданні фізико-математичного факультету, а пізніше – Вченою радою університету. Пропозиції Д. Анучина, хоч і не всі, були підтримані і прийняті факультетом і радою університету.

У рішенні загального засідання фізико-математичного факультету було відмічено, що викладання географічних предметів на природничому відділенні доцільно розподілити між двома професорами: професором кафедри фізики і фізичної географії та професором нової кафедри географії. При цьому, перший має читати метеорологію з ученням про земний магнетизм і про електричні явища в атмосфері, другий – інші відділи фізичної географії: оро- і гідрографію. На викладання орографії і гідрографії повинно було бути відведено таку ж кількість годин, як і на метеорологію з ученням про земний магнетизм (4 години на тиждень протягом одного семестру)

Професор з кафедри географії мав також читати курси з галузевої географії (географії частин світу і окремих країн) на старших курсах у чотирьох семестрах по 2 години на тиждень. Ці курси повинні бути обов'язковими для студентів, які обрали вивчення географії. Задля того вони звільнялися від вивчення додаткових курсів з інших предметів.

Загальні збори факультету, які проводилися пізніше, радили, що практичні заняття з географії могли бути організовані у формі географічних семінарів, приблизно по дві години на тиждень на старших курсах у чотирьох семестрах. На семінарах могли повідомлятися знання з картографії і методики географії, повинні були розглядатися окремі питання географії, пропонуватися теми рефератів. Заняття на цих семінарах прирівнювалися до практичних вправ по одному з додаткових предметів і могли бути замінені на

старших курсах одним із додаткових практичних курсів для студентів природничого відділення факультету.

Екзаменаційні вимоги для студентів-географів було вирішено залишити загальними, тобто такими, які були призначені для всіх, хто закінчував курс природничого відділення. Крім цього, студенти, які присвятили себе вивченню географії, повинні екзаменуватися з галузевої географії (особливо географії Росії, західної Європи і Азії) та з елементарної картографії. Серед предметів, що рекомендувалися студентам-географам, факультет вважав географію рослин, географію тварин, а також практичні заняття з визначення географічної широти і довготи в астрономічній обсерваторії університету.

Розподіл занять для студентів-географів мав відрізнятися від викладання з інших спеціальностей природничого відділення тільки тим, що на старших курсах географи повинні слухати курс галузевої географії (по 2 год на тиждень), брати участь у географічних семінарах (по дві год на тиждень), слухати курси з географії рослин і географії тварин.

Міністерство освіти в запиті до Московського університету вимагало розробити і представити проекти навчальних планів, семестрові заліки і екзаменаційні вимоги. При цьому, Міністерство запропонувало при розробці проектів виходити з того, що кафедра географії повинна допомогти покращити викладання географії у середніх школах.

Обговорюючи рішення фізико-математичного факультету, Рада Московського університету не погодилася з пропозиціями Д. Анучина. Вона рекомендувала Міністерству організувати дві кафедри географії: на історико-філологічному і на фізико-математичному факультетах.

У 1887 р. програму викладання географії в університетах обговорювали в Російському географічному товаристві. Особлива комісія у складі видатних представників географічної науки (І. Стеницького, І. Мушкетова, С. Ламанського, Е. Замисловського, А. Тілло, Ф. Вронгеля, В. Докучаєва,

Е. Петрі, А. Григор'єв) розробила спеціальні вимоги до розробки викладання географії в університетах Росії. На прохання Ради товариства, Д. Анучин та А. Воейков представили письмовий висновок з обговореного питання.

Зауважимо, що в листі від 11.02.1887 р., адресованому Російському географічному товариству, професор Д. Анучин висловив пропозицію, яку вже подавав у записці фізико-математичному факультету від 20.05 1886 р. Зокрема, він доводив, що на історико-філологічному факультеті географія не потрібна. Учений доводив неможливе існування двох кафедр (однієї на природничому, другої на історико-філологічному). Оскільки, на його думку, в університетах недостатньо кадрів. Варто залишити одну кафедру, надати право викладання приват-доцентам: один зможе читати курс із загальної і галузевої географії, а другий – історичної (на історико-філологічному факультеті) [119].

Д. Анучин указував на необхідність особливого циклу предметів для студентів, які ґрунтовно вивчають географію. Спеціальними курсами, зазначав він у записці Географічному товариству, повинні бути: 1) загальна географія (оро- і гідрографія і кліматологія) і 2) галузева географія – географія окремих країн, переважно Росії і Західної Європи. Інші факультативні курси можуть читатися за вибором професорів. При цьому, вчений підкреслював особливу значущість авторських курсів і розвивав думку про значення семінару в загальному географічному навчанні студентів.

Свою точку зору, з огляду на цю проблему, мав А. Воейков, який висловлювався за єдність кафедри географії і етнографії на історико-філологічному факультеті. Але, на його думку, повинна існувати особлива кафедра фізичної географії на фізико-математичному факультеті. До фізичної географії А. Воейков включав: метеорологію, кліматологію (фізична географія повітря), орологію, гідрологію і біогеографію. Курси на новій кафедрі повинні бути переважно фізико-географічними. Зміст галузевої

географії (країнознавство) не має відноситися до цієї кафедри; фізична географія, на його думку, повинна бути відокремлена від загальної географії. Але комісія Ради Географічного товариства не погодилася з цими пропозиціями А. Воейкова. Вона констатувала, що «згідно з думкою, висловленою в приватній записці А. Воейкова, не знайшла можливості відокремити фізичну географію від кафедри загальної географії» [118, с. 717].

Професор А. Воейков вважав необхідним для географа знання геодезії, топографії, мінералогії і геології, ботаніки і зоології, політичної економіки та статистики й інших предметів. Неорганічна хімія, анатомія людини, на його думку, є необов'язковими.

Зазначимо, що учений визначав завдання фізико-географа у вивченні атмосфери. Він писав: «Географія на кожному кроці зустрічається з впливом атмосфери: вона руйнує гірські породи, але з другого боку і створює їх. Від вітру залежать морські течії, які мають великий вплив на поширення організмів. Від теплоти і вологи залежить поділ рослин і тварин. Чи може при цьому фізико-географ обійтися без знань цих явищ?» [119].

Рада Російського географічного товариства визначила місце кафедри у системі університету, предмет і завдання науки, розробила чіткий план викладання географії в університетах [118, с. 717-725]. У документах Ради зазначалось, що географія – основна наука, в якій сходяться всі галузі землезнавства. Вона розглядає закони фізичної і органічної природи, їх співвідношення і взаємний вплив. Географія вивчає не окремі явища, а групування або асоціації і закони їх взаємодії.

Для систематичної географічної освіти, на думку Ради, Росія давно потребувала спеціальної кафедри більше, ніж будь-яка інша країна. Вивчення різноманітних явищ природи Землі повинно привести не тільки до з'ясування загальних законів землезнавства, а й до вивчення виробничих сил різних країн. Вказувалось, що географічне вивчення Росії має велике практичне значення в експлуатації природних багатств країни.

Стосовно викладання географії, Рада пропонувала подальші курси: 1) загальна або фізична географія; 2) спеціальна або культурна географія окремих країн (галузева географія за Д. Анучиним); 3) батьківщинознавство (географія Росії); 4) методика географії; 5) практичні заняття із загальної географії.

На першому курсі із загальної географії мали викладатися основні закони землезнавства (описи властивостей земної кулі, його головні елементи й ті зміни, які відбуваються на Землі в цю епоху), при цьому весь курс ділився на 7 розділів [118, с. 717-725].

Перший розділ знайомив із Землею як космічним тілом, визначав її місце в сонячній системі, її відношення до інших планет, розглядав загальні, фізичні властивості Землі, її форму, величину, щільність.

Другий розділ давав характеристику головних сфер Землі: повітряної, водної, твердої поверхні (атмо-, гідро-, літо-, барисфери).

Третій, четвертий і п'ятий розділи були присвячені явищам в атмосфері, гідросфері і літосфері. При розгляді атмосферних явищ особливого значення надавалося їх впливу на зміну земної поверхні та формування рельєфу Землі. Водна оболонка Землі – материкові води і океани – розглядалися як активні діячі цього процесу. У курсі повинно бути вказано на особливості їх діяльності. Розділ «Літосфера» містив викладання морфології земної поверхні з генетичної точки зору, у зв'язку з динамічною геологією.

Шостий розділ – зоо- і фітогеографія - включав питання географічного поділу рослин, тварин.

Сьомий розділ містив антропогеографічний нарис (географічний розподіл людства на земній поверхні). Курс загальної географії мав викладатись у IV-VI семестрах.

Другий курс – курс спеціальної географії країн – включав огляд усіх материків та частин суші (Європи, Африки, Америки, Австралії і Океанії, Азії). Він мав складатися із характеристики частин світу і окремих країн, з огляду на їх природні умови і культурне життя мешканців. Кожна з частин світу, на думку Ради, може бути предметом вивчення в одному із старших семестрів (з IV-VII) [118, с. 717-725].

Особливо виділявся курс «Батьківщинознавства». У ньому пропонувалося дати географічну характеристику Росії: порівняльний і різнобічний опис окремих природних і культурних областей країни. Курс поділявся на географію Європейської і географію Азіатської Росії з прилеглими країнами.

У програму викладання не було включено історію географії (історична географія). Рада вважала, що географія давніх часів має викладатися спеціальним географом у курсі історії, а історія географічних відкриттів - у спеціальному курсі географії. Рада відмітила також, що до історичної географії могла б входити ще історія географічної науки, тобто викладання поступового розвитку доктрини цієї науки, різних підходів та внесок видатних учених. Але таку історію має будь-яка наука, і немає причин виокремлювати її в особливий предмет університетського викладання, так як не виділено особливого предмета для історії хімії, фізики, астрономії. Ця історія достатньо пізнається студентами у процесі викладання самої науки і особливо безпосередньо через знайомство з її літературою [118, с. 717-725].

Рада запропонувала перелік предметів, які мали бути допоміжними дисциплінами в підготовці спеціалістів-географів. Усього вказувалося 16 предметів. Одна група включала природничі науки: фізику, астрономію, геодезію, неорганічну і органічну хімію, мінералогію, петрографію, геологію, ґрунтознавство; друга – гуманітарні: загальну історію, російську історію, загальну літературу, порівняльне мовознавство, політичну економіку і статистику [118, с. 717-725].

При такій різноманітності предметів зверталась увага на необхідність спеціалізації викладання багатьох із них. Запропоновано ввести приватну доцентуру. У результаті обговорення про організацію викладання географії в університетах Росії, кафедра географії у грудні 1888 р. була переведена з історико-філологічного на фізико-математичний факультет.

Незалежно від існуючих учених ступенів, на фізико-математичному факультеті передбачалися ступені магістра і доктора географії. Від претендента на ступінь магістра географії вимагалися знання таких предметів, як загальне землезнавство та спеціальна географія.

Додатковими предметами за вибором претендента були: математична географія, метеорологія, антропологія, історія землезнавства і статистика. Крім цього, обов'язково вимагалось представлення і захист дисертації у галузі географічних знань. Рішення були багатообіцяючими, але радикальних змін в організації географічної освіти на фізико-математичному факультеті університету в царській Росії проведено не було.

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури [8; 9; 126; 142; 170; 360; 377; 382; 383] у такому стані були географічні знання Росії до введення кафедр географії у Російських Імператорських університетах. Беручи до уваги чинники (суспільно-політичні, соціально-економічні, рівень розвитку освіти та географічної науки, її зв'язок з іншими науками про природу, структура освітньої системи та навчальних закладів, форми організації навчально-виховного процесу, розвиток науково-технічного прогресу, культури, педагогічних ідей, дидактичних і методичних підходів до реалізації конкретного змісту, практики навчання географії) й організаційно-педагогічні умови викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у XIX ст. – першій половині XX ст. (професійно-педагогічна компетентність професорсько-викладацького складу, використання різноманітних форм і методів викладання географічних дисциплін, здійснення контролю навчально-пізнавальної діяльності

студентів, науково-методичне забезпечення викладання географічних дисциплін) у формуванні змісту вищої географічної освіти виділимо три періоди та їх основні етапи. Перший період (1804 – 1888 рр.) – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах виникнення географії як дисципліни у вищих навчальних закладах Росії. Вважаємо за доцільне кожний період, поділити на етапи. *Перший етап (1804-1862 рр.)* характеризувався включенням географічних дисциплін до навчальних планів вищих навчальних закладів (фізична географія, кліматологія, метеорологія, викреслювальна геометрія з додатками до креслення карт (картографія)). Сама географічна дисципліна викладалася на історико-філологічному факультеті. Цей курс був більше навчальним предметом, ніж науковою дисципліною. Її викладали на кафедрі історії, статистики та географії Російської держави, на кафедрі всесвітньої історії, статистики та географії відділенні словесних наук [378].

Імператорський Харківський університет розпочав свою роботу в умовах дефіциту кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів і студентів. Першу проблему вирішили шляхом запрошення на вакантні посади вчених із Європи, а через деякий час випускники російських університетів стали здобувати вчені ступені і витіснити своїх іноземних колег. Тому, спершу для викладання курсів загальної та регіональної географії були запрошені іноземні викладачі. У перші роки існування університету географію викладали Б. Рейт, доктор філософії Кенігсберзького університету, який працював в університеті з 1804 по 1813 рік та викладач філософії А. Рейніш (з 1805 по 1811 р. читав курси «Введение в географию и новое всеобщее землеписание» і «Частное землеписание некоторых европейских государств»). У листопаді 1806 р. Радою університету на посаду ординарного професора всесвітньої історії, статистики і географії було обрано А. Дюгура, який раніше був викладачем історії Празької школи. Після переїзду до Харкова, А. Дюгур прийняв російське підданство та змінив своє прізвище на більш русифіковане – А. Дегуров. Його курс «Как общие начала,

так и частные понятия об английском и французском земледелии, с объяснениям того, что, смотря по климату Российской империи, по свойству и способностям жителей, весьма удобно и с великою пользою в оную введено быть может» є характерним географічним курсом періоду становлення географії у Харківському університеті. Після того як у 1817 р. А. Дегуров переїхав до Петербурга, різні географічні курси протягом двох років викладав Р. Донорський - український та російський письменник, поет, просвітник, а з 1918 по 1831 р. викладачем географії був Г. Філоматський [378, с. 5].

Зауважимо, що першим університетським статутом 1804 р. на відділенні фізичних і математичних наук передбачалося створення 9 кафедр, серед яких кафедра теоретичної і дослідної фізики, кафедра мінералогії та кафедра астрономії. Саме на цих кафедрах з початку існування університету викладалися дисципліни, які в сучасний час є профільюючими на кафедрі фізичної географії та картографії, а саме фізична географія, кліматологія, метеорологія, так як самостійної кафедри метеорології в університеті не було і окремі розділи метеорології і кліматології включались відповідно до курсів фізики і географії, а на кафедрі мінералогії – мінералогія.

Як свідчить проведене дослідження, саме в цей час на кафедрі теоретичної та дослідної фізики починає розвиватися напрям метеорології. Першим її викладачем став завідувач кафедри, доктор вільних наук і філософії А. Стойкович австрійський серб, запрошений з Тюбінгейзького університету. У 1813 р. вийшла книга «Начальные основания физической географии Афанасия Стойковича», у якій він зазначав: «Оскільки фізика досліджує причини всіх явищ на земній кулі, вона називається фізичним землеописом, фізичною географією, фізикою земної кулі» [181, с. 5].

Після А. Стойковича, з 1813 по 1841 рр., курс метеорології викладав один з перших випускників Харківського Імператорського університету професор В. Камлішинський. У галузі метеорології найбільш відомими є

його праці, присвячені атмосферній волозі. Аналіз літературних джерел свідчить, що В. Камлішинський був розробником передових ідей у метеорології, але він ставився недбало до своїх обов'язків, читаючи тільки 10-20 лекцій на рік [129; 130; 375].

Починаючи з 5 листопада 1804 р. на кафедрі астрономії при підготовці астрономів – спостерігачів читався курс геодезії, а у 1828 р. до числа наук, що вивчалися на фізико-математичному відділенні, була включена викреслювальна геометрія з додатками до креслення карт. З першого дня заснування університету проводились наукові географічні дослідження. Так, у 1806 р. було опубліковано результати вивчення цілющих властивостей мінеральних вод, відкритих у різних місцях Харківської і Полтавської губерній, дослідженням яких займалися професори кафедри теоретичної і дослідної фізики Ф. Гізе і П. Шумлянський [53]. Це свідчить про те, що крім викладацької діяльності, вчені Харківського університету проводили ґрунтовні дослідження рідного краю. У вивченні клімату Харківської губернії і розвитку метеорології відіграло значну роль філотехнічне товариство, засноване В. Каразіним у 1811 р.

Першим викладачем мінералогії був М. Крюгер, який викладав курс мінералогії за відомим підручником акад. В. Севергіна. Після його відставки цей курс читав О. Тауберг, який одержав освіту в Німеччині. З 1813 р. читав протягом восьми років курси мінералогії, ориктогнозії і геогнозії на латині. У викладанні географії він не залишив помітного сліду, оскільки не міг читати лекції російською мовою.

Після нього деякий час мінералогію викладав професор хімії І. Сухомлинов, а з 1825 р. – І. Криницький, який у зв'язку зі створенням кафедри мінералогії став її першим професором. Вагомих наукових праць він не залишив, але у справі організації мінералогічного кабінету залишив велику спадщину упорядкованих мінералогічних колекцій (понад 700 зразків).

На відміну від перших років існування університету, коли географія викладалася лише іноземними професорами, виключно латиною, після прийняття другого університетського Статуту (1835 р.), її читали переважно вітчизняні учені. Одночасно зростало навчальне навантаження викладачів. Замість трьох лекцій (одна година на тиждень), як того вимагав попередній університетський Статут, професор мусив читати щонайменше вісім годин на тиждень [295, с. 376]. Статут 1835 р. встановлював сувору відповідальність за пропуски лекцій не лише студентами, а й викладачами. У 1836-1837 навчальному році курс географії викладав відомий український письменник-сатирик, професор П. Гулак-Артемівський, який на той час очолював кафедру російської історії, у зв'язку з тим що викладачів не вистачало, і географію читали історики [126, с. 28]

У 1841 р. – 1863 рр. в Імператорському Харківському університеті метеорологія викладалася проф. В. Лапшиним на кафедрі фізики і фізичної географії. Він провів перші регулярні метеорологічні спостереження в Харкові. На основі зібраних матеріалів у 1851 р. була надрукована праця “Несколько климатических данных относящихся к городу Харькову” - одна з перших праць про клімат Харкова [154]. У 1855 р. з'являється робота “О климате Харьковской губернии”, у якій використані також і спостереження засновника університету В. Каразіна. Ці роботи мають велике значення і дають підставу вважати В. Лапшина піонером кліматографічних описів в Україні. Дослідник В. Лапшин вів значну роботу з конструювання нових приладів, з метою визначення тиску атмосфери та напрямку і швидкості вітру. Саме він розробив проект, який дав змогу в 1859 р. вперше здійснити електричне освітлення деяких вулиць та майданів Харкова. У 1862 р. В. Лапшин на засіданні Харківського статистичного комітету обґрунтував свою думку про користь постійних метеорологічних спостережень у губернії. У цьому виступі він підкреслив, що тільки правильні і постійні метеорологічні спостереження – єдиний спосіб одержання достовірних

фактів про клімат. Учений В. Лапшин уперше в Україні порушив питання про організацію місцевої сітки метеорологічних станцій [91].

Головним засновником школи харківських геологів став Н. Борисяк [25]. Характерною особливістю діяльності Н. Борисяка як професора Імператорського Харківського університету було те, що він багато часу приділяв польовим геологічним дослідженням, результати яких знайшли відображення в його книзі “Збірник матеріалів, які належать геології Південної Росії” [27]. Вона мала визначальний вплив на формування школи харківських геологів. Він склав оро-гідрографічну геогностичну карту Харківської губернії, але за відсутності коштів вона не була видана [24]. Одержавши схвалення Географічного товариства, створена ним карта мала вплив на формування поглядів наковців щодо важливості досліджень вченого-геолога. Н. Борисяк намагався наблизити науку до практики. У його працях розглядалися теоретичні і практичні питання вивчення корисних копалин, які надавали поштовх швидкому розвитку промисловості і будівництва Південної залізниці. Він відкрив також родовища мостових каменів, глин, залізних руд.

Ученим Н. Борисяком закладені основи харківської школи геологів – школи регіонально-геологічного і гідрогеологічного вивчення України, що є актуальним сьогодні в межах Концепції державної регіональної політики [141] і створення умов для регіонального розвитку. Н. Борисяк на відміну від більшості університетських професорів не обмежувався тільки викладанням, а й приділяв увагу, особливо під час літніх канікул, польовим геологічним дослідженням.

Для другого етапу (1863 – 1888 рр.) характерним є те, що за університетським статутом 1863 р. геологія та палеонтологія були відокремлені від мінералогії і створена окрема кафедра, першим професором якої став учень Н. Борисяка – І. Леваковський, який спеціально навчався для цього за кордоном [25].

Учений І. Леваковський з 1860 до 1889 рр. продовжував геологічні дослідження Н. Борисяка на півдні Росії, наукову діяльність поєднував з педагогічною роботою. І. Леваковський здійснював польові дослідження, до збирання матеріалу ставився творчо. Він був добре обізнаний з літературними джерелами з тих проблем, якими займався. Будучи викладачем, І. Леваковський бачив необхідність видання підручника з геології. У 1860 – 1864 рр. він опублікував “Курс геології” – перший вітчизняний підручник для студентів, де наведені результати його власних досліджень [158].

Оцінюючи діяльність І. Леваковського, можна з упевненістю стверджувати, що він разом з Н. Борисяком став засновником наукової школи Харківських геологів. Він до кінця життя працював зі своїми студентами, організовував навчальні екскурсії, які стали прообразом сучасних геологічних практик і у 70-річному віці безпосередньо керував ними [341; 25].

Один з його учнів О. Гуров у 1867 р. закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Харківського університету зі ступенем кандидата природознавчих наук і був залишений в університеті для підготовки до професорського звання з геології і мінералогії, працював також зберігачем геологічного кабінету. З 1881 р. О. Гуров розпочав викладацьку діяльність у Харківському університеті, а роком раніше розпочав читати курс з мінералогії у Харківському технологічному інституті. За період з 1883 по 1905 рр. діяльність О. Гурова була пов'язана головним чином із вивченням геології півдня Росії, а саме Харківської, Дніпропетровської, Полтавської, Курської і Воронежської губерній. Він детально дослідив геологічну будову Донецького кам'яновугільного басейну і Дніпровської гранітогейсової площі, при цьому торкався і сфери прикладної геології, і брав участь у розвідках кам'яного вугілля, кам'яної солі, залізної руди тощо.

Під його керівництвом була закладена перша бурова свердловина в Бахматі, де добувають сіль. Вона виявила потужні поклади солі в Бахматі (тепер Артемівськ). Завдяки його дослідженням були визначені підземні водоносні горизонти Харківської, Полтавської і Дніпропетровської областей.

Різноманітна геологічна колекція, зібрана О. Гуровим у досліджуваних областях, була подарована геологічному музею Харківського університету. З метою наукового опрацювання цих колекцій учений був відряджений 1900 року за кордон, де і займався в новому палеонтологічному музеї Jardin des Plantes Парижа та у Віденському Hofmuseum [375, с. 149].

Під його керівництвом було проведено ряд гідрогеологічних експедицій на території півдня Росії (П. П'ятницького, Я. Едельштейна та ін.). Можна сказати, що навколо А. Гурова сформувалась школа гідрогеологів.

З 1863 р. на кафедрі фізичної географії працював Ю. Морозов. Він у 1864 р. захистив дисертацію на тему: “О солнечном спектре и спектральных наблюдениях” і був затверджений на посаді доцента кафедри фізики Імператорського Харківського університету [360, с. 57]. З 1867 р. Ю. Морозов викладав виключно географію і метеорологію, як загальну так і спеціальну (геофізика, статистика і динаміка атмосфери, земний магнетизм) на кафедрі фізичної географії. Ю. Морозов продовжував проводити метеорологічні спостереження. Учений довів, що з кафедрою метеорології пов'язаний магнітометеорологічний кабінет і метеорологічна станція. На його думку, метеорологія не може розвиватись і удосконалюватись без спостереження і дослідів. Метеоролог, як стверджував Ю. Морозов, не повинен обмежуватися теоретичними працями або обробкою чужих матеріалів, а має проводити і власні спостереження, а для цього потрібні й особливі інструменти, й особливе приміщення лабораторії для проведення метеорологічних досліджень. Метеорологія, на його погляд, має не тільки наукове значення, але і практичне. Від метеорологічних і кліматичних умов

залежить діяльність землеробів, рибалок, мореплавців і знання метеорологічних явищ погоди, що має для них важливе значення.

З 1871-1872 рр. з'являється нова дисципліна – порівняльна географія. Для її викладання підшукували спеціального викладача – ад'ютанта або доцента, який отримав би освіту на фізико-математичному факультеті, з тим, щоб йому можна було доручити викладання також математичної і фізичної географії. Цей курс доручили читати В. Надлеру.

У цей період на кафедрі астрономії продовжували викладати топографо-геодезичні дисципліни. З 1879 р. на всіх відділеннях астрономії та геодезії їх викладав приват-доцент Г. Левицький, який отримав право завідувати кафедрою астрономії. Його основні наукові праці в галузі топографії присвячені обробці даних барометричного нівелювання [161, с. 11].

На кафедрі фізики і фізичної географії з 1889 р. курс метеорології читав М. Пильчиков, обіймаючи посаду екстра-ординарного професора. Він займався вивченням земного магнетизму, атмосферного струму та інших розділів метеорології. Завдяки його зусиллям, була заснована метеорологічна станція, а при фізичному кабінеті університету було створено магнітно-метеорологічне відділення [70]. М. Пильчиков працював в університеті 14 років (1880 – 1894 рр.) і зробив помітний внесок у розвиток метеорології. Постійні наукові спостереження наштовхнули М. Пильчикова на відкриття спектральної організації світла, розсіяного земною атмосферою. Він сконструював диференціальний ареометр, термостат-барометр, іонометр та багато інших приладів. У 1889 році професор М. Пильчиков брав участь у роботі Міжнародного конгресу з метеорології, який проходив у Парижі, де виступав з доповіддю про теорію магнітних аномалій. Він був одним з піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії. Перебуваючи в дружніх стосунках з О. Поповим, він усіляко сприяв популяризації відкритого ним радіо [218].

У 1899 р. в університет на кафедрі фізики і фізичної географії запрошено приват-доцент М. Косача. Йому було доручено читати курс метеорології і одночасно завідувати університетською метеостанцією. На цій посаді М. Косач працював менше 4 років (до 1902 р.), але відіграв вагомий роль в організації мережі метеостанцій Харківської губернії, запропонував електричний термограф оригінальної конструкції, а також розробив інтегратор сили вітру з неперервним записом. Про це він доповів на XI з'їзді «естествоиспытателей и врачей» у 1901 р. Також М. Косач розробляв теорію теплових коливань у ґрунті і теорію циклону. Остання представляє значний інтерес, оскільки довгий час вважали, що тільки синоптики Головної фізичної обсерваторії займалися питаннями теорії синоптичної метеорології [161].

У той же час, коли в Імператорському Харківському університеті працювали М. Пильчиков та М. Косач, розпочав викладацьку та наукову діяльність Д. Педаєв, який з 1899 р. працював викладачем фізики і фізичної географії та космографії у школах міста Харкова. З 1910 р. він працював на Харківських вищих жіночих курсах викладачем фізики та метеорології. У 1917 р. Д. Педаєва затверджують у званні професора Харківського університету, де він читав з 1918 р. курси геофізики і метеорології, а також викладав метеорологічні дисципліни ще в кількох навчальних закладах м. Харкова.

У 1912 р. професор Д. Педаєв уперше в Харкові організував кулепілотні і зондові спостереження. Харківські кулі-зонди підіймалися до рекордної на той час висоти 22 км, де була зафіксована найнижча температура у стратосфері -75°C . Д. Педаєв був також засновником першого в Україні щоденного синоптичного бюлетеня [161, с. 13].

Другий період (1889 – 1920 рр.) – зміцнення матеріально-технічної бази, відкриття кафедр – характеризувався створенням першої кафедри географії та етнографії на фізико-математичному факультеті Імператорського Харківського

університету, де і було зосереджено всі географічні дисципліни. Природно, що географія – нова університетська наука, не встигла до того часу остаточно сформуватись і передові географічні ідеї П. Семенова, В. Докучаєва, А. Воейкова не знайшли ще в ній достатнього застосування.

Після захисту дисертації, почав свою діяльність у Харківському університеті його перший професор географії А. Краснов. З початку свого перебування в Харківському університеті, А. Краснов очолив новостворену кафедру географії та етнографії. Як блискучий лектор, він збирав чисельну аудиторію студентів і просто слухачів. З перших днів викладання він працював над створенням нової географії, наукового землезнавства, розглядав географічні явища в їх взаємному генетичному зв'язку, розпочав роботу з організації географічного кабінету і бібліотеки при ньому, яких під час відкриття кафедри географії та етнографії не було. Прагнучи поставити викладання географії на належний рівень, викладач організував, як доповнення до лекцій, географічний студентський гурток, у роботі якого брали участь студенти інших факультетів, зацікавлені географією. Нове і оригінальне він вносив і в методику викладання географії: це самостійні і дальні географічні екскурсії як вид педагогічної роботи. Вони були відсутні на той час у російських університетах, а він вважав їх обов'язковим елементом вищої географічної освіти. В автобіографії він визначав особливості викладання географії в університеті: «Основним завданням А. Краснова було не тільки ознайомити слухачів з географічними явищами, а поставити їх у взаємний і причинний зв'язок і дати їм пояснення, і навчити їх спостерігати за природою» [375].

Курси, які доводилося читати А. Краснову в університеті, відрізнялися різноманітністю. У 1889 р. він читав географію рослин, а з 1890 р. – загальне землезнавство, антропогеографію, географію частин світу, окремих держав. З 1899 р. за сумісництвом він читав курс ботаніки в Харківському ветеринарному інституті, де організував невеликий ботанічний сад з оранжерєю. У процесі викладання він створює перший оригінальний

російський підручник «Основы земледедения» із загального землезнавства, який, незважаючи на сувору критику, тричі перевидавався.

У 1895 - 1897 рр. був опублікований перший університетський підручник «Основы земледедения», який складався із чотирьох випусків: Вип.1 «Історія картографії, форма Землі, розподіл суші і її будова»; Вип. 2. «Атмосфера, її дія на сушу і море, клімат суші та явища на морі, нею створені»; Вип. 3. «Форми поверхні суші і діяльність їх утворення»; Вип. 4. «Географія рослин. Закони поширення рослин та опис рослинності земної кулі» [144; 145].

З часом погляди вченого на географію уточнюються. У монографії «Лекции по физической географии», виданій у 1910 р., він дає чітке визначення предмета і завдань географії, відносить її до природничих наук. На думку А. Краснова, географія є самостійною наукою, яка повинна об'єднувати воедино всі відомості про природу. Окремі географічні дисципліни він вважав самостійними природничими науками, до яких відносив математичну і фізичну географію, кліматологію, океанографію, географію рослин, зоогеографію і антропогеографію. Вони виникли, на його думку, в процесі довгого розвитку і диференціації географії й слугують основним матеріалом для її розвитку на сучасному етапі, отримавши назву «землезнавство» [143]

Згідно з Циркуляром Міністерства народної освіти від 21 липня 1899 р. зростала роль прикладних знань. Привертала увагу одна з форм аудиторної роботи, що практикувалася А. Красновим: на обговорення студентів виносилися найбільш цікаві праці з географії, які були підготовлені під керівництвом професора.

Окрім наукової і педагогічної діяльності, у харківський період свого життя А. Краснов багато часу віддав громадській та просвітницькій роботі, одним з напрямів якої було читання лекцій на робітничих курсах. Обраний

головою музейної міської комісії, він організував географічний відділ у міському музеї [40, с. 45].

Професора А. Краснова можна назвати одним з найбільш яскравих представників ландшафтного напрямку вітчизняної географії та геоботаніки кінця XIX ст. – поч. XX ст. Із заснуванням кафедри географії та етнографії у Харківському університеті розпочалися інтенсивні топографічні та картографічні наукові дослідження, а викладання топографо-картографічних дисциплін здійснювалося на новому, більш високому і спеціалізованому рівні. З ініціативи А. Краснова придбано колекцію приладів для окомірної та інструментальної зйомок та креслення карт, колекцію стінних карт п'ятьох частин світу та країн Європи, а також аркуші одноверстного масштабу Франції та Німеччини, карти Сибіру, Туркменістану та інших регіонів. До курсу географії, який А. Краснов почав читати з 1889 р., були включені теми: «Зйомка та картографічні проєкції» і «Принципи складання карт». Велика увага приділялася наочності матеріалу, що вивчається. Кабінет географії було обладнано колекцією приладів з топографії та картографічного креслення, атласами тощо. Програма курсу передбачала паралельно з лекціями організацію геодезичних екскурсій з метою ознайомлення студентів з методами зйомок та нівелювання. Пізніше, під час проведення практик на Кавказі, студенти здійснювали маршрутну зйомку, будували профіль за даними барометричного нівелювання.

З 1908 р. на кафедрі географії та етнографії починав працювати на посаді приват-доцента А. Рейнгард. У коло його наукових інтересів входили сучасні і стародавні зледеніння, геоморфологія, четвертина геологія та ін. А. Рейнгард визначив висоту снігової лінії в басейнах ряду річок, склав карту снігової лінії усього Кавказу, в якій виділив дві групи із 23 областей [327]. А. Рейнгард був великим прихильником картографії. Під його керівництвом студенти на практичних заняттях з географії будували картографічні сітки у різних проєкціях, знайомилися зі складанням та викреслюванням

географічних карт. Низка його робіт супроводжувалася складанням карт на кафедрі [328].

У 1914 р., після А. Краснова, кафедру географії та етнографії очолив професор О. Іванівський [107], який був одним із перших вітчизняних університетських географів, які серйозно займалися методикою викладання географії у середній школі. Він багато часу віддавав науково-методичній роботі, вважаючи за потрібне надати методичну допомогу вчителям географії середніх шкіл. Професор приділяв багато уваги підготовці наукових кадрів. За його ініціативою при кафедрі географії та антропології було засновано аспірантуру [68, с.44]. Відомі праці О. Івановського: «Население земного шара. Опыт антропологической классификации», «Об антропологическом составе населения России» (1904), за які вченого Імператорське Російське географічне товариство нагородило Великою золотою медаллю.

Політичні події 1917 і наступних років привели до глибоких змін в освіті, у тому числі і вищої школи. Була поставлена мета – зробити вищу школу могутнім чинником соціалістичного будівництва. Ще напередодні Жовтневої революції В.І. Ленін наголошував «...потрібно більше й більше, спеціалістів проти попередньої, кількість інженерів, агрономів, географів-дослідників, науково-освічених спеціалістів усякого роду...» [164, с. 296]. У вищих навчальних закладах йшла перебудова: факультетські ради включали до свого складу однакову кількість викладачів та студентів, створювалися робітничі факультети. У 1919 р. почали створювати інститути народної освіти (ІНО), їх створювали на базі учительських і педагогічних інститутів та інших навчальних закладів. Наркомос України вважав, що університети зі своїм ухилом до суто теоретичної підготовки мало відповідали завданням професіоналізації освіти. Однак, незважаючи на всі труднощі та негаразди, у цей складний період колектив університету продовжував працювати як у навчальній, так і в науковій сферах. Саме в 1917 р. астрономічна обсерваторія одержала з Пулково прилад, замовлений ще в 1914 р. для астрофотограм і провела цікаві спостереження. Велись дослідження верхніх шарів атмосфери,

спостереження Місяця перед його затемненням тощо. Були опубліковані 8 і 9-й випуски «Publications de l'Observatoire Astronomique de l'Université de Kharkov». Магнітно – метеорологічний кабінет підвів підсумки своїх спостережень за 25 років, що дозволило вивести середні багаторічні величини і одержати важливі дані [161, с. 20].

У цей період продовжував свою наукову діяльність професор О. Федоровський, який написав «Географический очерк Харьковской губернии». Він своє життя присвятив популяризації історії та географії Слобідського краю. В одній з перших його робіт, виданій у 1914 р, – «Землетрясение в Купянском уезде 8. 03. 1913 г.», описується унікальне для наших місць стихійне явище. У 1915 р. О. Федоровський опублікував брошуру «К истории города Харькова», в якій навів невідомі раніше матеріали – план Харькова і гравюру його центральної частини [374].

Улітку 1927 р. 17 студентів-географів і 3 аспіранти здійснили поїздку на Алтай. Експедицію організував професор О. Івановський з метою знайомства з природою Алтаю, місцевим населенням, його звичаями та побутом. Результатом проведених досліджень стала книга «По Алтаю». Крім неї, студенти географічної секції під керівництвом О. Івановського написали ще дві: «Земля та її життя» і «Україна: Природа і населення», за які вони отримали колективну премію з фонду заохочення студентів. Цю премію, а також гонорар за книгу «Земля та її життя» не було розподілено між авторами, а за рішенням колективу використано для утворення фонду далеких експедицій та влаштування влітку поїздки до Туркестану. Правління університету неодноразово відзначало ґрунтовну роботу професора О. Івановського із студентами [410].

У третьому періоді (1921 – 1940-і рр.) – формування вищої географічної освіти як цілісної системи, вважаємо за доцільне виділити два етапи: *Перший етап – (1921-1933 рр.)*, що характеризувався інтенсивним розвитком географічної науки, зумовлений проголошенням радянської влади.

Університети були кардинально реорганізовані, а на їх базі створені окремі інститути з терміном навчання чотири-п'ять років. Це були перші підвалини української моделі вищої освіти. На базі фізико-математичного та історико-філологічного факультетів Харківського університету були створені Тимчасові вищі педагогічні курси, які згодом були реформовані у новий вищий навчальний заклад – Академію теоретичних знань (АТЗ). Ця академія в Харкові - головний спадкоємець Харківського університету - складалася з Інституту суспільних наук (ІСН) та Інституту фізико-математичних наук (ІФМН). До Інституту фізико-математичних наук входило три відділення: математичне, хімічне і природничо-історичне. Майже вся матеріальна база колишнього університету дісталася Академії. Однак вона проіснувала тільки рік. За рішенням Малої колегії Українського головного управління професійної освіти від 18 травня 1921 р. вона була реорганізована у Харківський інститут народної освіти: «Згідно з системою педагогічної підготовки працівників освіти, Харківську академію теоретичних знань ліквідувати з 1 червня, використовуючи її ресурси і викладацький персонал для організації ІНО з факультетами: соціального виховання, техно-педагогічним і політ-просвітницьким» [383]. У перші роки існування Харківського ІНО до його складу входили два факультети: професійної освіти і соціального виховання. Факультет професійної освіти одержав усю його матеріальну базу і традиції. Факультет професійної освіти орієнтувався на підготовку вчителів для професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства і викладачів загальних дисциплін технікумів [31, с. 37]. Його завданням було підготувати «висококваліфікованих керівників занять», дати їм професійну освіту і професійні навички. Освіта повністю орієнтувалася на виробництво і на завдання професійних навчальних закладів. Основні завдання ФПО виходили із положень, на яких базувалася система професійної освіти [370, с. 13.]:

- 1) тісний зв'язок освіти з життям, з майбутньою професією;
- 2) вчитель повинен бути не лише педагогом, а й керівником, організатором занять, вихователем підлітка;

3) засвоєння наукових знань за обраною спеціальністю мало орієнтуватися на практичні завдання роботи з учнями в школі.

Позитивним у цих положеннях було введення обов'язкового вивчення методик викладання дисциплін. З іншого боку, тільки предмети педагогічного спрямування повинні були опрацьовуватися в повному обсязі, тоді як спеціальні дисципліни зводилися до мінімуму, оскільки загально визнаною стала думка, що інститути народної освіти не готують до науково-дослідницької діяльності [370 с. 13.].

Факультет народної освіти мав такі секції: математики з підсекцією фізики, хімії, природничу з підсекцією географії, соціально-історичну та секцію мови і літератури [400].

З 1925/1926 навчального року відбуваються певні зміни у структурі факультету професійної освіти [369, с. 3]. Замість секцій були створені відділення, серед них було відділення агро-біологічне з географічною секцією на IV курсі, що готувало спеціалістів з природничих наук та географів.

Науково-дослідна робота в Харківському інституті народної освіти (ХІНО) була відокремлена від навчальної діяльності вузу і зосереджувалася на спеціальних науково-дослідних кафедрах. Науково-дослідна кафедра географії і антропології під час заснування мала іншу назву – українознавства і розподілялася на три секції: антропології і етнології під керівництвом професора О. Івановського, фізичної географії, якою керував професор А. Рейнгард і фізичної антропології під керівництвом В. Штефко [403]. У 1922 р. кафедра дістала назву «географії і українознавства (антропології України)». У її складі залишилося дві секції: картографії під керівництвом проф. А. Рейнгарда і антропології (завідувач В. Штефко) [179, с. 56]. Наступного року кафедра отримала нову назву – географії і антропології та розподіляється на три секції: географії, антропології (під загальним керівництвом професора О. Івановського) та картографії, якою завідував професор А. Рейнгард. У 1924-1925 рр. до складу кафедри

долучається ще й секція археології під керівництвом професора О. Федоровського [402].

У 1926 р. у структурі кафедри знову сталися зміни: секції географії і картографії було об'єднано, керівником призначено видатного українського географа, професора С. Рудницького [133, с. 80]. Після того, як С. Рудницький став директором організованого ним Українського науково-дослідного інституту географії і картографії (офіційне відкриття його відбулося 1 жовтня 1927 р.), керівником секції став М. Дмитрієв. Секція антропології дістала назву – антропології і антропогеографії. Головна увага співробітників кафедри була спрямована на обробку численного антропологічного матеріалу про голодуючих. Під керівництвом професора О. Івановського були організовані дослідження з метою вивчення впливу голодування на фізичний стан як підлітків, так і дорослих, також досліджувався вплив середовища на людину [132, с. 384].

У цей час професор А. Рейнгард працював над створенням українського географічного атласу та навчальної карти України, а також досліджував залежність конфігурації долин річок Теберди та Кубані від дії льодовиків. З цією метою влітку 1924 р. з групою студентів-географів було проведено екскурсію на Кавказ, під час якої здійснено ряд спостережень з геоморфології у долинах Кубані, Теберди та Кодора. Саме в цей період почав свою трудову діяльність молодий учений М. Дмитрієв, завідувач кафедри регіональної фізичної географії, який разом з професором Д. Соболевим започаткував Харківську геоморфологічну школу [70]. Географічні дослідження проводилися і на науково-дослідній кафедрі астрономії, яка мала три секції: астромеханіки, астрофізики та метеорології під керівництвом Д. Педаєва. З початку заснування кафедри постійним і головним її завданням було обстеження України у геофізичному та астрономо-геодезичному відношеннях. З 1923 р. досліджувалися верхні шари атмосфери для організації повітряного сполучення у напрямках Харків – Київ та Харків – Одеса [351].

Не менш важливим завданням було здійснення магнітної зйомки України. Ось чому особливо актуальними у роботі кафедри наприкінці 20-х років було питання астрономо-геодезичного дослідження України, особливо гравіметрія, а також магнітна зйомка.

Науково-дослідна кафедра геології у своєму складі мала дві секції: гідрогеології під керівництвом проф. М. Криштофовича і мінералогії, якою керував проф. К. Савич-Заблоцький. Завідувачем кафедри був Д. Соколов [403]. Головним завданням кафедри було вивчення Північноукраїнського басейну з точки зору геології, геоморфології, гідрології, петрографії і ґрунтогеології та корисних копалин [180, с. 78].

У ході наукового пошуку встановлено, що не зважаючи на плідну роботу науково-дослідних кафедр, відповідно до постанови Раднаркому УРСР від 1 серпня 1930 р. «Про ліквідацію деяких науково-дослідних установ НКО та нову мережу цих установ», при ХІНО усі науково-дослідні заклади було ліквідовано. Цією ж постановою на базі ХІНО було утворено ряд окремих інститутів, серед яких і Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО). Географічний факультет також увійшов до його складу, де проіснував до 1933 р.

10 березня 1933 р. Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила рішення «Про організацію на Україні державних університетів» як вищих навчальних закладів, «що готують висококваліфікованих фахівців загальнонаукових дисциплін, а також педагогів...». [379, с. 366] Згідно з цим рішенням в Україні відновлювали свою діяльність чотири університети: Київський, Одеський, Дніпропетровський і Харківський. Постановою передбачалося з 1 вересня 1933 р. функціонування в Харківському університеті 8 факультетів, у тому числі і геолого-географічного. Це дало нам підстави для виділення *другого етапу (1933-1940 рр.)*. У ході дослідження встановлено, що в 1933 р. у Харківському університеті у складі геолого-географічного факультету відновлено кафедру фізичної географії, на якій уперше було сконцентровано всі дисципліни

географічного профілю які, як відзначалося вище, до цього викладалися на різних кафедрах (метеорологія та кліматологія – у різні часи на кафедрах фізики, астрономії, метеорології, геодезії – на кафедрі астрономії). З 1933 р. кафедрі фізичної географії очолював І. Попов, який працював у Харківському університеті ще до 1917 р. Він розробив і опублікував схему географічного районування території України, багато часу віддав вивченню клімату її різних регіонів, зокрема Харківщини та Донбасу. Серед його колег, харківських фізико-географів, можна назвати П. Гордєєва [57-61], М. Демченка [67-70], Д. Назаренка, В. Нікітіна, П. Ковальова, М. Дмитрієва та ін.

З 1935 р. І. Дахов очолював створену ним самостійну кафедру геодезії і картографії. У 1936 р. завідувачем цієї кафедри призначено кандидата технічних наук Г. Гінзбурга, який займав цю посаду до 1941 р. У 1937 р. Г. Гінзбург опублікував «Лекції з математичної картографії», у яких були викладені відомості про види картографічних проєкцій, а також правила їх побудови, наведені рівняння ряду проєкцій та формули, які дозволяють знаходити спотворення за геометричним відношеннями. Через два роки на кафедрі геодезії та картографії підготовлено (Г. Гінзбург, Б. Іванов) до видання посібник «Вступ у картографію».

Плідною в галузі розвитку математичної картографії була друга половина 30-х р. ХХ ст. Паралельно зі створенням навчальних посібників, на кафедрі розроблялися нові проєкції. Цьому присвячено ряд робіт Г. Гінзбурга: «До питання про використання конічних проєкцій», «Нові азимутальні проєкції» (1936 р.), «Проєкції для карт півкуль», «Дві нові проєкції для карт світу» (1938 р.), «Зображення земної поверхні з перекриттям на одній карті», «Два типи картографічних проєкцій з малими спотвореннями площ» (1940 р.) та ін.

Обов'язковою у процесі навчання стала виробничо-педагогічна практика студентів, яка проходила в освітніх, науково-дослідних установах, промислових підприємствах. З 1938-1939 навчального року наказом НКО

УРСР для проходження педагогічної практики були закріплені середні школи м. Харкова та приміські зони [101, с. 211]. Студенти географічного відділення виїжджали на польову практику (екскурсії) в Крим, на Кавказ, у Середню Азію. Там вони під керівництвом науковців виконували курсові і дипломні роботи.

Отже, основною ланкою організації навчально-виховного процесу Харківського університету стала кафедра, яка безпосередньо здійснювала навчально-методичну і науково-дослідну роботу однієї або кількох тісно пов'язаних між собою дисциплін. Найпомітніші успіхи в науковій роботі були досягнуті колективами тих факультетів і кафедр, які тематику досліджень поєднували з університетськими науково-дослідними інститутами. Значний ефект забезпечував постійний зв'язок з виробничими колективами, виконання замовлень та практичне застосування наукових розробок.

Найтісніші зв'язки з виробництвом установили співробітники науково-дослідного інституту геології і кафедр геолого-географічного факультету. Вони проводили обстеження геологічної будови і пошук корисних копалин Північноукраїнського басейну, обґрунтували проблему «Великого Дніпра» шляхом геологічного, гідрологічного й інженерно-геологічного обстеження. Однією з найактуальніших проблем наукового пошуку геологів стало виконання замовлення «Великого Харкова»: забудови нових житлових і промислових районів, місць розташування водосховищ, трас водопостачання міста. Геологам університету належить першість у дослідженні нових покладів залізної руди, ртуті, олова, цинку, бурого вугілля, будівельної та вогнетривкої глини.

У передвоєнні роки в Харківському університеті та інших вищих навчальних закладах помітною стала і діяльність жінок-викладачів. Двері в науку відкрила їм революція 1917 р. Це були найздібніші випускниці вищих жіночих курсів дореволюційних років, які ламаючи консерватизм і традиції, входили у студентські аудиторії як фахівці, з міцними знаннями і вміннями

передати їх слухачам. Так, на географічному факультеті Харківського університету працювала одна з перших жінок доцент кафедри фізичної географії М. Колосовська. Вона проводила мікрокліматичні спостереження у районі Велико-Анадольського лісництва, що розташовується у Приазов'ї, а також розробляла низку кліматологічних тем регіонального характеру.

У той же час викладачем метеорології та кліматології працював К. Щеткін, який досліджував проблему розподілу атмосферних опадів, склав карту кліматичних зон Української РСР. У 1937-1940 р. курс кліматології та ряд спеціальних курсів викладав П. Томашевич, наукові роботи якого були присвячені, переважно, питанням кліматології, раціональній побудові метеорологічної мережі станцій та історії метеорології [91].

У ході дослідження встановлено, що на географічному факультеті Харківського університету була зосереджена значна кількість науковців, визначена цілеспрямована тематика досліджень, з року в рік зростало матеріальне забезпечення лабораторій устаткуванням і приладами, поповнення книжкового фонду бібліотеки, що сприяли розгортанню науково-дослідної роботи. Постійно збільшувалася кількість публікацій викладачів географічного факультету. Досягнення науковців не обмежувалися друкованою продукцією. У передвоєнні роки за рекомендаціями партійних органів, що мали характер наказу, необхідно було звітувати перед широкими колами громадськості про свою працю, нести знання в маси шляхом читання лекцій. Викладачів відряджали на підприємства міста, області, в колгоспи і радгоспи, військові частини. Лекції охоплювали найрізноманітнішу тематику з проблематики кафедр.

Отже, довоєнний період діяльності кафедр фізичної географії та геодезії і картографії був досить плідним. Але подальше розгортання і удосконалення навчального процесу, науково-дослідної роботи всього університетського колективу було перервано війною.

Таким чином, географія як навчальна дисципліна пройшла складний шлях становлення: від розрізнення курсів до системної університетської дисципліни, яка передбачала методичну і наукову розробку.

З огляду діяльності географічних кафедр Харківського університету можна зробити висновок, що наукова діяльність викладачів і випускників була помітним внеском у справу національного відродження України: своїми науковими дослідженнями, творчою працею вони сприяли розвитку науки і освіти, піднесенню української культури.

1.2. Офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти в досліджуваний період

Криза кріпосницьких відносин, загострення класових суперечностей у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. змусили царський уряд стати на шлях реформ у країні, у тому числі й у галузі освіти. Згідно з даними, наведеними Д.Багалієм у монографії «Опыт истории Харьковского университета по неизданным материалам (с 1802 по 1815 гг.)», державна політика на початку XIX ст. була спрямована на створення системи вищої освіти в усій державі, оскільки саме в цей період державою було усвідомлено значущість освіти для росту її добробуту [9].

Аналіз історико-педагогічної літератури [7; 349; 378; 360], матеріалів періодичних видань [257; 258; 259; 260; 364; 365;]. Діяльність університетів регулювалась внутрішніми статутами, які мали дуже велике значення для організації навчального процесу фізико-математичного факультету. Вони дали змогу більш глибоко проникнути в історію становлення і розвитку університетської освіти, зокрема географічної. Так, в цей час діяли чотири університетські Статути (1804, 1835, 1863, 1884), які враховуючи політичну ситуацію в Росії, відрізнялися один від одного.

Аналіз офіційних документів (статутів, розпоряджень, постанов, циркулярів, правил, наказів) вищих навчальних закладів XIX ст. показав, що

становлення географічної освіти та створення методичної бази вищих навчальних закладів, облаштування навчально-допоміжних установ перебувало в постійному колі зору як Міністерства народної освіти, так і адміністрації університетів.

У 1804 р. було затверджено перший Статут Харківського Імператорського університету, цей статут передбачав єдину для всіх університетів імперії навчально-наукову структуру. Вона включала в себе 4 відділення або факультети: моральних і політичних наук; словесних наук; фізичних і математичних наук; лікарських і медичних наук. Діяльність відділень торкалась виключно наукової і викладацької сфери і не мала самостійного характеру, а була підпорядкована контролю ради університету. Кожне відділення складалося з кафедр, котрі представляли основні наукові напрями того часу. Всього їх мало бути 28, відповідно до числа професорів. Кафедр у сучасному розумінні слова тоді не було. Вірніше, кожний професор і уособлював собою кафедру, який вів самостійний курс, як це й досі є в сучасних західних університетах.

Перший університетський Статут 1804 р. закріплював демократичні засади університетського устрою, на фоні існування чітких вимог щодо професорсько-викладацького складу. Згідно з цим Статутом до обов'язків професорів входило: викладання курсів, які передбачали, в разі потреби, поєднання теорії і практики; поповнення лекцій новими відкриттями, які зроблені в Європі; присутність на засіданні та іспитах, керування ад'юнктами, вибір власного твору або книги іншого автора для читання лекцій, які обов'язково мали бути затвержені радою університету [353].

Статут 1804 р. передбачав читання кожним професором трьох лекцій на тиждень по одній годині кожна. В Імператорському Харківському університеті навантаження розподілялося нерівномірно – кожен викладач виконував не менше 4 годин на тиждень, але в окремих випадках бувало вдвічі й утричі більше. Це пояснювалося тим, що фахівців не вистачало, тому

викладачі змушені були читати інші курси за сумісництвом. Головною формою викладання залишалася лекція, але також проводилися практичні заняття, що вимагали спеціальних навчально-допоміжних закладів – лабораторій, кабінетів, музеїв, обсерваторій.

Основні предмети в Харківському університеті викладалися латинською мовою. Поряд з нею, використовувалися російська, німецька та французька. Більша частина студентів не могла оцінити лекторських талантів своїх викладачів належною мірою. Частина з них не знала сучасних мов (колишні семінаристи), інші погано володіли латиною (випускники дворянських пансіонів чи ті, хто одержав домашнє виховання). Розмовною мовою багатьох студентів і деяких викладачів, якою вони спілкувалися між собою поза межами лекцій чи аудиторій, залишалася “ проста українська мова” [8].

Новий “ Загальний статут імператорських університетів ” був прийнятий у 1835 р, однак повне введення Статуту в дію здійснилося лише у 1837 р. Новий статут, з одного боку, зберігав колегіальну форму внутрішнього устрою, яка була заснована на автономії: ректор, професори та ад’юнкти обирались радою університету, декан – факультетом, і затверджувалися в цих званнях міністром. З другого боку, він розширював владу попечителів повітових округів, серед яких було чимало обов’язків підняти рівень студентів, а разом з ними і викладачів.

Відправлення молодих людей за кордон з метою підготовки до професорського звання припинялося. Кількість студентів обмежувалася до 300 чоловік. Міністерство свавільно призначало викладачів, що призвело до перших хвилювань серед студентів, і внаслідок чого міністр наказав: 1) переконувати студентів університету, що вони не мають права виявляти прилюдно своїм професорам знаки схвалення (за допомогою оплесків) або осудження (свистіти, залишати аудиторію); 2) декани повинні наглядати за змістом лекцій, які читають професори або ад’юктанти, котрі зобов’язані

«спрямовувати розум своїх слухачів до дійсної мети просвіти у вигляді громадського порядку і підлеглості встановленій владі» [6, с. 9].

Так, у 1858 р. було прийняте «Зведення правил для студентів Імператорського Харківського університету», яке встановлювало обов'язки студентів: «робити успіхи в науках і вирізнятися благородною поведінкою», відвідувати університетську церкву, «зобов'язані цілковитою повагою своєю до наставників та безумовною покірною до ректора, деканів, інспектора студентів та його помічників», «ходити в одязі встановленої форми», «забороняється входити до яких-небудь таємних зв'язків та товариств». За ті чи інші провини до студентів застосовувалися дисциплінарні стягнення або виключення з університету. Ті, хто бажав вступити до університету, мали подати адміністрації свідоцтво поліції про бездоганну поведінку [348, с. 21].

У ході дослідження встановлено, що разом з тим зростало і навчальне навантаження викладачів. Замість трьох лекцій (по одній годині на тиждень), як того вимагав попередній університетський Статут, професор мусив читати щонайменше вісім годин на тиждень [295]. Статут 1835 р. встановлював сувору відповідальність за пропуски лекцій не лише студентам, а й викладачам.

Статут 1835 р. вніс деякі зміни у структуру університету, що в свою чергу позначилося і на організації навчально-виховного процесу. Замість 4 відділень в університеті було створено 3 факультети: філософський, юридичний та медичний.

Філософський факультет, що складався з двох рівноправних відділень – історико-філологічного (словесності) та фізико-математичного (природничого), охопив усі фундаментальні природничі та гуманітарні науки, перетворившись на найбільший навчальний підрозділ університету.

Міністерством не були враховані побажання харківських учених щодо розподілу фізико-математичного відділення на два окремих факультети, відповідно фізико-математичний та природничий. Організаційний розподіл

між ними відбувся лише в першій половині 40-х років XIX ст., після того, як це здійснили Петербурзький та Київський університети.

Фізико-математичне відділення здобуло статус самостійного факультету лише в 1850 р. де в статуті 1835 р. впроваджувалося 8 кафедр. Серед них були кафедра астрономії та геодезії і кафедра фізики та фізичної географії, на яку перейшли викладачі географічних дисциплін, що до 1835 р. працювали на кафедрах історії, статистики і географії Російської держави та всесвітньої історії, статистики і географії на відділенні словесних наук.

Однак, викладання географічних дисциплін було обмежено незмінними програмами. Для ректорів і деканів усіх університетів, існувала інструкція, в якій визначався порядок нагляду за університетськими викладачами. Право нагляду надавалося ректору і помічникам декана. При цьому кожний із професорів був зобов'язаний перед початком курсу представити декану детальну програму свого викладання, обов'язково вказуючи обсяг, послідовність, спосіб викладання і точний перелік творів, якими він користувався. Ця програма затверджувалася факультетським зібранням і ректором, без цього не можна було починати лекції. Серед вимог до програм слід виділити такі: зміст програм не повинен містити нічого суперечливого з вченням православної церкви, методами правління і духом державних установ; у програмах доцільно підкреслювати особливу відданість государю, любов до Батьківщини. Після кожного півріччя професор був зобов'язаний подати звіт про зміст і кількість прочитаних лекцій.

У 1858 р. на засіданні представників керівництва фізико-математичного факультету, було прийнято рішення про організацію кафедри географії на історико-філологічному факультеті. Мотивували своє прохання «особенной важностью» цього предмету, який набув особливого наукового значення завдяки працям К. Ріттера і його послідовників [126, с. 28].

На одному з подібних засідань у 1860 р. навіть обговорювали думку М. Пирогова про введення географії у школах і, «сознавая вполне

потребность приготовления по этой науке основательных преподавателей для средних учебных заведений», дійшли таких висновків: віднести географію до історико-філологічного факультету і включити до предметів, які входять до історичного циклу; географічні дисципліни повинні викладатись на окремій кафедрі, до яких слід приєднати й етнографію; розуміти під географією не збір фактів, які вміщують у собі тільки окремі описи, «но науку в смысле сравнительной географии, как понимал ее К. Риттер» [378]. Однак висловлені побажання було частково враховано лише через два десятиліття.

Порівняльний аналіз статутів 1804 та 1835 рр. дозволив констатувати, що незважаючи на повну ліквідацію автономії університетів, посилення цензурного тиску і встановлення контролю за проведенням науково-дослідної роботи, Статут 1835 р. значно збільшив наукову базу університетів. До раніше створених (бібліотека, астрономічна обсерваторія, фізичний кабінет), додали мінералогічний кабінет (п.167) [257].

На відміну від попереднього, у Статуті 1835 р. право на створення наукових структур (інститутів і наукових товариств) було зафіксовано в одному з останніх розділів: «Про особливі установи при університетах» (п.164) [257].

На думку дослідників О. Микитюка [172], Н.Пузирьової [323], Х.Танклера та Є.Князева, Т.Соколенко [352], саме розширення навчально-методичного комплексу вітчизняних університетів в 30-40-і роки XIX ст. стало важливим підґрунтям для активізації наукової та науково-дослідної роботи університетів. Зокрема, М. Мілюков зазначав: «Автономний Статут 1804 р. не зміг відразу піднести російські університети на належний рівень. Авторитетний Статут 1835 р. не зміг перешкодити досягти вперше розквіту» [358].

Зауважимо, що в період другого Статуту, в університетському житті головна увага була приділена встановленню поліцейських порядків, при цьому уряд бажав розділити розумову і моральну освіту студентів. Для

розумового розвитку молоді уряд призначив професорів, які були чиновниками для направлення читання лекцій і прийняття іспитів. Обмежені програмою, яка проходила цензуру декана, ректора, попечителя, професори не мали ніяких зв'язків зі студентами і не мали змоги морально впливати на них. Моральність і поведінка студентів доручались виключно поліцейським чиновникам – інспектору і його помічникам – особам, які не могли користуватися серед студентів моральним авторитетом, і які підкорялися, окрім ректора, попечителю, а через нього - міністру. Наслідком таких дій було падіння університетської освіти і науки. Так, у Журналі Міністерства освіти було вказано, що «тепер науковий рівень нашого університетського викладання до такого ступеня впав, що підняти його уряд може тільки за допомогою рішучих заходів, які вимагають великих витрат коштів» [345, с. 490].

Як відомо, 50-і – початок 60-х років XIX ст. характеризувався зниженням наукової активності вітчизняних університетів, що зумовлювалась: зменшенням кількості компетентних викладачів, великою кількістю обов'язкових предметів, недостатньою підготовленістю осіб, що вступали до університетів, поступовим відставанням навчально-методичної бази від західноєвропейських зразків, а в міністерствах і відомствах гостро відчувалася відсутність висококваліфікованих спеціалістів. Це, в свою чергу, змусило Міністерство народної освіти зайнятися пошуком засобів для покращення становища в університетах. Так, на основі висновків про стан справ у Московському університеті, наданих Міністерству народної освіти в квітні 1859 р., з урахуванням особливостей структури Харківського та Київського університетів, були зібрані матеріали з їх реорганізації. Свої побажання з приводу прийняття нового статуту висловили М.Пирогов, О.Рославський-Петровський, В.Лапшин, М.Лавровський, В.Добротворський, Ради Харківського та Київського університетів [7, с. 172].

Імператором Олександром I 18.06. 1863 р. був підписаний новий університетський статут. Він був загальним для п'яти університетів Російської Імперії (Московського, Петербурзького, Харківського, Київського та Казанського). Відповідно до положень Статуту, університети знов отримали автономію, хоч і обмежену: відновлення виборності в заміщенні всіх посад, у тому числі і професорського складу, а також поновлення наукових відряджень за кордоном з метою підготовки до професорського звання. Він розширив права університетського самоврядування, збільшив фінансування університетів. Статут сприяв не тільки поверненню вищим навчальним закладам наданих їм раніше прав і розширенню самостійності у вирішенні питань внутрішнього управління, а й вносив ряд положень щодо активізації наукової діяльності та поліпшення матеріально-технічної бази університетів. Однак, обрання деканів і професорів все ще затверджувалось міністром, а призначення доцентів і приват-доцентів – попечителем повітового округу. У кожному університеті, як і раніше, існувало по 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. У складі факультетів збільшувалася кількість кафедр. На фізико-математичному факультеті було утворено замість восьми – дванадцять кафедр і вперше виокремлено як самостійну кафедру фізичної географії. Відповідно, зросла і кількість викладачів. Новий статут дозволяв подальші зміни у структурі університетів. На факультетах, за рішенням університетських рад та після затвердження міністром, могли бути створені відділення, і при необхідності та наявності коштів, можуть створювалися додаткові допоміжні установи [255].

Характерною рисою Статуту 1863 р. стало виділення спеціального розділу «Про засоби для розвитку наукової діяльності університетів», що вперше посилило значення університетів не лише як навчальних закладів, необхідних для підготовки осіб до служби, а й до наукових установ. З огляду на це, значного розширення набула науково-методична база університетів [258]. Зокрема, в п. 121 Статуту Імператорських Російських

університетів (1863 р.) зазначалося, що кількість і склад навчальних посібників і зібрань науково-допоміжних установ визначається штатом університетів. Але вони можуть розширюватись з дозволу Міністерства народної освіти відповідно до потреб і за наявності додаткових коштів. До переліку обов'язкових навчально-допоміжних установ з географії зараховувалися: бібліотека, астрономічна обсерваторія, фізичний кабінет з лабораторією, мінералогічний кабінет і лабораторія, кабінет фізичної географії [258, с. 953-955].

Зауважимо, що аналіз постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти в період університетської реформи 1863 р. показав, що особлива увага з боку уряду була звернена на науково-дослідну роботу студентів. Міністерство народної освіти наполягало на «посиленні» практичних занять на всіх факультетах університетів. Зокрема, в розпорядженні Міністерства народної освіти за 1869 р. містились вказівки щодо включення в щорічні звіти Харківського та Київського університетів відомостей про наукові заняття студентів поза лекціями.

Отже, Статут 1863 р. значно розширив навчально-матеріальну базу університетів, створив сприятливі правові і фінансові можливості для функціонування навчально-методичних комплексів вищих закладів освіти.

Новий «Загальний статут російських імператорських університетів», прийнятий у серпні 1884 р. майже звів нанівець ліберальні положення Статуту 1863 р. і підпорядкував усю діяльність університетів принизливій дріб'язковій опіці міністра освіти і попечителя навчального округу [277].

Найбільш характерною особливістю Статуту 1884 р. була недовіра до університетів з боку уряду та міністерства. У новому статуті більш повно, ніж у всіх попередніх, була втілена ідея адміністративного контролю над усім внутрішнім життям університетів. Згідно з новим статутом, не тільки всі відповідальні посади в університетах повинні були замінюватися за призначенням, але й узагалі в усіх внутрішніх справах університету

вирішальне значення надавалося вищій адміністрації. Особлива увага зверталась на те, щоб усунути будь-який ґрунт для виникнення студентських заворушень та протиправної пропаганди. Численні розпорядження та інструкції доповнили підпорядкування університетів уряду.

Статут 1884 р. послідовно впроваджував реакційні принципи в питаннях управління. Залишки автономії університетів знищувалися. Вчені ради і факультети настільки були безправними щодо питань управління, що навіть не могли своєю владою перенести лекції з одного часу на інший. Статут вніс зміни щодо приват-доцентури, яка була введена статутом 1863 р. Приват-доцентура розширювалась за рахунок скасування штатної доцентури. Значну шкоду її розвитку завдало встановлення обов'язкових предметів і обмеження спецкурсів відповідно до екзаменаційних вимог. Відсутність свободи викладання при обов'язкових курсах та бюрократичному контролю гальмували ріст молодих наукових кадрів.

Система гонорару, або погодинна оплата лекцій, яка мала на меті покращити матеріальне становище наукової інтелігенції, на практиці викликала загальне невдоволення. Причиною цього було встановлення обов'язкових курсів, відсутність свободи викладання. Більше того, гонорарна система стала своєрідним гальмом у подальшому розвитку викладання. Інтереси розширення саме його обсягу, зростання кількості лекцій зіштовхнулися з матеріальними можливостями студентів, оскільки тягнули за собою збільшення гонорару. У доповіді комісії, яка була обрана радою Харківського університету, відзначалось, що «ставши обтяжливим для студента, гонорар у край нерівномірно розподілявся між професорами, причому цей розподіл залежав не від ступеня талановитості, ученості або праці професора, а від кількості студентів в університеті, від розподілу їх по факультетах цих курсів, і від числа звільнених від плати, тобто від того, де і який предмет викладає професор. Таким чином, система гонорару мала своїм наслідком створення «вигідних» університетів, факультетів, кафедр, курсів» [152, с. 18].

Статут також вніс зміни і до предметів географічної освіти, який скоротив число кафедр, об'єднавши знову кафедру фізики і фізичної географії та реорганізувавши кафедру астрономії в кафедру астрономії та геодезії. До існуючих кафедр долучилася ще одна – кафедра географії та етнографії, яка була створена на історико-філологічному факультеті. Посада завідувача цієї кафедри залишалася вакантною упродовж 5 років, до призначення на неї професора А. Краснова. З цього питання на історико-філологічному факультеті дійшли висновку, що «географическая наука по самому существу своему и разносторонности содержания, занимая посредствующее положение между науками естественными и науками историческими, может и должна бать преподаваема на двух факультетах: историко-филологическом и физико-математическом» [378]. Однак стараннями А.М. Краснова 1889 р. кафедра географії та етнографії була переведена на фізико-математичний факультет, де і було зосереджено всі географічні дисципліни.

Згідно зі статутом 1884 р. вводилась нова екзаменаційна система, метою якої було усунення рад і факультетів від контролю за заняттями студентів. Курсові екзамени замінювались заліками, курси поділялися на семестри. Залік як одне із позитивних нововведень статуту в дійсності був зведений до бюрократичної формальності. Правила пропонували професору «враховувати, насамперед, старанність і навіть довірливу відвертість у відповідях на питання з предметів викладання» [391]. Тому заліки у такому вигляді проіснували недовго і були скасовані 1899 р., а відновлені обов'язкові напівкурсів іспити на всіх факультетах університету.

Аналіз історико-педагогічних джерел [7; 15; 172; 323; 333] свідчить, що становлення та розвиток вищої освіти, а саме географічної, та роль навчально-допоміжних установ університетів особливо зросли в період дії Статуту 1884 р. У силу певних змін у політичній, економічній, духовній сферах життя суспільства практичні заняття набули особливого значення в системі викладання. Вони стали розглядатись як один з головних засобів

засвоєння навчальних предметів і знайомства з методами і прийомами дослідження. Так, вивчення положень Статуту 1884 р., зокрема розділу III «Учебно-вспомогательные установления», дало змогу констатувати, що практичні заняття стали обов'язковими для студентів усіх факультетів вітчизняних університетів. Правила проведення практичних занять затверджувались Міністерством народної освіти від 21 липня 1899 р. [260, с. 1011]. У цьому розпорядженні міністр, зокрема, наголошував: «Визначаючи важливе значення тісного спілкування професорів і студентів на ґрунті навчальних занять я вважаю за необхідне, щоб учбове начальство цих закладів сприяло всіма способами, що від нього залежать, розвитку та зміцненню такого спілкування. Одним з кращих способів для досягнення бажаної мети я вважаю широку організацію практичних занять, наскільки те дозволяють існуючі умови... Необхідно звернути увагу на можливе розширення та правильну постановку названих занять і на те, щоб кожний студент узяв у них діяльну участь» [289, с. 63].

Звернемо увагу, що посилення уваги до проведення практичних занять з боку уряду переслідувало не лише наукові цілі. У добре підготовлених практичних заняттях уряд вбачав один з дієвих засобів усунення юнацтва від політичних міркувань, «поползновений к беспорядкам» [14]. При цьому Міністерство народної освіти керувалось тим постулатом, що між викладачами університетів і студентами повинен існувати міцний моральний зв'язок й постійне спілкування.

Характерною рисою університетського життя кінця XIX ст. була помітна інтенсифікація навчального процесу. Якщо в середині століття тижневе навантаження на фізико-математичному факультеті не перевищувало 25 год, то в 1900-1901 навчальному році воно вже складало 47 год. За умов значного збільшення кількості студентів і нестачі навчальних приміщень це призвело до того, що робочий день університету тривав з 9 години ранку і закінчувалося лише о 7-й чи 8-й вечора [161, с. 18].

Отже, більшість положень статуту були спрямовані на досягнення головної мети: подальше посилення урядового впливу на управління університетами, контроль над викладанням у них та наведення порядку і дисципліни серед студентів за допомогою поліцейського режиму. Це завдання від самого початку здавалось нелегким, неможливим для виконання і надалі.

Аналіз зазначених Статутів дав можливість стверджувати, що університети завжди залежали від уряду і тих подій, які відбувалися у державі. У Статутах визначалося ставлення панівного класу до вищих навчальних закладів. У них, на думку Х. Танклера і Є. Князева, «представлено... ідеальну модель університету, яка була бажана для уряду», що не завжди позитивно позначалося на розвитку освіти взагалі, і географічної зокрема [357, с. 86]. Статути на всіх факультетах чітко визначали перелік кафедр або перелік предметів, які повинні були в обов'язковому порядку викладатися, а також обов'язки викладачів.

Таким чином, фізико-математичний факультет Імператорського Харківського університету, у складі якого працювала кафедра географії та етнографії, а також географічні дисципліни, які викладались і відповідали своєму призначенню і готували географів-дослідників широкого профілю. Це означало, що їх випускники в університеті отримували теоретичні знання і практичні навички, які дозволяли їм працювати, проводити дослідження і готувати себе до викладацької роботи. Така підготовка географів найбільш повно відповідала як потребам дослідженням своєї Батьківщини, так і інтересам самих студентів.

Аналіз матеріалів з теми дослідження переконує в тому, що піднесення географічної освіти на належний рівень залежить від створення навчально-методичної бази вітчизняних університетів досліджуваного періоду, яке знайшло відображення не лише в офіційних документах, але й

стало предметом особливої уваги з боку прогресивної громадськості, видатних діячів науки і освіти.

Високо підносив значення практичного досвіду і навчально-допоміжних служб Д.Багалій. За словами І.Бродовича, турботи вченого про належний їх рівень “червоною стрічкою проходять через всю його науково-педагогічну діяльність” [30, с. 63]. Як викладач, а згодом ректор Імператорського Харківського університету, Д. Багалій вжив дієвих заходів щодо розширення навчальних приміщень, облаштування університетської бібліотеки, архіву, кабінету для практичних занять на історико-філологічному факультеті, нумізматичного кабінету тощо. Учений називав навчально-методичні заклади «найважливішою артерією в університетському організмі», від правильного функціонування якої залежить здоров'я і висока продуктивність всього цього «організму» [30, с. 68]. На його глибоке переконання, успішність викладання в університеті, зокрема, проведення практичних занять, повною мірою залежить саме від навчально-методичної бази вищого навчального закладу.

У контексті досліджуваної проблеми привертав увагу той факт, що університетські викладачі часто вносили свої новаторські пропозиції щодо обладнання навчальних приміщень з метою удосконалення навчального процесу і здійснення наукових досліджень студентами. Так, професор А Краснов не знайшов посібників для викладання свого предмета. Крім старого глобусу і деяких карт 40-х р. та таких же людських муляжів, була лише невелика колекція креслярського приладдя і деякі геодезичні прилади. Він поставив перед собою завдання обладнати кабінет необхідними посібниками, організувати довідковий музей і бібліотеку, скласти колекції фотографій типових місцевостей, підібрати демонстраційний матеріал для лекцій, які допомагали б зрозуміти про найголовніші ландшафти і форми поверхні різних країн [17, с. 65].

Досить аргументованою, з нашої точки зору, є думка професора Московського університету І. Цветаєва про необхідність відкриття музейних відділень при вітчизняних університетах. Учений з цього приводу писав: «У той час, як у Німеччині навіть невеликі університети майже півстоліття назад стали створювати музеї пам'яток старовини, античної і середньовічної архітектури, а німецькі студенти, навіть провінційних університетів мають можливість у досить короткі терміни знайомитись з найважливішими пам'ятниками античного мистецтва, – наше університетське юнацтво позбавлене в цьому відношенні майже будь-яких посібників, навіть у столичних містах. Тому не слід дивуватись, що для кращої частини нашого молодого покоління твори художніх геніїв стародавнього світу залишаються пустими звуками. І в цьому наша молодь не винна: їй нічого споглядати, ніпочому навчатися в цій спеціальній галузі знань» [325, с. 11-12].

Однак, спроба організувати музей при кафедрі географії у Імператорському Харківському університеті не увінчалася успіхом. Це було пов'язано з наданням кафедрі двох штатних одиниць – асистента і служителя. Домогтися їх, незважаючи на постійні клопотання А. Краснову не вдалося.

У ході дослідження встановлено, що тіснота і брак приміщень, які були характерною ознакою Харківського університету впродовж ХІХ століття, змушували професорсько-викладацький склад звертатись до Міністерства народної освіти з клопотаннями, проектами, аргументованими розрахунками щодо поліпшення навчально-методичних установ університету. Прикладом цього може слугувати «Ответ Совета Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 г.» [266]. Окрім мотивованої відповіді Ради на запропоновані Міністерством питання стосовно змін статуту 1884 р., комісія доповнила до основного документа ще 5 найбільш важливих питань. На першому плані стояло питання щодо покращення і розширення навчально-допоміжних закладів Харківського

університету, які на думку вчених складають «нерв університетського життя. Без їх покращення і розширення не може успішно розвиватись наукова діяльність, викладання багатьох предметів не може стояти на належній висоті, збуджуючи у студентів інтерес до наукових занять» [266, с. 121].

Однак, як показало проведене дослідження, більшість клопотань Ради Харківського університету залишались без відповіді або передавались до розгляду різних комісій, оскільки вимагали асигнувань додаткових коштів з боку держави. Іноді відповіді носили характер докору професорам університету в тому, що вони зобов'язані незалежно від придатності приміщень, наявності навчальних посібників, приладів та іншого обладнання залучати студентів до практичних занять, не залишаючи у них вільного часу для сторонніх занять [7].

Зауважимо, що вже в роки громадянської війни влада почала докорінну перебудову освіти в країні, у тому числі і вищої школи. З проголошенням радянської влади, в Україні почався новий етап в розвитку географічної науки. Харківський університет, який був центром географічних досліджень у регіоні, зазнав цілого ряду перетворень. Географія як університетська наука стала формуватися в Україні лише на початку двадцятого сторіччя. До цього в географічну науку, комплексну за сутністю, вчені приходили з інших, як правило, вузькогалузевих дисциплін, немов би "зрікаючись" своєї вузької спеціалізації.

Спочатку на базі історико-філологічного і фізико-математичного факультетів були створені Тимчасові вищі педагогічні курси. Вони проіснували лише місяць, а у серпні 1920 р. на їх базі було створено новий вищий навчальний заклад – Академію теоретичних знань. До складу Академії входили Інститут суспільних наук та Інститут фізико-математичних наук, який мав три відділення: математичне, хімічне, а також природничо-

історичне, де функціонувала кафедра географії і антропології, очолювана О. Івановським [393, с. 47].

18 травня 1921 р. на базі Харківської академії теоретичних знань за рішенням Малої колегії Українського головного управління професійної освіти було організовано Харківський інститут народної освіти (ХІНО). У перші роки існування до його складу входили два факультети: професійної освіти (ФПО) і соціального виховання (ФСВ) [379 с. 307].

Основними елементами програми факультету профосвіти стало знайомство з виробництвом, вивчення науки в межах спеціальності. У зв'язку з тим, що основним завданням ФПО була підготовка «керівників у галузі вивчення основних наук», факультет був розділений на ряд секцій, кожна з яких орієнтувалась на виключно практичні завдання, які і визначили підбір навчальних дисциплін.

З часу свого відкриття ФПО ХІНО мав 4 секції: математики (з підсекцією фізики, хімії), природничу, соціально-історичну та мови і літератури. Природнича секція включала підсекції природознавства та географії. Підсекція географії об'єднувала три кафедри: географії (завідувач професор О. Івановський), метеорології і кліматології (завідувач – професор Д. Педаєв), антропології і анатомії людини (завідувач – професор Л. Ніколаєв). [400].

З 1925-1926 навчального року у структурі факультету професійної освіти відбуваються деякі зміни. Замість секцій було створено 3 відділи, зокрема агробіологічний з географічною секцією, до якої увійшли усі географічні кафедри ХІНО. Науково-дослідна робота в ХІНО, як і в інших вищих навчальних закладах України, була відокремлена від навчальної діяльності і зосереджувалася на спеціальних науково-дослідних кафедрах.

Усі члени науково-дослідних кафедр при ХІНО були професорами цього інституту і керівниками інститутських кафедр, а більша частина їх особового складу – викладачами ХІНО. Крім того, для проведення наукової роботи

кафедри користувалися лабораторіями та кабінетами інституту, оскільки власних вони не мали. Фактично на науково-дослідних кафедрах при ХІНО робота велася його викладачами в навчально-допоміжних закладах інституту. Відповідно до «Положення про науково-дослідні кафедри» 1921 р., головним їх завданням була «розробка під керівництвом найвидатніших учених наукових проблем, а також підготовка до наукової і педагогічної діяльності осіб, які мають потяг до наукової діяльності і необхідні для цього знання і здібності» [300].

З часом науково-дослідні кафедри, отримали нові завдання. Так, згідно з «Положенням про науково-дослідні кафедри», затвердженим Наркомом освіти УСРР 18 лютого 1924 р., особливу увагу наукових співробітників слід було спрямувати на участь у громадсько-політичному житті. Вони повинні були читати публічні лекції на заводах і фабриках, у частинах Червоної Армії та сільській місцевості. Пізніше у проекті «Статуту про науково-дослідні кафедри» головна увага вже звертається на пристосування досліджень до потреб господарського та культурного будівництва і на поєднання наукових досліджень з роботою наукових та науково-практичних установ [140].

Але головним завданням усіх науково-дослідних кафедр протягом їхнього існування було завдання підготовки майбутніх кадрів наукових працівників і викладачів навчальних закладів. З цією метою при кафедрі відкривали аспірантуру. Для студентів ХІНО, які хотіли в майбутньому вступити до аспірантури, при інституті, а також при науково-дослідних кафедрах (хоч це і суперечило положенню) створювалися семінари підвищеного типу (вищого зразка), які мали покращити якість знань кандидатів в аспіранти, бо програми ХІНО були скорочені і студенти не могли набути потрібних знань [379, с. 344-345].

Семінари підвищеного типу присвячувались окремим галузям географічної науки. Частину доповідей на них робили студенти, частину – викладачі. Але теми доповідей визначав керівник. Вони мали бути

доступними для слухачів і водночас давати головні відомості з тієї чи іншої галузі. Теми оголошувались з самого початку семінару, і студенти розподіляли їх між собою. Робота в семінарах підвищеного типу за своїх характером та високим рівнем наближалася до самостійних наукових досліджень. Наприклад, студенти-географи робили спроби досліджувати краєзнавчі місця Харкова та його культурних пам'яток, а також були асистентами на лекціях з краєзнавства, що їх читали у краєзнавчому гуртку. У цьому семінарі працювало лише п'ять студентів ХІНО, серед них і В. Шашкевич – у майбутньому відомий етнограф, член-кореспондент АН УРСР [405].

Для вступу до аспірантури потрібно було пройти співбесіду з керівником кафедри, а з 1925 р., відповідно до «Правил вступу аспірантів на кафедри, їхньої науково-підготовчої роботи та переводу в наукові співробітники» [103, с. 77], затверджених Колегією Наркомом освіти УСРР 9 лютого 1925 р., обов'язковим стає складання колоквіуму, теми для якого визначалися кафедрами. Крім колоквіуму, від кандидатів у аспіранти вимагали обов'язкового знання української та однієї або двох іноземних мов (на деяких кафедрах мова була визначеною). Наприклад, щоб стати аспірантом кафедри геології, треба було знати дві іноземні мови, а для навчання в аспірантурі науково-дослідної кафедри географії і антропогеографії з секції антропології та антропогеографії вимагалось знання німецької мови [406].

На початку свого навчання аспіранти отримували програму навчального характеру, теми ж дослідження з'ясовувалися в ході занять. Роботу аспіранта контролювали доповідями як навчального, так і наукового характеру на засіданнях кафедри.

Аспіранти, які успішно проходили своє стажування, складали колоквіум і захищали одну зі своїх робіт або їх сукупність, про що Головна наука видавала їм відповідне посвідчення. Після закінчення навчання їх переводили (з

дозволу Укрнауки) до розряду наукових співробітників науково-дослідної кафедри.

У ході наукового пошуку встановлено, що не зважаючи на плідну роботу науково-дослідних кафедр, усі науково-дослідні заклади при ХІНО було ліквідовано. На базі ХІНО було утворено ряд окремих інститутів, серед яких і Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО), куди входив і Географічний факультет, який проіснував до 1933 р.

Для забезпечення науково-дослідної роботи кафедр Харківського університету повністю або частково передавалися приміщення та устаткування восьми наукових установ системи Академії наук та галузевих наркоматів, зокрема Інституту географії і картографії, Українського геологічного інституту, Харківської астрономічної обсерваторії у складі астрономічного та геофізичного відділів та Донецької гідробіологічної станції в с. Гайдари Зміївського району Харківської області.

Ці науково-дослідні установи увійшли до складу університетської структури як окремі підрозділи (інститути) зі своїм штатним розкладом та фінансуванням. Основне завдання, поставлене перед колективами інститутів, передбачало проведення наукових досліджень та підготовку кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру для відповідних галузей народного господарства та викладачів вищих навчальних закладів. Науково-дослідні інститути університету сприяли залученню студентів до наукової діяльності, засвоєнню процесів наукової творчості, визначали перспективи розвитку науки [9 с. 375].

У перші два роки після відновлення діяльності університету факультети та кафедри зіткнулися з труднощами в складанні стабільних навчальних планів з основних та спеціальних курсів. Сталося це не тільки через новизну організації навчального процесу, а й через відсутність потрібного досвіду створених кафедральних колективів викладачів щодо визначення основних напрямків підготовки спеціалістів з університетським рівнем освіти та потреб народного господарства. Ці обставини призводили до частої зміни у

викладацькому складі, нестабільності розкладу занять тощо. Основною формою навчального процесу в університеті стали лекції із загальних та спеціальних курсів. Поглиблене вивчення навчальних курсів здійснювалося на семінарських та практичних заняттях.

Викладали навчальні дисципліни в університеті здебільшого російською мовою. Це пояснювалося не тільки національним складом студентів, викладачів, відсутністю достатньою кількістю україномовних підручників та посібників, традиціями, що склалися у вищих навчальних закладах міста, а також і небажанням старшого покоління викладачів переходити на українську мову викладання. Неодноразові рекомендації НКО УРСР України щодо переходу не зустрічали підтримки в колективі університету. Ще одну спробу домогтися обов'язкового викладання дисциплін українською мовою було здійснено наказом Наркомпросу республіки в березні 1941 р. У наказі наголошувалося на тому, що в Харківському університеті навчальні курси читають українською мовою тільки 47 викладачів з 359. Наказ зобов'язував забезпечити викладання дисциплін українською мовою протягом 1941 – 1942 рр. і вимагав від викладачів досконалого знання і володіння російською мовою [99, с. 90]. Учена Рада університету 16 квітня 1941 р., обговоривши цей наказ, ухвалила: «Директиву Нарком просу УРСР прийняти до неухильного керівництва і виконання». [99, с. 90]. У роки війни до цієї проблеми вже не поверталися.

У 1936 р. навчальний рік почали ділити на два семестри, кожний з яких закінчувався екзаменаційною сесією для поточного обліку та оцінки знань студентів. Термін навчання визначався п'ятьма роками. Починаючи з 1937 р., в практику перевірки знань і готовності випускників до самостійної роботи на виробництві, в освітніх закладах увели державні іспити, на яких студенти складали три іспити з провідних профільних предметів з одержуваного фаху та зі спеціального курсу [98, с. 135]. Студенти університетів виконували і дипломні роботи. Державні іспити і захист дипломних робіт відбувалися перед спеціально утвореними державними комісіями, до складу яких входили

керівники навчального закладу, декани факультетів та провідні викладачі. З вересня 1938 р. вводилася єдина для всіх вищих навчальних закладів оцінка знань студентів при складанні семестрових і державних іспитів за чотирибальною системою: «відмінно», «добре», «посередньо» і «незадовільно» [100, с. 306]. Студентам, які протягом усього періоду навчання одержали 75% оцінок «відмінно» і 25% «добре», вручали диплом з відзнакою і надавали право обирати місце роботи в списку поданих наркоматами та установами вакансій [100, с. 306].

Основною ланкою навчальної організації університету стала кафедра, яка безпосередньо здійснювала навчально-методичну і науково-дослідну роботу однієї або кількох тісно пов'язаних між собою дисциплін. Найпомітніші успіхи в науковій роботі були досягнуті колективами тих факультетів і кафедр, які тематику досліджень поєднували з університетськими науково-дослідними інститутами. Стійкий ефект забезпечував і постійний зв'язок з виробничими колективами, виконання замовлень та практичне застосування наукових розробок.

30 червня 1941 р. Вчена Рада університету визнала необхідним усю наукову роботу націлити на допомогу фронту. Кафедра геодезії і картографії геолого-географічного факультету виконувала завдання Південно-Західного фронту з підготовки до видання топографічних карт для штабів військових з'єднань.

У перші чотири місяці війни близько тисячі викладачів та студентів університету стали в ряди захисників Батьківщини. Серед них значну частину становили географи. Більшість студентів геолого-географічного факультету була відправлена в кінці червня 1941 р. у Малинівські табори поблизу Чугуєва, де після короткочасної військової підготовки їх зарахували у маршеві батальйони. Студенти, що не були призвані до армії, залучалися до роботи на підприємствах та в установах. 16 вересня 1941 р. було оголошено початок евакуації населення, промислового устаткування, підприємств Харкова у східні райони країни, а в кінці вересня 1941 р. визначено місце евакуації Харківського

університету – м. Кзил-Орда Казахської РСР [363, с. 160]. Вже 10 грудня 1941 р., перебуваючи в Кзил-Орді, Харківський університет (разом з Київським) відновив роботу у складі тимчасово утвореного Об'єднаного Українського державного університету. У його складі було лише п'ять факультетів. Геолого-географічному факультету відновити роботу в умовах евакуації так і не вдалося [161, с. 30].

Таким чином, аналіз офіційно-нормативних документів дозволив дослідити справжній стан розвитку вищої географічної освіти у Харківському університеті XIX ст. першої половини XX ст., а головне встановити офіційні межі викладання географічних дисциплін на фізико-математичному факультеті. Аналіз матеріалів з теми дослідження дозволяє стверджувати, що:

- становлення змісту і розвитку географії як науки в університеті впродовж XIX – першої половини XX ст.. визначалися уведенням у дію статутів 1804, 1835, 1863, 1884 рр. Діяльність навчально-допоміжних установ, які функціонували при університетах, регламентувалась чинними статутами, розпорядженнями, циркулярами та постановами Міністерства народної освіти;
- викладання географічних дисциплін повністю керувалося офіційно-нормативними документами, які встановлювали загальну структуру й організацію навчального процесу: перелік кафедр, обов'язки викладачів, обов'язкові навчальні плани, які закріплювали перелік і години для викладання географічних дисциплін;
- усвідомлення прогресивною частиною науковців, педагогів, громадських діячів значення навчально-методичного комплексу «як необхідної артерії в університетському організмі» [30, с. 68], сприяло розширенню мережі навчально-допоміжних закладів, активізації наукової та науково-дослідної роботи, залучення студентів до проведення практичних занять.

1.3. Аналіз навчальних планів та програм

Завдання і зміст будь-якого географічного курсу найповніше відображено у програмах. З метою їх розуміння нами проведено аналіз програм досліджуваного періоду.

Перш ніж перейти до аналізу програм, розглянемо, яке місце займала географія серед інших навчальних предметів у вищій школі. Для цього проаналізуємо навчальні плани вищих навчальних закладів Слобожанщини ХІХ – першої половини ХХ ст. Кількість годин, що виділялась на вивчення географічних дисциплін у навчальних планах досліджуваного періоду відображена в «Обзрении преподавания наук в Императорском Харьковском университете ХІХ ст.» (Додаток А). Можна вважати це навчальними планами, що видавалися в Імператорському Харківському університеті на початку навчального року. У цьому документі була подана кількість годин на тиждень для кожної дисципліни. На основі цього навчального плану можна зробити висновок про те, що на історико-географічному, фізико-математичному та медичному факультетах вивчалися такі географічні дисципліни: фізична географія, метеорологія, кліматологія, загальне землезнавство, антропологія і етнографія, а також геологічні – мінералогія, геологія, історична геологія, петрографія. Отже, проаналізувавши навчальні плани першого та частково другого періодів, можемо зробити висновок, що географічні дисципліни, у першому періоді, а саме: фізична географія, метеорологія, мінералогія, геогнозія та кліматологія викладалися до 1850 р. для студентів філософського факультету (1-4 роки навчання). З 1850 р. ці дисципліни були включені до планів фізико-математичного факультету. Починаючи з 1861 р., до навчальних планів факультету включили нові дисципліни: геогнозія Росії, геологія, кристалографія, петрографія і окремо виділялися години на практичні роботи. Історична геологія, загальне землезнавство, географія організмів, палеонтологія, географія рослин та етнографія і антропологія з'явилися у навчальних планах з 1889 навчального року, а з 1897 н. р. – загальна та

соціальна етнографія. Слід зазначити, що мінералогія, фізична географія, кліматологія, геологія, історична геологія, загальне землезнавство, етнографія також у цей період читалися на медичному факультеті Імператорського Харківського університету на I-II роках навчання [189-251; 319; 320].

У навчальному плані для агробіологічного відділу Інститутів народної освіти, затвердженому 1930 р., (третій період) були рекомендовані для вивчення такі географічні дисципліни: основи геології, геології Радянського Союзу (80 год. на рік), метеорологія, фізична географія, економічна географія (по 60 год. на рік). Упродовж двох декад студенти всіх відділів перебували на виробничій практиці [414.].

За навчальним планом 1935 р. у педагогічних інститутах на географічному факультеті викладалися географічні дисципліни, перелік яких відображено у (таблиці 1.1.).

Таблиця 1.1

Перелік навчальних географічних дисциплін для педагогічних інститутів для вчителів географів (1935 р.)

№	Назва дисципліни	Всього годин
1.	Мінералогія і петрографія	76
2	Загальне землезнавство	499
3	Фізична географія частин світу	179
4	Фізична географія СРСР	193
5	Картографія (з топографією і кресленням)	130
6	Економічна географія капіталістичного світу	220
7	Економічна географія капіталістичного СРСР	278
8	Методика викладання географії	78
9	Педагогічна практика	304

Як бачимо з таблиці 1.1. найбільша кількість годин виділялася на вивчення загального землезнавства, а найменша – на вивчення мінералогії та петрографії, а також методики викладання географії. Зауважимо, що на педагогічну практику у досліджуваний період виділялася більше кількість годин ніж у сучасних умовах. На жаль, окремо не виділялися години на лекції та практичні роботи. Також варто відмітити, що в навчальних планах педагогічних інститутів говорилося про збільшення години на спеціальні дисципліни, зменшення багатопредметності та збільшення бюджет-часу для самостійних робіт студентів (особливо на старших курсах) [371].

Зауважимо, що розподіл навчального часу на географічному факультеті відрізнявся від інших факультетів тим, що в 2 семестрі III курсу виділялося 4 тижні на екскурсії та експедиції, тобто на польову практику. Протягом першого і другого курсу читалися дисципліни, перелік яких містить (таблиця 1.2.):

Таблиця 1.2

Географічні дисципліни, які вивчалися на першому і другому році навчання (1935 р.)

№	Назва розділів	Загальна кількість годин
Географічні дисципліни першого року навчання		
1	Вступ до фізичної географії	44
2	Динамічна геологія	32
3	Метеорологія з кліматологією	60
4	Гідрологія суші і моря	60
Географічні дисципліни другого року навчання		
5	Історична геологія	62
6	Морфологія суші	66
7	Географія рослин	57
8	Географія ґрунту	52
9	Географія тварин	66

Продовження таблиці 1.2

10	Астрономія з математичною географією	57
11	Петрографія з мінералогією	57
12	Фізична географія частин світу	100
13	Фізична географія СРСР	120
14	Економічна географія капіталістичного світу	120
15	Економічна географія СРСР	150

Отже, як бачимо з таблиці 1.2. найбільша кількість годин виділялася на вивчення економічної та економічної географії СРСР, економічної географії капіталістичного світу, а найменша – на вивчення географії рослин, географії ґрунтів, географії тварин, динамічної геології та вступу до фізичної географії.

Обов'язковою для географічного факультету Харківського педагогічного інституту в третьому періоді була польова практика: I курс – практика з топографії, II курс – з гідрології, географії рослин та тварин і III курс – екскурсії та експедиції (4 тижні) всього.

Державні іспити студенти складали з фізичної географії частин світу, фізичної географія СРСР, економічної географії капіталістичного світу, економічної географія СРСР, фізичної і економічної географія своєї області або країни, історія географічних досліджень [371].

Навчальні плани 1940 р. для стаціонарного відділення геолого-географічних факультетів державних університетів з підготовки фахівців з географії включали такі географічні дисципліни (табл. 1.3):

Перелік географічних дисциплін, що викладалися на геолого-географічному факультеті для фахівців з географії (1940 р.)

№	Назва дисципліни	Загальна кількість годин	Лекції	Лабораторні та практичні Роботи
1.	Мінералогія і петрографія	132	66	66
2	Загальна фізична географія	140	100	40
3	Історична геологія	100	40	60
4	Геоморфологія	100	80	20
5	Метеорологія	80	60	20
6	Кліматологія	90	60	30
7	Гідрологія суші	80	60	20
8	Фізична географія СРСР	210	210	
9	Економічна географія СРСР	210	210	
10	Фізична географія світу	140	140	
11	Методика викладання географії	45	45	

Проаналізувавши таблицю 1.3, ми можемо зробити висновок, що на геолого-географічному факультеті для фахівців-географів найбільша кількість годин виділялася на вивчення фізичної та економічної географії СРСР, фізичної географії світу. Відмітимо, що на ці дисципліни не відводилися години на практичні роботи, оскільки при вивченні історичної геології більша увага була приділена саме практичним роботам. Найменшу кількість годин було відведено на методику викладання географії.

Також важливим, на наш погляд, моментом є те, що студенти могли вибрати для вивчення додаткові географічні дисципліни: геологія СРСР, геологія четвертинних відкладів, регіональна геоморфологія, синоптична метеорологія, сільськогосподарська метеорологія, регіональна кліматологія,

методи польових досліджень, гідрометрія, гідрологія моря, географія промисловості і транспорту, географія сільського господарства.

Географічні дисципліни включалися до навчальних планів з підготовки фахівців з геології (табл. 1.4):

Таблиця 1.4

Перелік географічних дисциплін, що викладалися на геолого-географічному факультеті для фахівців з геології (1940 р.)

№	Назва дисципліни	Загальна кількість годин	Лекції	Лабораторні та практичні роботи
1.	Динамічна геологія	100	70	30
2	Історична геологія	140	70	70
3	Мінералогія	210	105	105
4	Фізична географія	80	80	
5	Геологічне картування	90	30	60
6	Геологія СРСР	120	70	50
7	Корисні копалини (нерудні, рудні)	150	50	100
8	Геотектоніка і геоморфологія	124	62	62
9	Гідрогеологія	60	40	20
10	Елементи геологорозвідувальної справи	36	36	
11	Історія геолого-мінералогічних наук	48	48	

Отже, на геолого-географічному факультеті за фахом «геологія» найбільша увага зверталася на вивчення мінералогії і корисних копалин. Вивчення корисних копалин, геологічного картування мало практичне спрямування – на практичні роботи було виділено у 2 рази більше годин, ніж на лекції. З історичної геології, мінералогії та геотектоніки і геоморфології години на лекційні та і практичні заняття розподілялись порівну.

Відмітимо, що на вивчення дисциплін з фізичної географії, елементів геологорозвідувальної справи та історії геолого-мінералогічних наук години на практичні заняття не виділялись взагалі або на розсуд викладачів основна увага зосереджувалась на лекціях. На методику викладання години зовсім не виділялися.

Навчальний план 1940 р. для географічних факультетів (спеціальність учитель географії) державних педагогічних інститутів УРСР включав географічні дисципліни, розподіл годин на вивчення яких відображений у (табл. 1.5):

Таблиця 1.5

Географічні дисципліни, що викладалися на географічних факультетах державних педагогічних інститутів УРСР (1940 р.)

№	Назва дисципліни	Загальна кількість годин	Лекції	Лабораторні та практичні роботи
1.	Методика викладання географії	80	40	40
2	Мінералогія і петрографія	85	51	34
3	Загальна фізична географія	178	122	56
4	Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства	85	51	34
5	Фізична географія СРСР	222	168	54
6	Економічна географія СРСР	222	168	54
7	Економічна і політична географія світу	208	153	55

Як свідчить аналіз навчального плану, на вивчення загальної фізичної географії, фізичної географії СРСР, економічної географії СРСР та економічної і політичної географії світу географії СРСР виділялася найбільша кількість годин, найменша кількість годин – із методики викладання географії. Зауважимо, що із загальної фізичної та економіко-

політичної географії світу та фізичної географії і економічної географії СРСР, давалося годин на лекції більше ніж на практичні заняття майже у 3 рази, а з мінералогії і петрографії та географії ґрунтів з основами ґрунтознавства у 2 рази годин більше. Відзначимо, що з методики викладання географії години між лекціями і практичними заняттями розподілялися рівномірно.

Крім того, студенти обирали дисципліни за бажанням: історію географічних відкриттів, географію окремих республік, країв і областей, етнографію, географію окремих галузей господарства, геоморфологію СРСР, четвертинну геологію і палеогеографію [178].

З 1939/1940 навчального року для заочних відділень педагогічних і учительських інститутів установлювалися єдині навчальні плани. Цими планами студентам заочного відділення забезпечувалася можливість переходу з учительського до педагогічного інституту. Для окремих факультетів були встановлені різні терміни навчання (наприклад, для природничого факультету – 5 років навчання або 10 семестрів, а для географічного 4,5 р. навчання або 9 семестрів) [177]. У цьому навчальному плані вказувалось також, що при організації навчального процесу потрібно звертати увагу на самостійну роботу студентів заочної форми навчання. Слід зауважити, що всі лекції були настановчими або оглядовими.

У навчальному плані державних університетів 1940 р. географічні дисципліни та кількість годин на їх вивчення на географічному факультеті розподілялася таким чином (табл. 1.6):

Перелік географічних дисциплін, що читалися на географічних факультетах (заочного відділення) державних університетів (1940 р.)

№	Назва дисципліни	Загальна кількість годин
1.	Мінералогія і петрографія	132
2	Загальна фізична географія	170
3	Географія рослин з основами ботаніки	148
4	Географія тварин з основами зоології	90
5	Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства	100
6	Історична і динамічна геологія	100
7	Геоморфологія	100
8	Метеорологія	80
9	Кліматологія	90
10	Гідрологія суші	80
11	Фізична географія СРСР	240
12	Економічна географія СРСР	240
13	Фізична географія світу	180
14	Економічна і політична географія світу	200
15	Історія географії	64
16	Методика викладання географії	60

Отже, як бачимо з таблиці 1.6, найбільша кількість годин відводилася таким навчальним дисциплінам, як: загальна фізична географія, фізична географія СРСР, економічна географія СРСР, економічна і політична географія світу та фізична географія світу. Найменша кількість годин виділялася на методику викладання географії.

Розподіл географічних дисциплін у навчальних планах педагогічних і учительських інститутів 1940 р. [177]. На географічному факультеті був такий (табл.1.7):

Перелік географічних дисциплін, що викладалися для студентів географічних факультетів (заочного відділення) педагогічних і учительських інститутів (1940 р.)

№	Назва дисципліни	Загальна кількість годин
1.	Загальна фізична географія	178
2	Мінералогія і петрографія	85
3	Історична та динамічна геологія	173
4	Картографія з основами топографії	170
5	Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства	85
6	Географія рослин з основами ботаніки	152
7	Географія тварин з основами зоології	100
8	Фізична географія СРСР	222
9	Фізична географія світу	213
10	Економічна географія СРСР	222
11	Економічна і політична географія світу	208
12	Методика викладання фізичної географії	40
13	Методика викладання економічної географії	40

Отже, проаналізувавши плани державного університету і педагогічного інституту ми можемо зробити висновок, що кількість годин, що виділялася на географічні дисципліни майже однакова. Зауважимо, що в педагогічних інститутах не викладалася метеорологія, геоморфологія, кліматологія, гідрологія суші та історія географії; методика викладання географії поділялася окремо на методику викладання фізичної географії та на методику викладання економічної географії. А картографію з основами ґрунтознавства не вивчали на географічному факультетів (заочного відділення) державного університету [177].

ЦК ВКП(б) у 1930 р. рекомендував при складанні навчальних планів для педагогічних навчальних закладів звертати увагу на основні вимоги до їх перебудови відповідно до директив Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) [412]:

1. Оптимальне співвідношення між теорією і практикою на молодших та старших курсах.
2. Скорочення номенклатури дисциплін.
3. Встановлення номенклатури дисциплін, що їх можна вивчати консультаційним методом.
4. Часткове або цілковите перенесення деяких дисциплін на виробничу практику.
5. Максимальне скорочення лекцій у процесі викладання.
6. Визначення тривалості робочого дня студентів.
7. Визначення раціональної форми обліку роботи студентів.
8. Побудову навчальних планів згідно з навчальними планами школи, для якої готуються вчителі.
9. Чіткий поділ дисциплін на спеціальні, загальнопедагогічні і допоміжні.
10. Чіткий розподіл занять на лекції, семінарські і практичні заняття.
11. Розподіл року на рівні відрізки часу.

На основі навчальних планів складалися *навчальні програми*, в яких розкривався обов'язковий обсяг і зміст знань, навичок та умінь із кожного предмета, зміст окремих розділів і тем із розподілом за роками навчання Ці документи перебували у прямій і очевидній залежності від того погляду на зміст освіти, який склався в результаті педагогічної інтерпретації соціального замовлення на даному етапі історичного розвитку суспільства [167]. Вони були засобом фіксації змісту освіти на рівні навчального предмета й

основним документом для навчального процесу, концептуальною і понятійною моделлю навчального предмета на певному відрізку часу, у загальних рисах визначали систему понять, законів і теорій, розкривали систему науки, що вивчали, і реалізовували у підручниках, навчальних і методичних посібниках [167].

У досліджуваній період навчальні програми будувалися за кількома принципами: *лінійним, концентричним*. Зокрема, за лінійним принципом матеріал, що підлягав вивченню, розміщувався систематично й послідовно, з поступовим ускладненням, при цьому нове викладалося на основі вже вивченого й у тісному зв'язку з ним. Це мало місце у програмах другого та третього періодів з таких географічних курсів як загальне землезнавство (1914 р.), фізична географія (1928 р.), загальне землезнавство (1937 р.), фізична географія частин світу (1937 р.).

Концентричний спосіб передбачав повторне вивчення окремих розділів але з елементами ускладнення, розширення, збагачення змісту освіти новими на той час компонентами, з поглибленням аналізу зв'язків і залежностей між ними. Концентричне розташування матеріалу в програмі передбачало не просте повторення, а вивчення одних і тих самих питань на розширеній основі, з більш глибоким зануренням у суть явищ і процесів, що розглядалися. Наприклад, при вивченні метеорології студенти отримували також знання з кліматології та морфології. При вивченні курсу «Загальне землезнавство» повторювався матеріал з геології, фізичної географії, кліматології, біогеографії, географії рослин та тварин. У курсах «Фізична географія світу» та «Фізична географія СРСР» студенти повторювали, поглиблювали та розширювали знання з геології, кліматології, геоморфології, географії населення.

Дослідження показало, що в побудові навчальних програм досліджуваного періоду було задіяно такі принципи: як науковість,

доступність, послідовність, систематичність, а також краєзнавчий та виробничий принципи.

Реалізація принципу *науковості* забезпечувалася завдяки дотриманню таких педагогічних правил: відбір змісту географічної науки здійснювався з урахуванням логіки навчального предмета; аналіз географічних об'єктів і явищ розглядався з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків; відбір навчального матеріалу з урахуванням останніх досягнень науки того часу. Зокрема в програмі з економічної географії (1914 р.) містився навчальний матеріал, про загальну характеристику економічного становища Росії та світу в досліджуваний період. Велике значення для забезпечення принципу науковості при викладанні географічних дисциплін мало використання методів проблемного навчання, проведення практичних і самостійних робіт. Цій меті підпорядковувався лабораторний метод. Принцип науковості в побудові навчальних програм сприяв формуванню у студентів умінь спостерігати географічні процеси і явища, вести наукову суперечку та обґрунтовувати свою точку зору, працювати з науковою літературою (довідниками та енциклопедіями).

Принцип доступності передбачав забезпечення відбору, групування і вивчення навчального матеріалу та специфіки майбутнього фаху з урахуванням розумових, емоційно-вольових і фізичних можливостей студентів та наукових вимог до організації навчального процесу; дотримання викладу матеріалу від простого до складного, тобто поступового нарощування складності теоретичного і практичного матеріалу, від нижчого до вищого, від відомого до невідомого. Навчальний матеріал групувався таким чином, щоб студенти могли свідомо засвоювати загальнонаукові та професійні знання, формувати практичні навички й уміння, повністю використовувати свої інтелектуальні й фізичні можливості. Інакше дидактичний процес міг призвести до втрати віри у свої здібності і, відповідно, формувати пасивне ставлення студентів до навчально-пізнавальної діяльності.

При складанні навчальних програм з географічних дисциплін використовувалися також принципи *систематичності і послідовності*, за якими нові знання спиралися на раніше засвоєні й у свою чергу були фундаментом для засвоєння наступних знань. Принцип систематичності характеризувався поступовістю і послідовністю, встановленням тісного і міцного зв'язку між вивченими темами і розділами.

Одним з важливих принципів, був *краєзнавчий принцип*. Цей принцип передбачав усебічне вивчення своєї місцевості й використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання. Конкретний прояв процесів розвитку географічного середовища в найближчих околицях університету допомагали формувати географічні знання та практичні вміння.

Не менш важливий принцип, що враховувався при складанні навчальних програм, був *виробничий принцип*. Наприклад, у навчальних програмах з економічної географії при вивченні різних галузей промисловості студенти набували знання не тільки в стінах університету, а й знайомилися з виробничими процесами на підприємствах.

Основними шляхами реалізації *принципу зв'язку навчання з життям, теорії з практикою* було розкриття необхідності теоретичних знань для ефективної практичної діяльності, звернення до найновіших досягнень науки і техніки того часу, до проблем суспільного життя, опора на життєвий досвід студентів у процесі навчання, організація різноманітної практичної діяльності студентів, перш за все, продуктивної, з метою формування уміння застосовувати знання на практиці.

Сказане чітко, простежується у програмах, що функціонували протягом трьох періодів. У першому досліджуваному періоді XIX ст. навчальні програми окремо не друкувалися, а вміщувалися у «Правилах, вимогах і програмах испытаний в комиссии физико-математической по отделению естественных наук» та у «Програмах для полукурсовых испытаний

Харьковського університету» або кожен викладач працював за авторською навчальною програмою.

Програма з курсу «Фізична географії і метеорології», [316] яка була видана 1895 р. Ця програма складалася з кількох розділів. Перший розділ знайомив студентів основними поняттями з метеорології. Таким чином, студенти мали набути певний максимум знань і навчитися правильно визначати широту і довготу місцевої сітки (поняття горизонт, меридіан, висота і азимут, екватор, напрям і рух сонця, сонячна система). Наступним розділом, була оро- і гідрографія. Він включав поглиблене вивчення основних форм рельєфу (вулканічні гори, низовини, височини, морські береги, острови та півострови), а також пропонувалося ознайомити студентів загальними океанічними поняттями (фізичні властивості морської води, колір, склад, щільність, температура та напрями морських течій і їх причини). Наступний розділ включав ознайомлення та вивчення метеорологічних інструментів та аналізу і обробки метеорологічних спостережень. Крім того, зверталася увага на вивчення атмосфери з яких причин змінювався тиск і вологість повітря. Закінчувався цей курс розділами про електричні і світлові явища в атмосфері та земний магнетизм. При вивчення останнього розділу зверталася увага на практичне значення набутих знань. При опрацювання відомостей з атмосфери рекомендувалося уникати догматизму. Заняття включали безпосереднє спостереження природи, участь студентів на метеостанції та в постановці дослідів.

Основними недоліками цієї програми, на нашу думку, було те матеріал був не послідовно викладений що, розділ оро- і гідрографія не повинен включатися до курсу метеорології він більше відносився до курсу «Загальне землезнавство». Варто відмітити, що вивчення останнього розділу про електричні і світлові явища в атмосфері та земний магнетизм відносилися більше до фізичних наук.

Програма з курсу «Історична геологія» (1895 р.) [316] передбачала вивчення історичної геології як науки та визначення її завдань. Основна увага приділялася вивченню: віку гірських порід, тобто хронологічну послідовність їх утворення і положення в розрізі земної кори, залишки вимерлих тварин і рослин та історію розвитку органічного світу; фізико-географічні умови земної поверхні - положення суші і моря, рельєф, клімат, що існували в різний час геологічної історії. Зверталася увага на вивчення геологічного літочислення. Звернемо увагу, що в той період геологічний час поділяли на групи, системи, відділи та періоди, як в наш час на еони, ери та періоди. За об'ємом це курс невеликий. Тут пропонувалося студентам вивчати геологічні карти і їх правильно розшифровувати. В цій програмі варто було б відмітити тектонічне становище і характер магматичної діяльності минулих епох, розвиток земної кори, історію виникнення та розвитку дислокацій - піднять, прогинів, складок, розривних порушень та інших тектонічних елементів.

У курсі «Геологія і палеонтологія» (1895 р.) [316] (динамічна геологія) зверталася увага на вивчення таких розділів: геологічна діяльність атмосфери (вплив температури на земну поверхню). Найбільшим розділ для вивчення був розділ геологічна діяльність води, в якому основна увага приділялася руху підземної води, руху води на земній поверхні та діяльність льодовиків. У цьому розділі зазначалося не тільки рух води по земній поверхні, а й утворення під дією води різноманітних форм рельєфу (яри, балки, каньйони, дельти, лимани). Наступним не менш важливим розділом є геологічна діяльність вулканів та землетрусів. Тут наголошувалося на поширенні та діяльності вулканів і землетрусів. Також зверталася увага на причини вулканічних явищ і значення вулканізму для геології. Останнім розділом який розглядався у цьому курсі є геологічна діяльність організмів. Цей розділ стосувався таких тем, як вплив рослинного та тваринного світу на геологічну будову Землі. Зазначимо, що при вивченні цього курсу повинні були бути знання студентів із загального землезнавства, кліматології, метеорології та

фізичної географії. На нашу думку недоліком цієї програми було те, що не вивчалася геологічна будова та етапи розвитку земної кори. Але варто відмітити, що в цій програмі відмічалися тогочасні геологічні явища.

Курс «Петрографії», (1895 р.) [316] є продовженням вивчення курсу геології. У цьому курсі вивчалася будова і структура гірських порід, мінерали, які утворюють гірські породи, методи дослідження порід (механічні, хімічні та фізичні). Привертає увагу той факт, що гірські породи подавалися за такою класифікацією (прості, складні і уламкові). А в сучасних умовах класифікація корисних копалин має таку форму (паливні, рудні і нерудні). При вивченні цього курсу викладачі повинні були підбирати такі методи викладання і організовувати роботу так, щоб забезпечити творчу діяльність студентів, поєднувати роботу з практикою, дослідницьку роботу з виробничою працею. На нашу думку, слід було б обмежити читання лекцій, бесід, наочних приладів книжок, а більше уваги звернути на дослідницьку і практичну діяльність: самостійні дослідження та спостереження у природі, лабораторії, на дослідницьких екскурсіях та експедиціях.

Відзначимо, що в другому періоді в програмі із «Загального землезнавства» (1914 р.) [373] вказувалось, що на вивчення цієї дисципліни виділялося 2 год. на тиждень протягом двох семестрів. Недоліком програми є відсутність пояснювальної записки, тому не можемо достеменно стверджувати як визначалася мета, завдання і особливості викладання дисципліни. Перед викладачами, що викладали цей курс ставились завдання: зацікавити студентів життям природи і накопичити матеріал шляхом безпосередніх спостережень, доповнити і систематизувати набуті знання, поглиблювати їх способом більш детального вивчення невеликої кількості об'єктів. Програма розпочиналася зі вступу, де пропонувалося ознайомити студентів із предметом вивчення загального землезнавства як науки. Далі зверталася увага на вивчення величини і форми Землі та внутрішньої будови земної кулі, розглядалися особливості атмосфери (сонячна енергія в атмосфері, кліматичні області земної кулі, діяльність клімату та його вплив

на людину), океани та моря (морфологія океанів та морів, морська вода та її явища, річки, озера), рельєф суші і його зміни, рельєф морських берегів; біогеографія (загальні принципи біогеографії, географічне поширення рослин та тварин). У процесі засвоєння матеріалу студентам давались також найголовніші знання з кліматології, морфології та біогеографії. Закінчувалася програма засвоєнням матеріалу про взаємостосунки людини та географічного середовища, що, на наш погляд, було дуже важливим, оскільки зверталася увага на вплив людини на навколишнє середовище, що можна вважати кроком до екологізації географічних дисциплін. Отже, можемо зробити висновок, що недоліком побудови програми була відсутність матеріалу про географічні оболонки, а натомість включені відомості з біогеографії. Також, на жаль, була відсутність переліку тематики лабораторних робіт та екскурсій.

На вивчення економічної географії (1914 р.) виділялося дві години на тиждень протягом двох семестрів. Програма курсу «Економічна географія» (1914 р.) (економічний опис Росії) [373] поділялася на дві частини. Перша частина «Загальна характеристика сучасного економічного становища Росії і короткий історичний огляд її розвитку» невелика за обсягом, де розглядалися умови й особливості розвитку і розміщення промисловості, сільського господарства й торгівлі в епоху великих реформ та економічні причини звільнення селян, ріст та рух населення, роль торгового капіталу і банків та розвиток парового транспорту. У другій частині «Характеристика окремих видів промисловості й торгівлі» програмою передбачено вивчення таких галузей промисловості: сільське господарство (землеробство), лісове господарство, тваринництво (велика рогата худоба), молочне господарство, риболовство, розведення бавовни, лляна промисловість, обробка дерева, цукрова та тютюнова промисловість, керамічне виробництво, гірничозаводська, хімічна та мануфактурна промисловість, внутрішні водні шляхи сполучення, внутрішня торгівля. При вивченні промисловості студенти повинні засвоїти поняття про принципи і основні тенденції розвитку і розміщення господарства країни та його окремих галузей. Тут

студенти отримували знання про структуру промислового виробництва країни, міжгалузеві промислові комплекси, основні, допоміжні й обслуговуючі галузі. Вони повинні знати, що промислові підприємства, концентруючись на певних територіях, утворюють промислові центри, вузли і райони. Також увага приділялася вивченню загальної характеристики транспорту країни, де викладачі звертали увагу, що транспорт є важливим чинником формування територіальної структури господарства. Він може прискорювати або затримувати процес територіальної концентрації промислових підприємств у певних господарських центрах, забезпечувати нормальне функціонування різних елементів їх територіальної організації у промислових комплексах. Крім того, вивчення деяких тем рекомендувалося розпочинати з проведення екскурсій, для ознайомлення з місцевими промисловими об'єктами. Приділялась увага використанню наочності, зокрема, аналізу таблиць, складанню графічних схем [373]. Аналіз програм свідчить, що основна увага в них приділялася вивченню трудової діяльності людини. Промисловість розглядалася як об'єкт людської праці. У цій програмі використовувався виробничий принцип навчання. На нашу думку, основним недоліком цього плану була відсутність чіткого розподілу навчальних відомостей про територіальну організацію всього господарського комплексу країни. Гірничозаводська, хімічна та мануфактурна промисловість повинні вивчатися на початку другого розділу а не в кінці. Зверталась увага на систематизацію знань і для цього було відведено спеціальні години і закріплені дні.

Програма для 1-го і 2-го курсів ФАКСОЦВИХУ ХІНО [413]. У програмі з геології та фізичної географії спочатку подавався матеріал з геології. У першому розділі передбачалось вивчення теми «Земля у світовому просторі», де розглянуто тогочасний світогляд на всесвітній простір і місце в ньому сонячної системи. Також зверталася увага на вивчення зірок (кількість і хімічний склад), сонце (розміри, маса, питома вага, температура), місяць та планети. У наступних розділах вивчалися фізичні властивості Землі,

картографування (загальні уявлення про масштаб та проектування), загальний огляд головних елементів Землі. У цьому розділі окремо розглядалися атмосфера, гідросфера та літосфера. Після цього пропонувалося вивчати склад земної кори, її будову та геологічне літочислення. Програма з геології закінчувалася розділами ендегенних та екзогенних процесів, де основна увага зверталася на вивчення вулканів, землетрусів, вітрів та карстових явищ. Можемо стверджувати, що в побудові програми врахований лінійно-концентричний спосіб. Тут повторювалися знання з метеорології, загального землезнавства, картографування та астрономії. На нашу думку, потрібно було приділити більше уваги саме геологічним явищам та поняттям.

Підрозділ фізичної географії був невеликим за обсягом і складався із двох розділів. У розділі «Кліматологія» пропонувалися для вивчення такі теми: теплові пояси, повітряна циркуляція, типи зон (пояс пустинь, помірної та полярної зони). Другий розділ включав характеристику ґрунтових рослинних зон СРСР (зони сухих степів, степів, лісостепів, тундри, лісу). Звернемо увагу, що зміст підрозділу програми фізичної географії більше відповідав курсу «Географія рослин», ніж «Фізична географія». Зауважимо, що в цій програмі мало або майже не згадуються основні поняття та явища фізичної географії. Проте великого значення надавалось вивченню природи своєї місцевості. Основне завдання при опрацюванні елементів з кліматології та ґрунтових рослин в системі комплексів полягало не в набуванні формальних знань, хоч би в обсязі того чи іншого мінімуму, а в тому, щоб навчити студентів бачити, розуміти, й опановувати явища природи. У побудові програми яскраво прослідковуються дослідницький та краєзнавчий принципи.

Заслуговує на увагу аналіз програми із «Загального землезнавства» для географічних факультетів педагогічних інститутів (1937 р.) [318]. Вона розпочиналася зі вступу, де вказувалися основні завдання курсу, зверталася увага на історію географії як науки, поділ географії на окремі дисципліни.

Студентів також знайомили з поняттям «Земля» як ціле та морфографією земної кулі.

У результаті вивчення матеріалу дисципліни студенти повинні були засвоїти основні фізико-географічні поняття, вивчити сутність процесів, що відбувалися в географічній оболонці Землі, мати чіткі уявлення про взаємозв'язок процесів у атмосфері, гідросфері, літосфері та біосфері, усвідомити раціональність природокористування і природоохоронних заходів. За програмою матеріал повинен був викладатися у такій послідовності: метеорологія та кліматологія (розподіл, склад і тиск атмосфери, сонячна радіація та випромінювання, температура ґрунту і повітря, рух повітря, головні поняття з кліматології, класифікація клімату), океанографія (Світовий океан, рельєф дна океанів та морів, відклади, солоність, хімічний склад, теплові і фізичні властивості морської води, хвилі та течії). Далі студентам пропонувалося вивчення динаміки і морфології суші, де зверталася увага на класифікацію форм земної поверхні, кругообіг води на земній кулі, підземні та ґрунтові води, ріки та поверхневий стік, льодовики, озера та болота, берегові форми та їх еволюція, острови і півострови. Розділ «Географія ґрунтів» включав у себе поняття про ґрунтоутворення та принципи класифікації ґрунтів, а розділ «Географія рослин» – типи рослинного покриву та закономірності їх розміщення на земній поверхні. Завершувався курс розділами «Географія тварин» і «Ландшафти та ландшафтні зони».

Крім цього, у програмі приділялась увага формуванню вмінь і навичок студентів проводити спостереження за об'єктами та процесами географічної оболонки і фіксувати одержані результати; застосовувати теоретичні знання для пояснення явищ, які відбувалися у географічній оболонці; працювати з різними видами географічних карт; визначати географічні координати, складати фізико-географічну характеристику території за однією і багатьма картами; працювати з глобусом та метеорологічними приладами.

У пояснювальній записці до програми вказувалось на такі методи навчання: метод систематичних спостережень явищ природи, лабораторний метод, екскурсійний метод (спостереження живої і неживої природи). При цьому екскурсії повинні мати не ілюстративний, а дослідницький характер. Увага зосереджувалась не тільки на оволодінні знаннями, а й на вмінні орієнтуватись у житті, тобто на виробленні дослідницького підходу до природи. Тому ставилось завдання навчити студентів спостерігати, робити висновки, формувати практичні вміння та навички під час вивчення фізико-географічних процесів, що відбуваються у географічній оболонці.

Програма з курсу «Фізична географія частин світу» (1937 р.) [318] передбачала вивчення Європи (Північної, Середньої Західної), Альп, Карпатських країн, Середземноморських районів, Азії (Середньої, Центральної, Індії, Малайського архіпелагу, Східної Азії та Східноазійських островів). У розділі «Америка» зверталася увага спочатку на загальний огляд, а потім окремо розглядалися Північна та Південна Америка. Завершувався курс вивченням Африки, Австралії і Океанії та Полярних країн.

При вивченні цих материків зверталася увага на їх географічне положення, історію відкриттів, загальні риси клімату та річкової сітки, природні ландшафтні зони, подавалися також короткі відомості з історії заселення та загальна фізико-географічні характеристики країн. У Карпатах та в Альпах розглядалися геологічна і тектонічна будова, корисні копалини, орографічна і геоморфологічна характеристика. Слід відмітити, що до програм з фізичної географії світу не входила характеристика океанів. На жаль, у програмі окремо не виділялося фізико-географічне районування.

Окремо подавалася програма з фізичної географії СРСР, де розглядалася фізико-географічна характеристика країн, які входили до складу колишнього СРСР. Зверталася увага на географічне розташування, найважливіші етапи дослідження, особливості геологічної будови, корисні копалини, походження та форми рельєфу, клімат, типи річкових басейнів,

густоту та кількість населення. Зауважимо, що населення в сучасних умовах вивчається в економічній географії. Також в кінці цієї програми був поданий приблизний перелік завдань для практичних занять, а саме:

1. Нанесення на контурну карту маршрутів плавань, мандрівок та експедицій.
2. Порівняльний аналіз карт давніх, середньовікових, новітніх. Розгляд карт з способом зображення. Розгляд атласів.
3. Співставлення і аналіз гіпсометричних кривих землі.
4. Нанесення на світову контурну карту і аналіз ізотерм січневих, термічних зон.
5. Нанесення на контурну карту і аналіз баричних зон і областей земної кулі.
6. Нанесення на контурну карту схеми загальної циркуляції атмосфери і окремих її деталей.
7. Нанесення на контурну карту розподілу опадів на земній поверхні.
8. Огляд синоптичних карт.
9. Ознайомлення з роботою метеорологічних станцій. Знайомство з приладами і методами виміру температури, тиску, вологості й вітру.
10. Нанесення на контурну карту розподілу солоності, температури, глибини Світового океану.
11. Нанесення на контурну карту морських течій і розподіл морських опадів.
12. Огляд гідрографічних карт. Знайомство з гідрологічними приладами. Складання на контурній основі тектонічних схем.
13. Ознайомлення з роботою гідрометричного поста.
14. Аналіз карт гідрологічного районування материків і СРСР.

15. Аналіз графіків швидкостей, витрат коливань рівня річок. Порівняльний аналіз морфології озерних ванн (котловин).
16. Складання (на контурній основі) карти розподілу четвертинного і сучасного розподілу льодовиків.
17. Нанесення на контурну карту типів рельєфу: гори, рівнини. Поширення еолових, карстових, льодовикових та інших форм рельєфу.
18. Аналіз рельєфу за великомасштабними картами та планшетами.
19. Аналіз рельєфу за діапозитивами та фотографіями.
20. Нанесення на контурну карту ґрунтів.
21. Нанесення на контурну карту рослинних областей Землі.
22. Нанесення на контурну карту зоогеографічних областей.
23. Складання і аналіз комбінованих профілів.
24. Нанесення на контурну карту ландшафтних форм землі і ландшафтів окремих материків.
25. Розгляд картин, діапозитивів, моделей ландшафтів[318].

Характерною особливістю розглянутих програм третього періоду було те, що в кінці подавався перелік питань для практичних робіт. У побудові програм враховувалися принципи науковості, наочності, систематичності, принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок (спочатку студенти запам'ятовували, а потім відтворювали інформацію на практичних заняттях). Ускладнювалися методи навчання і більше уваги зверталось на самостійну роботу студентів. Навчальні програми третього періоду структурувалася за лінійно-концентричним принципом та за систематичним викладом матеріалу.

Ґрунтовний аналіз навчальних планів та програм дозволив побачити не лише кількісні зміни, в розподілі годин, а й якісні, які доводять, що географічна наука в досліджуваний період значно розширила напрями

досліджень та коло питань, що активно стали розроблятися. До характерних особливостей, які дозволив визначити проведений аналіз, можемо віднести такі:

1. Саме в період XIX ст. – перша половина XX ст. значно розширився змістовний компонент географії, як науки і навчальної дисципліни (з'явилися нові географічні курси);

2. Почалася цілеспрямована підготовка вчених-географів та географів-викладачів (учителів);

3. Зросла потреба у визначенні методичного компонента викладання географічних дисциплін. Якщо раніше методика викладання була справою самого викладача і цілком залежала від його ентузіазму і професорського рівня, то саме в період 20-х рр. почали висувати вимоги до методики викладання, умінь забезпечити навчальний процес не лише теоретичним матеріалом, а й власними науковими розробками, спостереженнями, дослідженнями.

4. Назріла початкова потреба в науково-методичному і матеріальному забезпеченні викладання (було створено кабінети, виписано прилади, відкрито метеостанцію), що відразу позначилося на появі практичних, лабораторних, польових робіт і практик.

5. Досліджуваний період став продуктивним для написання підручників з географії та окремих її розділів. Так, на поч. XIX ст. написання підручників було викликано тим, що новий статус географії (створення кафедри, виділення конкретних завдань, уточнення предмета досліджень) потребував матеріалу для вивчення, у середині XIX ст. зросла роль галузевої географії, що зумовило розробку нових курсів, і відповідно, написанням підручників. Перша половина XX ст. ознаменувався новими підходами до освіти в суспільстві, а революційні події, встановлення радянської влади, перебудови народного господарства відкрили перед географічною наукою широкі перспективи.

Усе вище зазначене знайшло відбиток у навчальних планах і програмах, методичних розробках викладачів. Навчальні заклади Слобожанщини у період ХІХ ст. – перша половина ХХ ст. внесла значний внесок у розвиток змісту вищої географічної освіти.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини XIX ст. – першої половини XX ст. пов'язане з інтенсивним розвитком географічної освіти, головними осередками якої були кафедри географічних дисциплін Імператорського Харківського університету та Харківського педагогічного інституту. Вагомий внесок у формування змісту географічної освіти здійснили викладачі Імператорського Харківського університету, де готували викладачів з географії та дослідників – О. Івановський, А. Краснов, І. Леваковський, С. Рудницький. Вони спрямовували свою педагогічну діяльність на розробку теоретичних засад викладання географічних дисциплін, відбір змісту лекційного матеріалу, урахування під час навчання суспільних і політичних умов; використання прийомів стимулювання й активізації навчальної діяльності студентів, врахування знань із суміжних дисциплін, розробку навчально-методичного забезпечення викладання географічних дисциплін.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини в означених хронологічних межах регламентувалось офіційно-нормативними документами: статутами, які встановлювали загальну структуру й організацію навчального процесу (розподіл на факультети, перелік кафедр, обов'язки викладачів тощо); навчальними планами, згідно з якими визначався перелік географічних дисциплін та розподіл годин на їх викладання; інструкціями й розпорядженнями Міністерства народної освіти, а також внутрішніми університетськими правилами.

Проведений історико-педагогічний аналіз дав можливість виокремити три періоди становлення та розвитку вищої географічної освіти на Слобожанщині в означених хронологічних межах. Цьому сприяло виявлення чинників досліджуваного процесу (суспільно-політичні, соціально-економічні,

рівень розвитку освіти та географічної науки, її зв'язок з іншими науками про природу, структура освітньої системи і навчальних закладів, форми організації навчально-виховного процесу, розвиток педагогічних ідей, дидактичних та методичних підходів до реалізації конкретного змісту й практики навчання географії) й організаційно-педагогічних умов викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст., що стосуються форм і методів навчання географічних дисциплін, здійснення контролю за навчальною діяльністю студентів, науково-методичного забезпечення викладання географічних дисциплін).

У дисертаційному дослідженні на основі вище зазначених чинників виокремлено такі основні періоди та етапи формування і розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини впродовж досліджуваних хронологічних меж:

- **перший період (1804 – 1888 рр.)** – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Цей період включає два етапи: *I-й – (1804-1862 рр.)* і *II-й – (1863 – 1888 рр.)*;
- **другий період (1889 – 1920 рр.)** – зміцнення матеріальної бази вищих навчальних закладів, відкриття кафедр географії;
- **третій період (1921 – 1940-і рр.)** – формування вищої географічної освіти як цілісної системи, *перший етап якого припадає на 1921-1933 рр., а другий – на 1933-1940-і рр.*

Аналіз навчальних планів і програм свідчить, що в ХІХ ст. у вищих навчальних закладах Слобожанщини викладалися такі дисципліни географічного та геологічного циклів: фізична географія, метеорологія, статистика, кліматологія, загальне землезнавство, антропологія, етнографія, геологія, мінералогія, геогнозія Росії, кристалографія, петрографія, історична геологія, географія організмів, географія рослин. На початку ХХ ст. до них додалися фізична географія світу та СРСР, картографія, економічна географія капіталістичного світу та СРСР, геоморфологія, гідрологія суші, географія

ґрунтів з основами ґрунтознавства, географія тварин з основами зоології, економічна і політична географія світу, методика викладання географії.

Програми структурувалися за лінійно-концентричним принципом. При їх складанні враховувалися також принципи науковості та доступності, послідовності, систематичності, виробничий і краєзнавчий принципи.

Характерною рисою навчальних програм ХХ ст. була логічність, послідовність у розміщенні матеріалу, зверталася увага на вплив людини на навколишнє середовище, що можна вважати зародженням екологічних знань.

Програми передбачали формування умінь студентів проводити спостереження за об'єктами та процесами географічної оболонки і фіксувати одержані результати; застосовувати теоретичні знання для пояснення явищ, які відбуваються у географічній оболонці; володіти науковою термінологією; працювати з різними видами географічних карт; визначати географічні координати, складати фізико-географічну характеристику території за однією і багатьма картами; працювати з глобусом та метеорологічними приладами.

Розкриті в цьому розділі основні результати дослідження висвітлено в таких публікаціях автора: [73; 74; 76; 77].

РОЗДІЛ II

ДОСВІД ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СЛОБОЖАНЩИНИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ

2.1. Аналіз підручників з географії для вищих навчальних закладів

Зміст освіти відображається в навчальних програмах і підручниках. Підручник є своєрідним «опредмеченим» відображенням тієї освітньої моделі, яка забезпечує процес навчання на конкретному етапі соціального розвитку. Він породжує, реалізує найголовнішу свою функцію - управління процесом засвоєння навчального матеріалу. Складний взаємозв'язок існує між підручником та програмою, яка конкретизує навчальний план на рівні предмета і курсу. Вона дає перелік питань, які необхідно засвоїти студентам, визначає послідовність і встановлює кількість часу на основні частини курсу. Програма формулює навчально-виховні завдання, які мають бути вирішені у процесі засвоєння даного предмета. Таким чином, зміст підручника, його функції безпосередньо визначаються програмою, яка впливає і на структуру підручника, і на його обсяг. Ця взаємозалежність і взаємозв'язок мають вирішальне значення у донесенні змісту курсу безпосередньо до студентів та є методичним орієнтиром для викладача. Виходячи з цього, у дослідженні постала необхідність простежити історію відображення змісту географічних дисциплін у вищій школі на Слобожанщині в підручниках досліджуваного періоду.

У ході наукового пошуку виявлено, що в Імператорському Харківському університеті у першому періоді нашого дослідження на початку навчального року видавалися «Обозрения преподавания предметов в

Императорском Харьковском университете», де були вміщені навчальні плани і подано рекомендовану літературу для студентів з різних дисциплін

Як уже зазначалося вище, на початку XIX ст. майже вся навчальна література була іноземною мовою. Отже, з *фізичної географії* студентам рекомендували керуватися творами Гофмана (*Physikalische Geographie Von Fridrich Hoffman/ Berlin, 1837*), та Berghaus-*Länder und Völker-kunde i Physikalischer atlas (1848)* та інші.

Для студентів з *фізичного і біологічного землезнавства* було рекомендовано підручник А. Зупан «Основы физической географии» (1899 р.) [105]. Найважливішою перевагою цього підручника є додатки та карти, які замінювали фізико-географічний атлас. Цей підручник розпочинався зі Вступу, де розглядалися форма і величина Землі, частини земного тіла, чотири джерела енергії, історія Землі, основні риси будови Земної поверхні. У першому розділі «Повітряна оболонка» вміщувалися відомості про висоту і склад повітря, освітлення і зігрівання земної поверхні, зменшення температури з висотою, горизонтальний розподіл температур, коливання, середня мінливість і середнє відхилення температур, вітри, тиск повітря і розподіл вітру, місцеві вітри, водяна пара атмосфери і причини її згущення, річний розподіл опадів, розподіл снігу, льодовики, географічне поширення льодовиків, клімат. У другому розділі «Моря» розглядалися особливості морської води, руху хвиль, припливи і відпливи, морські течії, розподіл тепла у воді. Третій розділ «Динаміка суші» розповідав про головні види дислокацій, вулканічні виверження, землетруси, огляд екзогенних явищ, вивітрювання, підземні води, утворення долин за допомогою ерозії, дельти, роботу вітру і моря, географічне розподіл екзогенних дій; четвертий – «Морфологія суші» – про форми рельєфу при площинному нашаруванні, складчасті і вулканічні гори, річки, озера, горизонтальне розчленування суші, форми морських берегів. У п'ятому розділі «Географічний розподіл рослин і тварин» автор вміщував матеріал про розподіл рослин, головні зони і області рослинності, важливі рослинні формації в межах лісового кордону, історію

розвитку флори, умови існування тваринного світу, розвиток фауни. У кінці підручника вміщено 20 карт: висота суші і глибина моря; головні морфологічні області землі; ізотерми року, липня, січня; термічні аномалії в січні і в липні; температурні зони Землі; лінії однакового річного коливання температури; ізобари і вітри взимку і влітку; річна кількість опадів; річний розподіл опадів; льодовиків; кліматичні області; морські течії; зміни берега; коралові рифи, вулкани і землетруси; карта рослинності; царства рослин групи і царства тварин. Цей підручник витримав п'ять видань. Друге видання даного підручника вийшло у 1914 р., воно було доповнене і складалося із 6-ти розділів і вміщувало 203 малюнки в тексті.

З *метеорології* студенти користувались підручниками *Lehrbuch der Meteorologie Von Kämtz* німецького автора Кемца, виданий у 30-х роках XIX ст., і *Шміта Meteorologie* (1860 р.). Але він був застарілим, і доводилося користуватися статтями із журналів і книгами окремих предметів. У 1875 р. була виданий підручник: *Grundzüge der Meteorologie*, перекладена на російську мову. У цьому підручнику було викладено основи синоптичної метеорології з дуже короткими відомостями з кліматології.

Заслуговує особливої уваги праця О.І. Воейкова «Климаты земного шара в особенности России» (1884) [45] з курсу метеорології і кліматології, в якому учений подав не тільки блискучі описи клімату, але й уперше поставив завдання виявити сутність метеорологічних явищ і структури кліматичних процесів. Ця праця містить перше фундаментальне дослідження циркуляції атмосфери. О. Воейков також першим розпочав детальне вивчення кліматичних змін у геологічному розрізі, поклавши початок розвитку нової науки — палеокліматології. Цей підручник містить 10 карт і 14 таблиць, у ньому розглянуто такі теми: 1) відношення Землі до сонця, астрономічний і фізичний клімат; 2) зміна температури у висхідних і вихідних точках повітря; 3) співвідношення між тиском і рухом повітря; 4) вологість повітря; 5) випаровування; 6) хмарність; 7) водні опади; 8) залежність річок і озер від клімату; 9) вплив клімату на сніговий покрив; 10) кліматичні умови

постійного снігу і льодовиків; 11) температура озер і внутрішніх морів; 12) температура океану; 13) напрям вітру і його вплив на клімат; 14) зміна температури повітря з висотою; 15) добові зміни температури повітря; 16. добовий хід явища повітря і вітру; 17) річний хід тиску повітря, температури; 18) зміни температури з висотою в гірських країнах; 19) вплив клімату на рослинність; 20) вплив рослинності, особливо лісу на клімат; 21) неперіодичні зміни температури і опадів; 22) зміна температури з дня на день; 23) загальний погляд на розподіл тиску, вітру, температури і опадів на земній кулі; 24) атлантичний океан; 25) середні і високі широти Північної Америки (Сполучені Штати, Канада і Гренландія); 26) тропічна і Південна Америка; 27) Південна Африка, Сахара, Аравія; 28) Середземне море і сусідні країни; 29) Північно-Західна, Центральна Європа; 30) тиск повітря в Європейській Росії і Сибіру; 31) напрям і сила вітру в Європейській Росії і Західному Сибіру; 32) температура повітря в Європейській Росії і Західному Сибіру; 33) хмарність і опади (дощ і сніг) в Європейській Росії і Західному Сибіру; 34) річки і озера Росії; 35) Кавказ і сусідні країни; 36) Середня Азія; 37) Східна нагірна Азія; 38) Східний Сибір; 39) Китай і Японія;. 40) порівняння Росії з іншими країнами середніх широт; 41) Індія і сусідні країни; 42) Малайський архіпелаг і Австралія; 43) Океани Тихий, Індійський і Південний.

Огляд країн автор подав за таким планом: 1. Повітряні маси, 2. Тиск повітря, 3. Добові коливання температури, 4. Кількість опадів, 5. Напрямок і розподіл вітру.

У своїй праці «Климаты Земного шара в особенности России» О. Воєйков вперше у світовій науці розкрив сутність різноманітних кліматичних явищ в залежності від кількості тепла, вологи і загальної циркуляції атмосфери. В основу класифікації кліматів земної кулі вчений поклав поділ на пояси – два холодних, два помірних і один жаркий, встановивши між ними більш точні межі.

Друга частина роботи «Климаты Земного шара в особенности России» присвячується характеристиці кліматів великих районів земної кулі, наприклад Крайньої Півночі, тропічної Америки, Атлантичного океану, Середземного моря, Кавказу, Східної Сибіру і т. д.

У праці О.І. Воєйкова «Климаты Земного шара в особенности России» вперше дана порівняльна кліматологія земної кулі в тісному зв'язку з усіма фізико-географічними факторами і детально описані клімати Росії.

Слід звернути увагу на підручник Д. Лачинова «Основы метеорологии и климатологии» (1895 р.) [155]. У ньому автор приділяв увагу особливостям клімату і погоді та працям російських вчених. Потрібно відмітити, що Д. Лачинов визначив три відділи метеорології, які в подальшому розвивалися і отримали практичне значення, які до тих пір не були систематизовані і викладені російською мовою. Це вчення про радіацію (актинометрія), про атмосферну електрику і про погоду (темпестологія).

Підручник складається з таких розділів: вступу (значення клімату і метеорології), 1. Вид і межі земної атмосфери; 2. Радіація сонця; 3. Температура повітря; 4. Температура ґрунту; 5. Температура води; 6. Атмосферний тиск; 7. Вітри; 8. Вологість; 9. Опади; 10. Атмосферна електрика; 11. Вчення про погоду (темпестологія). Звернемо увагу, що в цьому підручнику було 13 карт: розподіл різних метеорологічних факторів на земній кулі (карта ізоамплітуди, річні ізотерми, ізотерми поверхні моря, морські течії, ізобари вітру січня та липня, розподіл хмарності в січні та липні, розподіл опадів, розподіл гроз). У тексті було поміщено 234 малюнки, які пояснювали хід і будову нових приладів. Виклад теоретичної частини підручника був досить доступний, автор обмежувався простими математичними формулами, вказуючи при цьому на джерела, в яких можна знайти більш детальний виклад даного предмету.

Серед навчальної літератури кінця XIX ст., де значна увага приділялася практичним роботам, було «Практическое руководство к производству

метеорологических наблюдений для изучения климата» Ю. Морозова (1882 р.) [174]. Незважаючи на порівняно невеликий обсяг, практикум містив увесь необхідний матеріал для ознайомлення з метеорологічними спостереженнями. Він був поділений на 12 параграфів (явища, які підлягають спостереженням, вимірювання температури, вологості повітря, визначення кількості опадів, випаровування води, спостереження за грозами та громом, напрямом та силою вітрів, вимірювання тиску повітря, тумани і хмари). У кінці практикуму вміщена форма метеорологічного щоденника, в якому студенти записували свої показники. Мета цього посібника – охарактеризувати географічний розподіл окремих кліматичних показників, насамперед температури і тиску повітря та вивчення впливу зміни погоди на ґрунт і рельєф, які в свою чергу впливали на рослинність. Він мав такий вигляд [174]:

Місяць число	Год	Тб.	Бт	Б°	Термометри				Вологість	Випаровування
					Мак	Мін	Сух	Змоч		

Сонячний термометр		Вітер	Хмарність	Дощомір	Примітки
Черн.	T-T ¹				

Аналіз вказує, що не менш цінним був підручник Л. Берга. «Основы климатологии» [20], який був рекомендований «Програмою для географічних факультетів педагогічних інститутів» [318]. У підручнику на основі великого матеріалу був поданий виклад основних причин утворення клімату і

характеристика кліматичних зон земної кулі. Тут був представлений новий поділ земної кулі на кліматичні зони та області. Також в ній висвітлюються значення клімату в житті всієї природи і людини.

Ще один підручник Л. Берга «Клімат и жизнь» [19], який вийшов в 1922 р. У цьому виданні книга сильно перероблена і доповнена. Розділ про фауну Байкалу виключений, тому що він з'явився в іншій роботі, що випустилася тим же видавництвом. Розділ «Загальні відомості про клімат» відсутній з огляду на те, що подробиці про цей предмет можна знайти в книзі автора «Основи кліматології» (2-е вид., 1938). Мета збірника «Клімат і життя» - проаналізувати вплив зміни клімату на рельєф, рослинність, фауну, ґрунти і взагалі на природу. Основні ідеї, які захищає автор, наступні:

- За останні 2 000 років не можна помітити зміни клімату в бік безперервного зменшення кількості випадання вологи («всихання»). Скоріше навіть навпаки: спостерігається зволоження, на фоні якого відбуваються кліматичні коливання малої тривалості (від 20 до 50 років). Прикладом може служити потепління, що тривало з 1919 по 1938 рік.
- Сучасній епосі передував час з більш сухим кліматом, коли степи і пустелі поширювалися значно далі на північ, ніж нині.
- Розповсюдження морських тварин, та вплив льодовикової епохи, позначилося зменшенням температури навіть у тропіках.

Розділи I і II служили вступом, дають загальне уявлення про клімат і про його зміни протягом попередніх геологічних періодів. Розділ «Загальні відомості про клімат» були опущені з огляду на те, що подробиці про цей предмет можна знайти в книзі автора «Основи кліматології» (2-е вид., 1938). Більша частина розділів була поміщена раніше в різних наукових виданнях окремими статтями. Тут вони є переробленими і доповненими, особливо-розділ про лес.

Але основними недоліками підручників Л. Берга було відсутність завдань для студентів, термінологічних покажчиків, дуже мала кількість малюнків та схем.

Серед посібників з *мінералогічних дисциплін* XIX – поч. XX ст. заслуговує уваги праця М. Кокшарова «Материалы для минералогии России» в 11 томах, (1856, 1858 pp.) [137]. Ця праця видавалася не тільки російською, але і німецькою мовами. Перший том, відзначений Демидівською премією, з'явився в 1853 р. Щоб належним чином оцінити її значення, слід пригадати, що всі російські мінералогічні праці першої половини цього століття, детально описували місцезнаходження, загальний вигляд, колір, іноді хімічний склад мінералів. Проте вони мали істотний недолік – майже не торкалися найважливіших властивостей мінералів, їх кристалічних форм. У своїй роботі М. Кокшаров постійно дотримувався одного і того ж напрямку, визначаючи ряд точних гоніометричних вимірювань кристалів. Він був переконаний, що така робота може дати науці точні величини, на підставі яких можливо буде вивести закони кристалоутворення. Слід зауважити, що в той же час М. Кокшаров досліджував не тільки кристалографічні дані та основні форми, а й оптичні і хімічні властивості мінералів.

Ще однією навчальною книгою, яка використовувалася у навчальному процесі, був «Учебник по минералогии» Г. Лебедева (1890 р.) [156]. Автор виділяв п'ять класів мінералів. До першого класу відносив самородні елементи: електропозитивні елементи (група золота, заліза, ртуті, міді) та електронегативні елементи; до другого класу – сірчасте, селенисте, миш'якове, урм'янисте з'єднання, до третього – хлористі, бромисті і йодисті з'єднання, до четвертого – фтористі з'єднання (безводні і водні), до п'ятого – кисневі з'єднання (оксиди, оксиди елементів із груп миш'яка і сірки, оксиди елементів із груп кремнію і азоту). Слід відмітити, що у підручнику не вистачало детального опису мінералів та їхніх родовищ, які знаходилися на території Росії, що було одним з його основних недоліків.

Одним з найбільш цінних був підручник «Геологія (загальний курс)» О. Іностранцева (1885, 1887 рр.) [123; 124], виданий у двох томах. Перший том складався із трьох великих розділів. Перший розділ вміщував матеріал про сучасні геологічні явища (динамічна геологія), в якому розглядалася: геологічна діяльність атмосфери, води, руху води на земній поверхні (розмиви, утворення опадів), геологічна діяльність вулканів та причини їх виникнення, землетруси. У другому розділі – петрографія – подано відомості про будову і структуру, методи дослідження, класифікацію гірських порід (прості та складні гірські породи), вивчення гірських порід під мікроскопом, походження і метаморфоз гірських порід. Відзначимо, що у цьому розділі подані таблиці Церкеля для масивних гірських порід та таблиця Розенбуша для масивних вивержених гірських порід. Третій розділ – стратиграфія – розповідав про петрографічну і палеонтологічну стратиграфію (значення організмів для геології). У другому томі розглядається історична геологія. Цей підручник містив також геологічні карти та їх розрізи, обґрунтування геологічних ер (архейська, палеозойська, мезозойська, кайнозойська). У кінці був поданий алфавітний покажчик для обох томів.

З геології вищій школі рекомендувалися лекції А. Гурова «Курс геологии» (1888 р.) [64]. Вони склалися з таких розділів: Фізична геологія, який вміщував матеріал з фізіографії (геології, де розглядається форма і розміри Землі, внутрішня температура Землі і щільність, рідка оболонка планети, розподіл води і суші та форма поверхні суші) та петрографії (вчення про гірські породи, де автор детально розглянув будову, склад і структуру, визначення гірських порід, мікроскопічні елементи гірських порід, класифікацію та кристалізацію гірських порід, гори та їх утворення). Другий розділ підручника присвячений палеонтології і стратиграфії (історичній геології). Варто зазначити, що в кінці курсу містяться таблиці та карти геологічних періодів.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на підручник «Физическая геология» І. Мушкетова (1891, 1903 рр.) [175; 176]. Перше його видання

вийшло в 1891 р. Ця книга не тільки багаторазово перевидавалася російською мовою, а й була перекладена на багато іноземних мов. І. Мушкетов встиг випустити тільки перший том, другий завершили його учні.

Зауважимо, що у цьому підручнику автор досліджував питання розвитку та видозміни земної кори, її руху, взаємовідносин її пластів, розглядав причини горотворення. Велику увагу приділено вивченню вулканічної і сейсмічної активності – описано будову вулканів, представлено теорію їх формування, географічне поширення та причини вулканічних явищ.

Величезне значення мало дослідження природи землетрусів, у підручнику автор розглядав перебіг землетрусів, географію сейсмічної активності та інші питання, що дозволяють наблизитися до розуміння його причин. Вивчення вулканічної активності і землетрусів стало особливо актуальним у ХХ ст.

Цей курс лекцій було побудовано так, що вивчення тектонічних процесів розпочиналося із знайомства з положенням Землі в світовому просторі, з космогенними гіпотезами і елементами руху Землі, з фізичними явищами та головними елементами Землі. Далі розглядаються тектонічні процеси: вулканічні і сейсмічні явища, дислокаційний процес і його вплив на тектоніку і пластичність земної кори. Сукупність цих досліджень дала деяку можливість наблизитися до з'ясування історії розвитку Землі в залежності від тектонічних процесів. Звернемо увагу, що вивчення історії розвитку Землі неможливо без знань денудаційних процесів, впливу атмосфери і води та загального огляду геологічної діяльності, чому і приділялася увага у підручнику. У другому томі висвітлено фізичні особливості атмосфери і кліматичні фактори, механічну і хімічну діяльність атмосфери. Всебічно розглянута також діяльність води (грунтова, осадова, наземна, в тому числі річкова, морська та у вигляді льодовиків) і повітря (процеси вивітрювання і впливу на земну поверхню), що призводять до геологічних змін. Серед

позитивних сторін підручника слід відзначити, що в кінці на основі усіх отриманих даних описуються методи геологічного літочислення, а також показана геологічна роль організмів, яка відноситься до вивчення формацій. Великий інтерес представляв вплив льодовиків на поверхню Землі, де автор розглядав основні гірські системи світу та їх льодовики, теорії руху льодовиків, історію Землі у зв'язку з їх діяльністю. Це видання добре оснащено ілюстративним матеріалом (понад 420 малюнків), схемами, фотографіями. У кінці підручника містяться карти найважливішою картою була схематична ґрунтова карта Європейської Росії.

Не менш цікавим був підручник М. Неймара «История земли» (1898 р.) [184]. Він розпочинався з історії та основних понять геології. Далі розглядаються фізична геологія (Земля в світовому просторі і фізичні явища Землі), та динамічна геологія (аналіз вулканів, землетрусів, діяльності води і повітря). Цінною є характеристика утворення гірських порід (шаруваті та масивні гірські породи, кристалічні сланці). Недоліком цього видання є відсутність посилань на використані джерела, деякі питання не науково викладені, відсутній термінологічний покажчик, відсутні приклади. До позитивних характеристик підручника слід віднести наявність малюнків в тексті, карти на особливих листках та кольорові картини. Друге видання (1899 р.) присвячене описовій геології: історична геологія (ведення в історичну геологію, давні палеозойські відклади, нові палеозойські відклади, тріасова, юрська, крейдова, третинна та четвертинна системи), топографічна геологія (розглядається геологічна будова різних областей земної кулі), корисні копалини (солі, горючі мінеральні тіла, метали і руди).

Великою проблемою у викладацькій роботі була відсутність університетського підручника із загального землезнавства. Незважаючи на високу якість лекцій, без підручника неможливо було розраховувати на добре засвоєння студентами великого за обсягом матеріалу курсу. Зважаючи на це все, у 1895 р. видані перший і другий випуски «Основ землеведения» А. Краснова [144; 145], у 1897 р. – третій випуск [146], у 1899 р. – четвертий

його випуск [147]. Це був перший оригінальний підручник із загального землезнавства для університетів. Перший випуск розпочинався із традиційного Вступу, у якому А. Краснов давав визначення географії як науки, її завдань і методів дослідження. Знайомлячись з методологічним вступом «Основ земледедения», ми можемо зробити висновок, що А. Краснов не тільки розвивав свої попередні ідеї про географію як синтетичну науку і закономірності між природними явищами, які він викладав у своїй вступній лекції 1889 р., але вперше дійшов в російській географічній літературі до ідеї географічного комплексу – ландшафту.

У вступі до «Основ земледедения» професор дав визначення географії: «Це наука, яка займається вивченням сучасного стану земної поверхні. Вона прагнула знайти причинний зв'язок між формами і явищами, поєднання яких зумовлюють розбіжність різних частин цієї поверхні, і досліджувала їх характер, розподіл і вплив на життя і культуру людини» [144, с. 85].

Визначимо, що у вступі «Основ земледедения» А. Краснов давав розгорнуту характеристику предмета географії. Він важав, що головним завданням цієї науки є не просто взаємозв'язок природних явищ і процесів, а й певних географічних комплексів. У цьому підручнику автор поставив завдання дати класифікацію і характеристику географічних комплексів. У наступних томах А. Краснов обіцяв детально розглянути особливості і закономірності самих географічних комплексів і їх вплив на людину.

У ході наукового пошуку встановлено, що в першому випуску «Основ земледедения» викладається історія картографії, описуються розміри і форми Землі, розподіл суші і її будова. У першому розділі розглядається значення динамічної геології, зв'язок геодинамічних процесів з кліматичними та класифікація І. Вольтера з доповненнями. У другому розділі описується полярна група ґрунтів і ландшафтів, сніговий покрив, область вічного снігу, льодовики та їх явища, льодовикові гори, область ґрунтової мерзлоти, ґрунтовий лід. Третій розділ містить матеріал про область ландшафтів і

ґрунтів помірного поясу, четвертий – про рельєф і ландшафти помірного поясу в області дислокації (вплив гірських порід на форми рельєфу, вулканічні ландшафти та гейзери), п'ятий – про область ландшафтів і ґрунтів тропічного характеру, шостий – про області пустель, сьомий – високі гірські країни, восьмий – області річкових долин та дев'ятий – морські узбережжя. Кожний розділ має висновок, що коротко узагальнює матеріал. Головним недоліком цього підручника є відсутність змісту, мала кількість малюнків, які мають погану чіткість, терміни не були виділені, відсутні завдання для студентів. У кінці вміщені карти [144].

Другий випуск «Основ земледения» [145]. мав назву «Атмосфера ее действия на сушу и моря климаты суши и явления морей, ею создаваемья». Цей випуск мав 12 розділів і вміщував матеріал про Сонце та його вплив на земну поверхню, метеорологію і фізичну географію моря, вплив атмосфери на рух і форми океанічних течій, особливості розподілу температури і щільності води у середземних морях, вплив морських течій на розподіл температур та на атмосферний тиск, співвідношення в добовому і річному нагріванні клімату, характерні риси тропічного клімату, області континентальних циклонів і антициклонів, клімат арктичних і антарктичних країн, кліматичні області, гірські країни і характерні їх риси клімату, мінливість клімату. Автором запропонована класифікація клімату, де він виділяв наступні чотири групи кліматичних областей:

1. Беззимові області (вологі: Гвінея, Екваторіальна Африка, Австралійська область мусонів, Нова Зеландія, Південна Японія, тропічна Америка; з періодами засухи: Індія, Південний Китай, Аргентина, Мексика, середземноморські країни, Персія, Австралія).

2. Бездощеві області (Сахара, Гобі, Калахарі, частина південного російського Туркестану).

3. Области, які мають зиму (Європа, Росія, Сибір, Північна Америка, Туркестан).

4. Область вічної зими (Південний полярний материк, Гренландія).

Запропоноване вище кліматичне районування було тільки грубою схемою, але вдало відображало кліматичну різноманітність ландшафтних областей земної кулі – вологих і сухих тропіків, пустель, країн помірному поясу і високо полярних районів, які належать до льодяної зони. А. Краснов використав класифікацію для рослинності земної кулі. Варто відмітити, що в кінці цього підручника було подано таблиці кліматичних областей за А. Зупаном.

Третій випуск підручника присвячений формам поверхні суші. У кінці XIX ст. геоморфології як самостійної науки ще не існувало. Тому описом рельєфу – його зовнішніх форм, походження – займались переважно геологи. А. Краснов, будучи географом, добре розумів значення для географії зародження нової науки – геоморфології.

На думку професора, форми рельєфу, які наносили на карти, були мало цікавим мертвим матеріалом. Коли ж ці форми пояснюються завдяки вивченню процесів, які їх створили, вони викликають глибокий і живий інтерес [146, с. 1]. Спеціалісти з динамогеології, як вказував А. Краснов, займались головним чином вивченням самих процесів, які змінюють земну поверхню. Результати цих процесів поділялися ними на форми, створені вітром, водою, льодом. Разом з тим мало уваги приділялось встановленню, характеристиці та їх географічному поширенню.

Вдалою спробою описати виділення геодинамічних областей суші А. Краснов вважає праці І. Вольтера. Він у своєму підручнику розрізняв шість геодинамічних областей: полярна область, помірний пояс, область пустель, тропічні країни, область вулканів, морські узбережжя. Вчений А. Краснов дотримувався цієї класифікації, але область вулканів відносив до області гірських країн, а також виділяв зьому область – річкові долини. Велика частина виділених областей поділялася на два типи: рівнинний і горбистий. Кожній області та її типу належить свій ландшафт. У термін

ландшафт у даному випадку вкладався геоморфологічний зміст: «Ландшафт – це сукупність форм рельєфу земної поверхні в тій чи іншій місцевості, які утворилися під впливом діяльності атмосфери і води» [146,с. 51].

Найважливішим у цьому випуску є характеристика зональних рис рельєфу. Професор дуже чітко описав особливості геоморфологічних процесів і форм рельєфу полярних країн, помірною поясу, пустель, вологих тропіків.

Найціннішим випуском «Основ землеведения» є четвертий випуск підручника. Він був найбільший за обсягом – 499 ст. [147]. Це видання було присвячене «Географії рослин», для якого характерні дві особливості: 1. Підручник проникнутий ідеями еволюції рослинного покриву в зв'язку з розвитком зовнішнього середовища. 2. Описані типи рослин автор бачив на власні очі, спостерігав їх у природі.

Як доводив А. Краснов, природу не слід відривати від людини, тому в підручнику «Географія рослин» він детально описував поряд з дикорослою культурну рослинність, чого не робили до нього інші науковці в галузі біогеографії.

Книга складалася із 13 розділів, на початку кожного з них подавався стислий зміст, а в кінці були чітко сформульовані висновки. Матеріал викладено науково, водночас зрозумілою, доступною мовою. Особливо цікаво написаний перший розділ, де подано нарис історичного розвитку науки про розподіл рослин по всій земній кулі, показано важливе значення клімату і ґрунту. У другому розділі описано величезне значення геологічного минулого рослинності земної кулі для розуміння сучасних явищ географії рослин.

Багатство флори, за А. Красновим, знаходиться в тісному зв'язку з геологічним віком країни. Геологічно молоді області є найменш оригінальними щодо рослинності, і навпаки, ділянки найбільш давньої суші збігаються з центрами формування багатой тропічної флори.

У кінці другого розділу автор розробив власну класифікацію рослинності, в основу якої покладено біологічні умови життя рослин, головним чином такі елементи як тепло і волога. Класифікація рослинності А. Краснова мала такий вигляд:

I. Область океанської флори.

II. Область сухопутної рослинності.

1. Мегатерми ахімоніки – флора теплих і беззимових країн:

а) гідротерми археофіти – флора постійного волого повітря;

б) гідротерми – тропічна флора, яка виносить слабкі коливання вологості повітря, але не ґрунту;

в) гемі ксерофіли – флора, яка пристосувалася до періодів посухи (область савани);

г) ксерофіли – флора тропічних пустель.

2. Мегатерми хімоніки – рослини субтропиків з коливаннями температури, які не гублять вегетативні органи, що не володіють спеціальними пристосуваннями для захисту від холоду.

3. Мезотерми ахімоніки – рослини середніх температур помірного і субтропічного поясу, не знайомі з коливаннями температури, що зупиняють зростання.

4. Мезотерми хімоніки – рослини помірного поясу з вираженою зимою.

5. Мікротерми ахімоніки - рослини високих гір тропіків.

6. Мікротерми хімоніки – рослини холодного поясу.

У середині кожної підобласті автор виділив у залежності від ґрунту, наступні «топографічні флори або формації»: формація стоячих вод, прибережної флори, амфібій, недренованих і дренованих ґрунтів, скель,

пісків, бур'янистих рослин або ґрунтів, властивості яких змінені людиною; культурна рослинність.

Слід відмітити, що принципи класифікації рослинності земної кулі, близькі до тих, які були прийняті А. Шімпером і опубліковані одночасно з «Географією рослин» А. Краснова. Так, М. Голенкін у рецензії на підручник А. Краснова пише не тільки про подібність поглядів А. Краснова і А. Шімпера щодо принципів поділу флори земної кулі, але і звертає увагу на одночасність виходу в світ праць цих двох вчених, що говорить про самостійність російського автора [55, с. 212].

Але, на жаль, класифікація рослинності А. Краснова не отримала поширення в Росії. Разом з тим, великим визнанням користувалася класифікація А. Шімпера. Лише деякі ботаніки, які знали праці А. Краснова, відзначали несправедливе до нього ставлення, деякі відкрито обурювалися тим, що праця вітчизняного вченого перебувала у забутті, у той час коли аналогічний досвід класифікації рослинності, зроблений іноземцем, отримав найбільш високу оцінку. Однією із причин різкої критики та невизнання у свій час праць А. Краснова, В. Талієв уважав, що всі основні дослідження А. Краснова друкувалися тільки російською мовою. Також він відмічав, що якби з'явилася «Географія рослин» німецькою мовою, то ім'я А. Краснова в Росії користувалося б таким же визнанням і авторитетом, як ім'я Е. Вармінга або А. Шімпера [356].

Слід звернути увагу на друге видання підручника під назвою «Курс земледедения», що побачило світ у 1908 – 1909 рр. [149]. Воно значною мірою перероблене і змінене порівняно з першим виданням. Цей підручник майже в 1000 сторінок, ділився на 42 розділи. За своїм змістом «Курс земледедения» різноаспектний порівняно з «Основами земледедения», але в основному подібний за структурою. Як і в першому випуску, спочатку розглядається форма Землі, розподіл суші і моря, будова Землі, потім описується атмосфера і клімат, море і його життя, рельєф суші, після цього

з'ясовуються фізичні фактори, зумовлені угрупованням рослинних і тваринних видів; далі дається характеристика рослинності і тваринного світу згідно з класифікацією, прийнятою в «Географії рослин». Закінчується «Курс земледедення» двома розділами про вплив географічних умов на характер культури людини, починаючи з найдавніших часів.

Ознайомлення зі структурою і змістом «Курсу земледедення» свідчить про його оригінальну побудову, незалежно від існуючих до нього аналогічних навчальних посібників. Структура «Курсу земледедення» відображає загальні погляди А. Краснова на географію, його прагнення до визначення загального землезнавства як єдиної синтетичної науки. Головним недоліком, як і в інших підручниках, є відсутність змісту, підручник має непослідовну структуру викладення матеріалу: спочатку автор розглядає рельєф, потім клімат, тоді поширення людських рас, і знову повертається до клімату.

Мова «Курсу земледедення» чітка і доступна. Особливо описи рослинності і ландшафтів тропічних і субтропічних країн, особисто відвіданих А. Красновим. Але він не виконав своєї обіцянки стосовно виділення і опису географічних комплексів у «Курсі землезнавства». Усвідомлюючи це, автор в 1910 р. публікує третє видання – «Лекции по физической географии» (1910 р.) [143], вони подібні до підручника. Це середній за обсягом підручник (471 ст.), який складався із 36 розділів, об'єднаних у три частини. Кожний розділ закінчується короткими висновками і списком літератури, анотацією до деяких джерел. У першій частині викладаються відомості про форму і будову Землі, вулканів, землетрусів; друга частина посвячена клімату, морям, озерам і річкам; у третій частині описуються ландшафти земної кулі. Внаслідок невеликого обсягу мова лекцій лаконічна і точна, з меншою кількістю художніх відступів, але залишається насиченою несподіваними аналогіями і порівняннями.

У «Лекциях по физической географии» А. Краснов уперше в нашій географічній літературі зробив спробу виділити ландшафтні області і зони, дав їх розгорнуту характеристику. Виконання цієї роботи стало можливим лише після праць В. Докучаєва про зональність ґрунтів та існування в природі природничо-історичних зон. Не випадково А. Краснов у «Лекциях з фізичної географії» багато разів згадував ім'я В. Докучаєва і посилався на його праці. У кінці цього підручника містяться карти: 1. Перша наукова карта світу складена Птолемеєм в I ст. до н. е. 2. Глобус Мартина Веґеіма, 3. Перша карта світу, складена після відкриття Америки, Рюйшґерба, 4. Ізотерми січня та липня за Ганном, 5. Ізобари і вітри січня, 6. Розподіл опадів на поверхні континенту за Зупаном, 7. Солоність на поверхні океану за Шоттом, 8. Карта поширення головних географічних областей рослин, 9. Розподіл фауни на континентах, 10. Розподіл вулканів на земній поверхні, 11. Сейсмічні області земної кулі.

Варто відмітити, що всі три видання підручника А. Краснова із загального землезнавства отримали негативну рецензію з боку авторитетних учених-географів, що спричинило недовіру та упереджене ставлення до підручників А. Краснова.

Так, негативну рецензію надав і Д. Анучин на першу половину «Курсу земледедения» А. Краснова. Д. Анучин говорив, що такий підручник «ніяким чином не можна рекомендувати для вивчення, і залишається тільки пожалкувати, навіщо він виданий в такому вигляді» [3, с.124]. На думку А.М. Краснова, критика звернула увагу не на головні ідеї книги, а лише на її зовнішню сторону і на несуттєві деталі.

Основним недоліком проаналізованих підручників була недбалість їх оформлення. Цей недолік властивий і іншим працям А. Краснова. Наприклад, в «Курсе земледедения» та «Основы земледедения» відсутній зміст, матеріал не систематизовано викладений. Але все ж таки, попри усіх недоліків, «Основы земледедения», «Курс земледедения» і «Лекции по физической

географи» А. Краснова були позитивним явищем у навчальній літературі того часу, бо це були перші оригінальні, університетські підручники із загального землезнавства на Слобожанщині [34, с. 491].

Як відзначав сам А. Краснов, до його «Основ земледедения» був подібний за своєї структурою і висвітленням фактів підручник із загальної фізичної географії французького географа Е. Мартонна, який вийшов пізніше. Російський переклад було опубліковано в 1939 – 1940 рр. Основною ознакою підручників А. Краснова і Е. Мартонна є прагнення описати географічне середовище різнобічно, з охопленням усіх його елементів, зі спробою синтезу органічного і неорганічного життя на Землі. Ця ознака характерна для підручників А. Краснова, який добре був обізнаний з рослинністю земної кулі. Слід зауважити, що у зазначений період спостерігалася тенденція обмежити загальну фізичну географію (загальне землезнавство) неорганічною частиною природи – описом форм рельєфу клімату, морських і внутрішніх вод.

Слід звернути увагу на підручник, який був рекомендований «Програмою для географічних факультетів педагогічних інститутів [318]. О. Крубер. Загальне землезнавство, який був опублікований у 1937 році [153].

Цей підручник складається із 19 розділів в останніх виданнях якого розділи про тваринний і рослинний світ зовсім відсутній. Випадання біогеографічних даних із загального землезнавства мотивувалось диференціацією науки. Додержуючись цієї аргументації багато хто став зводить географію до геоморфології, а потім і зовсім почали заперечувати самостійне існування загального землезнавства як науки. Більше того, на географічних факультетах університетах загальне землезнавство на деякий час було повністю відмінено і знову на було своїх прав тільки в нових в початкових планах затверджений в 1953 році. Позитивними рисами цього підручника він був написаний науковою мовою, давалися чіткі визначення,

наводилися приклади. Підручник містив карти, невелику кількість малюнків та схем. Але основним недоліком цього підручника було відсутність завдань та запитань для студентів.

Ще однією навчальною книгою, яка використовувалася у вищих навчальних закладах досліджуваного періоду, була «Растительность земного шара согласно климатическому ее распределению (очерк сравнительной географии растений)» А. Грізебахи, опублікована у 1874 р. [62]. Вона складалася із двох томів, де було вміщено окремі області топографії рослинності земної кулі, де автор значною мірою спирався на кліматичні відмінності, виділяючи такі області: Арктичну, Європейсько-Азіатську лісову, Північноамериканську лісову, Середземноморську, Євразійську степову, Сахару, Китайсько-Японську, Суданську, Індійську, Калахарі, Капську, Східноафриканську острівну, Австралійську, Тихоокеанську острівну, Антарктичну острівну, Середньоамериканську, Тропічну-Американську, Антильську острівну, Андську, Антарктично-Американську і навіть Морську, що об'єднує рослинність морів. Описуючи кожен область, автор розглядав клімат, рослинні форми, рослинні формації, пояса та центри рослинності. Основним недоліком є відсутність малюнків та карт, запитань для перевірки знань студентів, таблиць.

З основ антропології був рекомендований університетом посібник Є. Петрі «Основы антропологии» (1890 р.) [293]. У цьому посібнику надруковані лекції автора, які читалися автором у Санкт-Петербурзькому університеті. Цей посібник поділявся на 6 великих за об'ємом розділів. Перший розділ починався із завдань антропології та історичного розвитку. У наступному розділі «Людство» було подано класифікацію людського роду і описано положення людини у природі. У розділі третьому «Людина і природа», який був за об'ємом найбільший автор звертав увагу на вплив харчування в залежності від клімату та розподілу поживних речовин. Завершується посібник розділами зачатками суспільного, сімейного, духовного життя.

Проаналізувавши цей посібник, ми можемо зробити висновок, що основним недоліком було те, що він має великий об'єм - понад 606 с. Він має не велику кількість фотографій та малюнків. Написаний дуже мілким шрифтом, що важко його читати.

Позитивною характеристикою цього підручника є додатки, які вміщені у кінці, що переважно склалися з малюнків і таблиць, які сприяли кращому засвоєнню матеріалу студентами. Матеріал був викладений науковою, добре зрозумілою мовою. І він був одним з перших навчальних посібників з курсу антропологія

Заслуговує уваги посібник Ратцеля Фрідріха «Народоведения» (1900 р.) [324]. У ньому розглядається вплив географічного середовища на людину. Автор бере до уваги схему розподілу людства, ділить людство на географічні «кола народів». Посібник починається з опису народів тихоокеанського американського кола, куди входять представники жовтої і чорної раси, потім розглядаються світлошкірі народи південної Африки (негрські народи) і, нарешті, «культурні народи Старого Світу».

Головна увага автора зосереджена на зображенні культурного стану людства, яким воно представляється антропогеографії в його залежності від оточуючих географічних умов. Зауважимо, що у книзі було подано багато матеріалу запропонованих тем, який раніше ніколи не збирався в одній книзі. Ця книга складається із трьох великих розділів: I. Основні поняття народознавства, II. Тихоокеансько-американський округ народів (океанійці, австралійці, Американці, Арктика старого світу). III. Світлошкірні племена південної Африки. При описі народів автор звертає увагу на місце проживання, релігію, сім'ю, одяг, зброю. У кінці міститься «Етнографічна карта Океанії і Австралайзії». У 1903 р. виходить II том, який доповнюється расовими і етнічними групуваннями людських рас Європи. Автор розглядає негретянські народи (народи східної та західної Африки), культуру народів

Старого Світу і західні азіатські та європейські народи (кавказці та європейці).

З розвитком торгівлі та із зростанням комерційної і торгової освіти на початку ХХ ст. зародилася так звана комерційна географія, яка була прямим продовженням комерційної статистики середини ХІХ ст. і слугувала одним з джерел формування економічної географії. Сформувався й однойменний напрям досліджень науки, який перебував у тісному взаємозв'язку з товарознавством.

В Україні цей напрям активно підтримував В. Кістяковський, який у своєму підручнику з комерційної географії [134] (1912 р.) дав визначення предмета дослідження: «Комерційна географія досліджує явища господарського життя в їх поширенні на земній поверхні, посилено з'ясовуючи їх зв'язок з природними умовами, культурою та історичними долями країни». Її завданням, на думку В. Кістяковського, було «представлення господарського життя рідної країни і визначення її світового положення та економічного відношення до найважливіших держав світу» [134, с.3].

Одним із перших підручників В. Кістяковського була "Економічна географія" (1911 р.). У ньому ще не було визначено предмета дослідження економічної географії. Учений розумів його зміст у розширенні рамок досліджень комерційної географії. Щодо місця економічної географії у системі наук, то В. Кістяковський розглядав її, з одного боку, як одну з галузей географії, а з другого боку за характером змісту відносив її до економічного циклу наук.

Особливо важлива роль у становленні економічної географії України як науки і навчальної дисципліни належить академіку К. Воблomu. Його підручник "Економічна географія України" (1919 р.) [44] був першою повною економгеографією України і витримав 6 видань. У ньому вчений вперше в Україні зробив спробу визначити предмет економічної географії. Він

вказував, що "економічна географія вивчає стан окремих галузей господарського життя народу – сільського господарства, гірничо-заводської та обробної промисловості, торгівлі, шляхів сполучення і засобів зв'язку в їх географічному поширенні" [44, с. 3]. Крім того, К. Воблій запропонував цілком чітку структуру економічної географії та сформулював її завдання. Вона, на його думку, повинна «описувати господарську діяльність українського народу з погляду її географічних умов» [44, с. 4].

Увесь основний зміст підручника поділено на галузі: у сільському господарстві виділено 17 галузей, в обробній промисловості – 15. Порайонний огляд повністю відсутній, так що просторового поєднання галузей не виявляється. Загальної характеристики народного господарства України в цілому не дається, виклад йде тільки за окремими галузями.

На характеристику природного середовища виділено тільки 15 сторінок, менше 10% загального обсягу підручника; особливості географічного положення України ніяк не враховуються. На початку розділу про населення даються стислі поняття про статистику (статистичний метод, перепис, зведення і обробка статистичного матеріалу, середні і відносні величини). Це, так би мовити, наслідок того, що економічна географія ще не мала самостійного існування, а була складовим компонентом описового державознавства, ступінь насиченості викладу цифровим матеріалом (у тексті, в таблицях, в діаграма) досить висока. Таким чином, всі характерні для галузевого-статистичного напрямку риси виражені в підручнику дуже повно і яскраво.

При цьому необхідно визнати, що підручник написаний і викладено науково і доступною мовою, дає уявлення якщо не про економічну географію України, то про «економічне життя на Україні» в дореволюційні роки.

Таким чином, теоретико-методологічний доробок академіка К. Воблого заклав підвалини формування власне вітчизняної економічної географії, а сам вчений справедливо вважається фундатором української

економічної і соціальної географії. Він же був її лідером упродовж першої половини ХХ ст. Сучасник К. Воблого В. Садовський у "Нарисі економічної географії України" (1919 р.) відзначив походження економічної географії від економічних наук, зокрема від політичної економії [340]. На його думку, економічна географія «вивчає стан господарства на сучасному етапі. Вона намагається дати уявлення про стан усіх галузей народного господарства, змалювати картину того, що уявляє господарське життя сучасного суспільства» Під об'єктом дослідження економічної географії учений розумів світове господарство, яке, на його думку, є результатом розвитку національних господарських організмів: «Господарське життя зв'язало всі народи, всі держави в єдиний організм і утворило вперше в людській історії світове господарство» [340, с. 4]. В. Садовський у своєму підручнику розглядав світове господарство як об'єкт дослідження економічної географії, обґрунтовував власне поняття економічного району. Під економічним районом він розумів «певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому, чи певна група господарських явищ зв'язана певною закономірністю» [340, с.11]. Цікавою є класифікація економічних районів, за В. Садовським, яка не втратила свого науково-пізнавального значення і у наш час. Він виділяв райони природно-історичні (точніше природні), економічні (господарські) і природно-господарські («мішані»). У свою чергу, економічні райони можуть бути інтегральними (загальногосподарськими) чи спеціальними (райони певного господарського явища, галузі тощо)» генетичними і статичними [340]. Генетичними він називає ті райони, при створенні яких беруться за основу ознаки, за допомогою яких можна схарактеризувати не лише сучасний стан господарства в районі, але також виявити характер і напрям господарської еволюції цього району.

Вчений зазначав, що конструювання економічних районів може здійснюватись для виконання двох завдань: воно може мати на увазі теоретично-пізнавальні цілі, тобто з'ясувати зв'язки і залежності в господарському житті даної країни, а може здійснюватись для практично-

господарських цілей. У цьому випадку, як один з основних чинників, висувається та практична господарська мета, здійснення якої мається на увазі, і вона є визначальною у конструкції району.

Поряд із розглянутими вище підручниками і посібниками з географії у вищих навчальних закладах Слобожанщини використовувалися також географічні карти, глобуси та атласи. В історії географії складання карти було переважно метою географічних досліджень.

Сама карта служила засобом орієнтування на земній поверхні і носієм необхідної геопросторової інформації. Це вже у наш час вона стала важливим методом географічних досліджень як носій і зберігач просторової інформації, яку можна зчитувати і трансформувати з метою одержання нової геопросторової інформації.

Таким чином, аналіз навчальної літератури з географії досліджуваного періоду свідчить, що у вищих навчальних закладах використовувалося чимало підручників і посібників із географії. Вони вирізнялися за змістом, структурою, методичним апаратом, поліграфічним виконанням, а також за різними варіаціями в послідовності викладу матеріалу. На вивчення географії у вищих навчальних закладах відводилася різна кількість годин, що в багатьох випадках визначало структуру і зміст навчальної літератури з географії, ставило на порядок денний розв'язання такої важливої методичної проблеми, як реалізація змісту географії як навчального предмета у підручниках та посібниках для студентів.

2.2 Особливості підходів до викладання географії на Слобожанщині в досліджуваний період

Аналіз архівних документів та численних публікацій досліджуваного періоду свідчить, про те, що прогресивні вчені Слобожанщини ХІХ століття приділяли значну увагу пошукам форм і методів, які б сприяли підвищенню ефективності організації вивчення географічних дисциплін.

Зауважимо, що основною формою організації навчального процесу була лекція, яка проводилась на початку навчальних занять. Так, О.Ткаченко з цього приводу писав, що професорська лекція виступала найпоширенішою формою навчання вже у першій половині XIX ст. [362].

Вивчення історико-педагогічної літератури [335] дозволяє стверджувати, що у процесі організації лекції вчені замислювались над питанням доцільності організації розумової діяльності студентів і активізації мислення, дидактичними засобами розвитку уваги і подолання пасивності слухачів, структурою і формою матеріалу лекцій, його новітнім характером. Так, М. Левитський у статті «До питання про лекційну систему і практичних занять в університетах», стаючи на захист лекційної системи викладання, переконував, що в минулому університети своєю лекційною системою при професорах високого рівня та інших «сприятливих умовах створили славу і честь, завоювали і склали свій найвищий авторитет. Цією лекційною системою наші університети підготували «добу великих реформ» Цією системою наші університети завжди приваблювали до себе молодь, яка прагнула світла і просвіти. Цією системою наші університети завжди стояли на висоті свого покликання. Нарешті, цією системою наші професори завоювали собі право бути визнаними читати на іноземних університетських кафедрах [157].

Прихильники лекційної системи викладання виокремлювали такі необхідні якості, якими повинен був володіти викладач для читання географічних дисциплін, а саме: високий рівень педагогічної майстерності, яка передбачала певну систему знань (глибокі знання предмета, методики його викладання); знання основ антропологічних наук (філософії, психології, педагогіки); комплекс дидактичних, виховних, організаторських, комунікативних умінь і навичок (висловлювати думки, задавати питання, вміння зацікавити студентів та ін); оволодіння прийомами педагогічної техніки; сформованість морально-вольових якостей.

Специфічним для досліджуваного періоду було те, що знання викладача повинні бути енциклопедичними, і перш за все, спеціально-теоретичними. Такими були фундаментальні знання з філософії, педагогіки, історії, психології, анатомії, психофізіології, методики викладання географії, мінералогії, геології, метеорології, з фізичної географії, ботаніки, ґрунтознавства фізики та інші.

Як відомо, методика організації лекції залежить від багатьох факторів, серед яких чільне місце посідають особистість та професійні якості викладача, його компетентність, вміння організувати навчальний процес, ораторські здібності тощо. Так, згідно з університетським Статутом 1863 р., до читання лекцій залучались найбільш досвідчені і кваліфіковані викладачі, переважно професори, доценти, приват-доценти і лектори, які мали «знання і здібності до викладання» [259, с. 1105]. Зазначимо, що з прийняттям нового університетського Статуту 1884 р. посада доцента скасовувалась. Цей захід, на думку авторів Статуту, вимагав підвищення кваліфікації викладачів, що у свою чергу позитивно впливало на рівень лекційного викладання.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що у досліджуваній період лекція проводилась переважно у формі монологу. Однак, провідні педагоги і викладачі Слобожанщини з метою активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, розвитку в них позитивного ставлення до навчання, самостійності мислення практикували у ході лекцій введення елементів бесіди, проведення коротких диспутів, діалогів, застосовували яскраві засоби виразності та доступності мови тощо. Так, відомий професор викладач порівняльної географії і декан історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету професор В. Надлер намагався будувати свої лекції так, щоб вони були зрозумілими і цікавими для всіх студентів. Заняття професора дуже часто переходили в діалоги: він запитував, спонукав задуматись. Як писав професор В. Безескул, його майстерний виклад здавався ясним і всім доступним. Його мова, завжди плавна і спокійна, лилась легко, вільно і рівно, вона не була ефектною.

В. Надлер був простою людиною і залишався таким і на своїх лекціях: його красномовство було простим і природним. Він не шліфував кожного слова, не придумував заздалегідь красивої фрази. Його лекції були свого роду імпровізацією. Дякуючи своїй пам'яті і таланту слова, він не потребував конспектів і заміток. Його велика пам'ять утримувала все необхідне і він був повним господарем свого матеріалу. Тому його наукові праці, навіть об'ємні і присвячені спеціальним питанням, доступні всім і читаються так легко, що є зразком популярного викладу в кращому розумінні слова [16, с. 108-109].

З перших років існування Імператорського Харківського університета важливого значення в навчанні надавалося принципові науковості викладання. Розглядаючи суть цього принципу, прогресивні професори педагогічного інституту і університету підкреслювали, що науковий зміст освіти в цілому, оволодіння студентами справді знаннями великою мірою залежали від особистості наставника, його педагогічної майстерності, моральних якостей, рівня наукової підготовки. З цього приводу професор І. Срезневський в одній із своїх праць писав: «Справжнім наставником молоді може бути лише той, хто сам високоосвічений, хто сам обдарований, любить свою справу, морально чистий; найнещаднішим є той, кого виховав нездібний, неосвічений і неморальний наставник» [334].

Відзначимо, що високим науковим рівнем відрізнялись лекції з геології професора І. Леваківського, який на думку А. Гурова, «володів розумом сильним, проникливим, легко схвачував суть предмета і легко відкривав причини явищ; взагалі це була особистість, багато обдарована духовними силами і в найвищій мірі самостійна» [65]. На кожне наукове і життєве питання у нього був власний, самостійний погляд. Праці професора відрізнялися фактичною точністю і великою начитаністю з усіх питань, що викладалися. Як лектор, він дотримувався наукового, історичного методу у викладанні свого предмета, був надзвичайно об'єктивним, не захоплювався односторонніми гіпотезами, особливо чужими. Мова його була простою, ясною і дуже серйозною. Лекції сумлінно опрацьовані і з них не можна було

викинути жодної фрази без порушення змісту і загальної гармонії. І. Леваківський був обдарованим професором, що змінював свій курс відповідно до найновіших відкриттів і стояв на вершині сучасності до кінця своєї педагогічної діяльності [65].

Вивчення планів-конспектів лекцій викладача, методичних указівок до них доводить, що розробляючи педагогічні вимоги до лекцій вчені особливо замислювалися над питаннями доцільної організації розумової діяльності студентів і активації їх мислення, дидактичними засобами розвитку уваги і подолання пасивності слухачів, структурою і формою викладу матеріалу лекції.

У ході наукового пошуку виявлено, що для лекції у досліджуваній період було характерним застосування наочності. Це, на думку провідних учених, поживляло хід навчання, викликало інтерес і зацікавленість з боку аудиторії, і підвищувало ефективність організації навчання у студентів.

Широко використовував наочність на своїх лекціях професор фізичної географії Харківського Технологічного інституту М. Пильчиков. За спогадами Є.Роговського, професор умів ілюструвати свої лекції кмітливими дослідженнями і збуджувати великий інтерес у своїх слухачів [331, с. 5].

Наочність також використовував і професор кафедри географії й антропології А. Покровський у курсі фізичної географії частин світу. Його лекції були насичені фактичними даними, супроводжувалися численними фотоілюстраціями, сприймалися і засвоювалися дуже легко.

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури [268], провідні педагоги, вчені Слобожанщини XIX – початку XX ст. під час викладу нового матеріалу у ході лекції дотримувались чіткого плану. Чіткому плану під час викладу матеріалу у ході лекції слідував І.Леваківський. За свідченням професора О.Гурова [65], він завжди складав план своїх лекцій.

У ході дослідження виявлено, що на лекціях викладачі Слобожанщини радили студентам вести нотатки. На їхню думку, записи мали бути стислими,

записувати слід лише головне. Цифри, імена, дати та іншу важливу інформацію потрібно занотовувати лише у тому випадку, коли вони дійсно вразили студента, мали вирішальне значення або без них неможливо було б передати почуття. Підкреслимо, що уміння конспектувати, тобто викладати зміст лекції або промови у вигляді стислого, короткого огляду, вважалось у досліджуваній період, з одного боку, однією із основних умов ефективної роботи на лекції, з другого – сприяло формуванню у студентів умінь виділяти головну думку, робити узагальнюючі висновки, уважно слідкувати за ходом думок викладача.

Аналіз текстів лекцій викладачів-географів досліджуваного періоду свідчить про серйозне їх становлення до вступних лекцій. Саме в них вони намагалися звернути увагу студентів на значення науки, загальноосвітніх предметів у процесі оволодіння спеціальністю. І А. Краснов 16 вересня 1889 р. прочитав вступну лекцію «География как новая университетская наука» [175], в якій виклав свої погляди на предмет і цілі географії, а у 1917 р. опублікував і розпочав читати “Лекції з математичної картографії”, в яких викладені відомості про види картографічних проєкцій, а також правила їх побудови, приведені рівняння ряду проєкцій та формули, які дозволяють знаходити спотворення за геометричними відношеннями [321, с. 143-153].

Блискучі лекції А. Краснова викликали захоплення аудиторії. «Як художник пензлем оживляє мертво полотно, так і А. Краснов міг у кількох штрихах талановито змалювати зачарованому слухачеві ту чи іншу картину досліджуваного району, він майстерно уводив слухача в глиб тисячоліть, в моменти геологічних переворотів, катастроф та трансгресій, як гинули одні світи і на руїнах їх створювалося нове життя [36]. «Блискучий і своєрідний ораторський талант, оригінальна побудова курсу географії, повна свобода поглядів від традиційних точок зору, щире захоплення своїм предметом завжди привертало до аудиторії А. Краснова численних слухачів. Енциклопедичні знання і багата ерудиція дозволяли йому підходити до

предмета з різних сторін, завжди оригінально, цікаво», - згадує один із його колишніх студентів А. Гроссгейм [63].

Надзвичайно важливе значення у першому і другому періоді мали публічні лекції викладачів, які проводилися в університетах. Вони знайомили людей з різними новими відкриттями тієї чи іншої науки. Читання публічних лекцій відіграло важливу роль у розвитку багатьох галузей знань і певним чином сприяло просвітництву народних мас.

Отже, у ході дослідження встановлено, що лекційна система викладання не завадила педагогам минулого зробити висновки, що лекція повинна існувати і бути емоційною, змістовною, доступною, наочною, супроводжуватися викладанням власної позиції професора. Це сприяло активізації розумової діяльності, подоланню пасивності студентів і розвитку їхньої уваги, що в цілому позитивно впливало на рівень засвоєння матеріалу та підвищувало результати навчання.

Разом з тим, видатні педагоги, методисти Слобожанщини справедливо вважали, що використання лише «професорських лекцій», звичайно недостатньо. Починаючи з 60-х р. другої половини XIX ст. у практику вищої школи Слобожанщини активно впроваджуються і такі форми організації навчання, як практичні заняття (семінарії), репетиції, співбесіди, екскурсії, експедиції, наукові гуртки, основна мета яких полягала у тому, щоб «спрямувати вихованців на правильну самостійну діяльність» [366; 367].

Зазначимо, що у Статуті 1864 р. така форма як практичні заняття, стала чітко регламентуватися офіційними документами. Так, згідно з «Правилами для студентів і сторонніх слухачів лекцій у Харківському університеті» (1864 р.) під час організації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді застосовувались практичні заняття, під час яких здійснювались: а) «усний виклад вивчених предметів науки...»; б) письмові відповіді на питання, запропоновані викладачем і виконані в його присутності; в) вивчення і пояснення першоджерел; г) написання творів; г) проведення бесід

зі студентами про наукові предмети; д) проведення наукових дослідів у лабораторіях та інших навчально-допоміжних установах [352].

Досить часто практичні заняття з курсу метеорології проходили в лабораторіях, спеціальних фізичних кабінетах та метеорологічних станціях, під час яких вчені застосовували самостійну роботу. Тут студенти проводили атмосферні дослідження. Ще 1862 року В. Лапшин, викладач з метеорології і фізичної географії, на засіданні Харківського статистичного комітету виклав свою думку про користь постійних метеорологічних спостережень у губернії. У цьому виступі він вказав, що тільки правильне і постійне метеорологічне спостереження – єдиний спосіб отримати достовірні відомості про клімат. В. Лапшин вперше на Україні поставив питання про організацію місцевої сітки метеорологічних станцій. Разом з Ю. Морозовим вони наполегливо добивалися відкриття обсерваторії при університеті. З 1912 р. обсерваторія університету увійшла до міжнародної організації з вивчення високих шарів атмосфери, почала постійно запускати кулі-пілоти і кулі-зонди. З весни 1898 р. обсерваторією були розпочаті дослідження з «аеропланами» (повітряними зміями). Харківські кулі-зонди піднімалися на висоту 22 км і дали багато матеріалів для вивчення верхніх шарів атмосфери. Дуже багато працівниками було зроблено нових приборів та установок, які використовувалися студентами на практичних заняттях. В. Лапшин у 1862 р. представив на Лондонській виставці оригінальний анемограф, М. Пильчиков запропонував прилад «порт-аеронавт» для автоматичного управління куль-зондів, М. Косач запропонував інтегратор сили вітру безперервного запису.

Відзначимо також, що під керівництвом А. Рейнгарда, який був великим прихильником картографії, студенти на практичних заняттях з географії будували картографічні сітки у різних проекціях, знайомилися зі складанням та викреслюванням географічних карт. Низка його робіт супроводжувався складанням на кафедрі карт [11].

Аналіз історико-педагогічної літератури [148; 168; 184] переконливо доводить, що в кінці XIX ст у вищих школах Слобожанщини з метою чіткої організації навчально-процесу практичні заняття проводились на всіх факультетах і виступали одночасно формою навчання та методом контролю навчальної діяльності студентів.

Як свідчить аналіз «Правил для студентів» (1884) [265], практичні заняття вимагали ретельної підготовки слухачів. Згідно з цим документом, заняття тривали від одного до двох семестрів, у залежності від успіхів студента. У ході практичної діяльності студент ознайомлювався із способом викладання викладача, потім, продовжуючи відвідувати його заняття, поступово самостійно відпрацьовував поняття про можливе покращення способів викладання. Зазначимо, що у випадку відсутності професора, студент мав право продовжувати викладання його предмету, що вимагало від останнього постійної готовності до кожного наступного заняття.

Готувалися студенти-практиканти до уроків удома і вважалось, що «такі заняття зроблять студента більш здібним до свідомої оцінки методи викладача та до вдосконалення власного методу викладання» [7, с. 23].

Отже, характерними рисами практичних занять студентів Імператорського Харківського університету досліджуваного періоду були вдосконалення професійних знань та надбань педагогічного досвіду, який потім з успіхом використовувався під час практичної діяльності в середніх закладах освіти. Застосування цієї форми організації навчання сприяло формуванню у кандидатів на вчительські посади таких навчально-інтелектуальних умінь: виділяти головне, порівнювати, аналізувати, систематизувати навчальний матеріал, який вони мали викладати, самостійно поповнювати та поглиблювати знання, працювати з різними джерелами інформації.

Значні можливості для високоефективної організації навчальної діяльності студентів надавали практичні заняття, які проводились на

кафедрах з географії. У ході наукового пошуку виявлено, що на заняттях з фізичної географії студенти самостійно і під керівництвом викладачів, проводили дослідження, креслили карти, де розраховували площу частин материків та морів, навчалися спостерігати в природі, проводили аналіз своїх досліджень тощо. На практичних заняттях з приватної мінералогії студенти вчилися розпізнавати і визначати мінерали та їх кристалографічні особливості. Подібні заходи сприяли формуванню у майбутніх фахівців умінь аналізувати, зіставляти, розмірковувати, робити висновки, що значно підвищувало результати організації їх навчання. Досить часто практичні заняття проходили в лабораторіях, спеціальних фізичних кабінетах метеорологічних станцій, під час яких учені застосовували самостійні роботи. Це сприяло активізації навчальної діяльності студентів та підвищувало результати навчання.

У аспекті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне відзначити, що однією із форм викладання географічних дисциплін у ВНЗ Слобожанщини досліджуваного періоду були екскурсії та освітні прогулянки. Підкреслимо, що на кафедрі географії та етнографії під безпосереднім керівництвом А. Краснова були організовані перші в Росії студентські екскурсії як важлива форма практичної підготовки студентів і обов'язковий елемент вищої географічної освіти. В автобіографії він визначав особливості свого викладання географії, які полягали в тому щоб не тільки ознайомити своїх слухачів з географічними явищами і навчити їх спостерігати в природі» [375].

Викладання географії без екскурсій втрачало половину свого значення. Якщо не ілюструвати лекції фотографіями, малюнками й картами, це залишається, до певної міри, мертвим матеріалом, якщо не має можливості показати те ж саме в природі. А. Краснов був добре знайомий з постановкою викладання географії за кордоном, де екскурсії проводяться постійно, як звичайне доповнення до університетського курсу.

Але при організації екскурсій у Харківському університеті А. Краснов зустрівся з цілою низкою труднощів. Перша з них - це величезна відстань, що відділяє Кавказ від Харкова. Кавказ же професор вибрав для екскурсії як місцевість, що дає найбільш різноманітний і цінний матеріал для демонстрації. А. Краснов виклопотав для перших екскурсій пільговий проїзд залізницею. Невелику матеріальну допомогу надав і університет. А. Краснов скаржився на втому студентів під час екскурсії і на те, що від втоми пропадає науковий інтерес, а екскурсія не дає всієї тієї користі, яку могла б дати. При організації та проведенні цих екскурсій слід відзначити організаторський талант професора. [321, с. 76].

Глибоко переконаний у тому, що вивчення географічних явищ у природних умовах є найбільш продуктивним, А. Краснов організовував екскурсії у гори. Це дало можливість показати вдалий об'єкт для опису природних явищ, людського побуту, зміни їх залежно від відстані. У звітові про екскурсію на Кавказ учений писав: «Природним було моє бажання завоювати цей край для університетського викладання, зробити його навчальним посібником, музеєм, який би став доступним для російського викладача, як доступні Альпи для швейцарського або Судети для німецького професора» [396]. Під час таких екскурсій студенти відвідали найцікавіші місця Воєнно-Грузинської дороги, здійснили сходження на Девдоракський льодовик. Це дозволило їм ознайомитися з найважливішими явищами льодовикової зони та іншими характерними особливостями гірської природи.

Аналіз звіту професора Харківського університету А. Краснова [148] про здійснену зі студентами науково-педагогічну екскурсію на Кавказ дозволяє стверджувати, що організація та здійснення екскурсії як форми навчання проводилась у кілька етапів. На першому етапі велась підготовка до екскурсії, яка передбачала чітке визначення мети, ознайомлення з предметом екскурсії шляхом самостійної роботи з відповідною літературою чи бесіди з компетентною особою. Другий етап передбачав поділ учасників на групи, кожна з яких отримувала своє завдання: вести щоденник спостережень,

збирати відповідно до своєї спеціалізації колекції тощо. На наступному етапі здійснювалася обробка отриманих матеріалів та записів. Завершальна ланка передбачала обов'язкове резюме з боку керівника екскурсії, підведення загальних підсумків.

Програмою курсу проф. А. Краснова передбачалися і геодезійні екскурсії з метою ознайомлення студентів з методами зйомок та нівелювання. Пізніше проводилися практики на Кавказі, на яких студенти здійснювали маршрутну зйомку, будували профілі за даними барометричного нівелювання.

На відміну від більшості тодішніх університетських професорів, Н. Борисяк також не обмежувався тільки викладанням, а й присвячував багато часу, особливо у літні канікули, польовим геологічним дослідженням. Місцями його досліджень стали межиріччя Дніпра та Дону. Наукова діяльність ученого особливо активізувалася з 1858 р., коли він по кілька разів на рік виїжджав у прилеглі до Харкова губернії. У цей період Н. Борисяк опублікував багато праць. У 1867 р. вийшла книга «Збірник матеріалів, які відносяться до геології Росії», яка цілком була представлена статтями дослідженнями, які зробили помітний вплив на формування школи харківських геологів [27].

Велика заслуга у проведенні екскурсій належала І. Леваковському, який разом зі студентами працював у полі, зібрані матеріали опрацьовував з великим ентузіазмом і енергією. Він добре знав усю літературу з цього питання і намагався спрямувати молодь у її перших дослідженнях з геології. Уперше таку екскурсію він провів зі студентами в 1889 році на р. Дніпро. Завдяки його клопотанням, екскурсії в університеті влаштовувались за рахунок фізико-математичного факультету.

Відзначимо, що педагогічна діяльність О. Гурова полягала не тільки в читанні лекцій з геології, палеонтології, а й проведення лабораторних, практичних занять зі студентами, і у керівництві спеціальними роботами в

геологічному кабінеті і в організації студентських геологічних екскурсій наприклад, у Дніпропетровську область (давні кристалічні породи) у Криворізький рудний район, у Бахмутський район, Донецький басейн (кам'яновугільні шахти) і на Кавказ. Під його керівництвом було проведено ряд гідрогеологічних експедицій на території півдня Росії. Можна сказати, що навколо А. Гурова сформувалася школа гідрогеологів. У своїх екскурсіях він зібрав багаті геологічні і палеонтологічні колекції, які потім згодом подарував геологічному музею університету [375, с. 148].

У ході наукового пошуку виявлено, що у другій половині XIX ст. на Слобожанщині існувало два види екскурсій, які проводились викладачами та професорами означеного регіону: спеціальні та загальноосвітні. Як зазначає Н.Тихнович, спеціальні екскурсії здійснювались на кошти факультету, основна мета їх полягала в ознайомленні студентів з фактами і методами дослідження якого-небудь предмета, явища [359].

До загальноосвітніх екскурсій відносились географічні прогулянки, серед яких відмітимо подорож професора Харківського університету Л. Рейнгарда з одним із своїх студентів до Криму; екскурсію професора П. П'ятницького зі студентами третього курсу до Кривого Рогу для ознайомлення зі стратифікацією сланців.

Обов'язковою в процесі навчання стала виробничо-педагогічна практика студентів, яка проходила в освітніх, науково-дослідних установах, промислових підприємствах. З 1938/39 навчального року наказом НКО УРСР для проходження педагогічної практики були закріплені середні школи м. Харкова та приміські зони [99]. Студенти географічного відділення від'їжджали на практику (екскурсії) в Крим, на Кавказ, у Середню Азію. Там же вони під керівництвом науковців виконували курсові і дипломні роботи, що сприяло більш глибокому вивченню навчальних дисциплін, збуджувало інтерес до наукового пошуку, що у свою чергу, підвищувало роль викладача в навчальному процесі.

У аспекті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне відзначити, що поряд з екскурсіями у практиці вищої школи Слобожанщини зазначеного періоду проводились і експедиції. Так, професори-географи використовували цю форму викладання географічних дисциплін з метою вивчення населення в етнографічному та діалектичному відношеннях, а також для придбання рідкісних експонатів. Так професор О. Івановський проводив досить ґрунтовну роботу зі студентами і під його керівництвом працювали семінари з вивчення Алтаю, Туркестану та інших регіонів, куди він організовував свої численні екскурсії. Зазначимо, що професор Харківського університету О. Федоровський провів багато досліджень археологічних пам'яток Слобожанщини, оскільки він особисто разом із студентами регулярно брав участь у проведенні розкопок, після чого опублікував брошуру «К истории города Харкова», у якій навів невідомі раніше матеріали – план Харкова і гравюру його центральної частини [374].

Зазначена форма організації навчального процесу для студентів використовувалась і в спеціальних навчальних закладах Слобожанщини. Як свідчить аналіз «Звіту про стан і діяльність Харківського практичного технологічного інституту за 1893 р.» [416, с.9], професор О.В.Гуров під час літніх канікул здійснив експедицію разом із студентами у Катеринославський, Верхньо-Дніпровський та Слово'яносербський повіти, під час якої було зібрано колекцію мінералів і отримано великий досвід з мінералогії та геогнозії.

Отже, систематичне використання в практиці вищої школи Слобожанщини досліджуваного періоду таких форм як екскурсія та експедиція сприяло тому, що молодь здобувала наочні знання в природних умовах, отримувала багатий матеріал для спостережень, сприймала явища в цілісності, накопичувала багатий матеріал для наступної роботи. Підкреслимо, що екскурсії та експедиції також позитивно впливали на емоційну сферу студентів. Все це сприяло активізації навчальної діяльності і підвищувало результати навчання.

Однією із форм поглиблення знань з географії був географічний гурток, який створив А. Краснов, як доповнення до своїх лекцій. Замінюючи звичайний семінар, гурток приваблював до себе студентів і з інших факультетів, які цікавилися географією, антропологією і етнографією. Гурток то збирався, то припиняв роботу на деякий час, то знову відновлювався, залежно від того, чи була достатня кількість студентів, чи були доповіді, а головне, наскільки в А. Краснова вистачало часу й енергії для гуртка. Він був душею і натхненником робіт. Роботи виконувалися у вигляді рефератів про нові різноманітні праці, які виходили російською або іноземною мовами, іноді були звіти про екскурсії, і навіть доповіді про самостійні дослідження. Засідання гуртка проводилося А. Красновим і відрізнялися повною невимушеністю і великим пошвавленням. Це була спільна робота і припинення або перерва викликало у студентів завжди велике засмучення [223, с. 77].

У ході наукового пошуку виявлено, що змістом роботи географічних студентських гуртків було переважно читання й обговорення наукових рефератів. Студенти самостійно готували доповіді, які потім аналізувалися і обговорювалися членами гуртка. Ця форма викладання у досліджуваний період давала, на нашу думку, більші за обсягом знання, ніж практичні заняття, оскільки передбачала поглиблення знань набутих під час лекцій, розвиток інтересів та здібностей студентів, підготовку до науково-дослідної роботи. Але діяльність географічних студентських наукових гуртків у досліджуваний період була переважно короткотривалою.

Зазначимо, що у XIX ст. зворотній зв'язок «викладач-студент» у процесі організації навчання у вищих навчальних закладах Слобожанщини забезпечувався здійсненням систематичного контролю. Зазначимо, що у практиці вищої школи зазначеного регіону використовувався попередній, поточний, періодичний та підсумковий види контролю.

У ході наукового пошуку виявлено, що з метою з'ясування загального рівня підготовки студентів з предмету та організації навчально-виховного процесу передові педагоги на початку лекції періодично влаштовували бесіди, короткі опитування протягом 10-15 хвилин з матеріалу попередніх тем [168, с. 378]. Це є прототипом попереднього контролю знань. Підкреслимо, що попередній контроль навчальної діяльності студентів не регламентувався офіційними документами у досліджуваній період, тому викладачі університетів проводили його за власними планом.

Відзначимо, що значно більше уваги приділялося у практиці вищої школи Слобожанщини у XIX ст. проблемам періодичного контролю. Як відомо, періодичний контроль у вищих навчальних закладах проводився у формі репетицій, які здійснювались «шляхом опитування студентів за кожною з прочитаних статей науки». Одним із різновидів періодичного контролю були колоквиуми, що проводились у формі бесіди викладача зі студентом за розділами вивченого матеріалу [168, с. 379].

Так, колишній студент Харківського університету 50-х років якого XIX ст М. Леваковський пригадував, що «репетиції професорами фізичної географії проводились кожного тижня» [168, с. 383]. Це, на нашу думку, значно покращувало результати засвоєння знань. Але більшість викладачів такий вид контролю не використовували взагалі.

Не менш важливим засобом боротьби з відставанням був контроль за відвідуванням занять, який здійснювався самими викладачами під час занять. Як зазначають дослідники XIX ст., зокрема Д.Багалій, М.Сумцов, В.Бузескул після введення у дію університетського Статуту 1863 р., проблемам здійснення періодичного і поточного контролю навчальної діяльності студентів стало приділятися значно більше уваги. Так, «Правилами для студентів і сторонніх слухачів лекцій у Харківському університеті» (1864 р.) чітко регламентувались форми практичних занять, які і виступали своєрідним методом контролю [303]. Зазначимо, що Міністерство народної

освіти, розуміючи, «що звичайного академічного викладання в наших університетах, тобто читання лекцій, взагалі недостатньо для залучення студентів до серйозної наукової роботи і занять», і беручи до уваги активну, але розрізнену і не скоординовану роботу університетів з впровадження практичних занять у навчальний процес, визнано необхідним розглянути питання про те, «що зроблено у нас для залучення до таких занять під керівництвом професорів, що може бути зроблено по кожному із факультетів, і як на ці питання можуть відповісти самі університети» [112, с. 184].

Для вирішення цього питання університетам доручили розглянути зазначену проблему, а результати пред'явити Міністерству. Оскільки вищезазначені результати були відображені у досить повному обсязі на сторінках «Журналу Міністерства Народної Просвіти» в рубриці «Відомості про діяльність наших університетів», то в цей час відбувався обмін досвідом організації навчальної діяльності студентів між усіма факультетами університетів Російської імперії.

Після затвердження Статуту 1884 р. порядок здійснення поточного і періодичного контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів відбувався згідно з єдиними «Правилами про залік півріч студентами Імператорських університетів» [313].

У результаті ознайомлення з цими правилами встановлено, що, як і раніше, важливим засобом контролю залишилась перевірка присутності студентів на заняттях, яка на думку авторів правил, «сприяла засвоєнню необхідних знань». Контролювали присутність на лекціях і участь у науково-практичних заняттях інспектори та викладачі, факультет визначав кількість лекцій, необхідних студентам для зарахування їм півріччя. Але у «Правилах» зазначалось, що одного сумлінного відвідування лекцій недостатньо, тому що «сумлінність студента визначається також його постійною участю в

обов'язкових для нього семінарах та практичних вправах, ретельним виконанням усіх завдань із загальнообов'язкових предметів» [313].

Досить високі вимоги висувались до виконання домашніх завдань, які надавались викладачем, пред'являлись студентами у визначений термін.

Однією із форм періодичного контролю були «повіркові іспити», які вважались на той час «самим дієвим способом контролю». Проводились вони у формі опитування. Згідно з «Правилами», при несумлінному виконанні студентом будь-якого завдання викладач «доводив це до відома факультету», який вирішував подальшу долю студента.

Становлення форм поточного та періодичного контролю, які використовувались у процесі організації навчальної діяльності студентів Слобожанщини у ХІХ ст., завершилось у 60-х роках, після чого відбувалось лише вдосконалення окремих їх методів.

Аналіз історико-педагогічної літератури [262; 285; 309; 311; 312; 314], дозволяє стверджувати, що однією із важливих форм здійснення підсумкового контролю навчального процесу у Імператорському Харківському університеті були підсумкові іспити, які проводились при переході з молодших курсів на старші. Так, згідно з правилами Харківського університету, перевідні іспити студенти складали у кінці кожного з перших трьох років навчання. Час на підготовку тривав від трьох до шести днів. Іспит приймав зазвичай сам викладач. Результати знань оцінювались шестибальною системою цілих чисел від нуля до п'яти [315].

Зазначимо, що оскільки педагогіка засудила іспити та індивідуальні форми заліків, то у першій половині ХХ ст. у Харківському інституті народної освіти з'явилися нові форми контролю знань, групові заліки [300, с. 237.]. Було кілька форм групових заліків: перехідна, екскурсійна (двох видів) і самостійна. Суть перехідної форми заліків полягала у співбесіді викладача з групою із чотирьох-п'яти студентів за однією із тем курсу. Екскурсійна форма заліків була двох видів: екскурсія як доповнення до індивідуального

опитування, що її проводили самі студенти за даною темою без участі викладача чи асистента, і екскурсія, яка повністю заміняла залік. За її результати письмово чи усно студенти звітували перед групою. Активність студентів на екскурсії оцінювали самі учасники групи. За спостереженнями викладачів, що застосовували цей метод, вимоги до оцінювання знань своїх товаришів були дуже високі. [407]. Викладач одночасно в одному приміщенні розміщував дві-чотири групи студентів по п'ять-шість осіб і кожній групі давав завдання з теми, які були пов'язані з попередніми темами. Пропонуючи обговорити спочатку план розвитку теми, а потім уже опрацювати зміст кожного пункту плану, викладач обмежувався роллю спостерігача за індивідуальною активністю кожного студента окремої групи. Потім група показувала план і тезисний конспект теми. Викладач оцінював роботу кожного студента. Термін роботи обмежувався в часі (1 година). Як правило, хтось із групи виконував обов'язки лідера, а ще хтось – помічника. За відгуками тих, хто застосував цей метод, він забезпечував крім контролю, вирівнювання знань студентів групи [407]. На наш погляд це форма роботи подібна до групової.

На той час в ХІНО існував новий так званий «метод груповодства» (інколи його називали інструкторством) [337, с. 55]. Студентам старших курсів давали завдання опрацювати частину дисципліни із закріпленою за ними групою студентів молодших курсів, після чого вони звітували про результати і методику своєї роботи [407].

Керівні органи Наркомосвіти та методичні осередки окремих вищих навчальних закладів доклали чималих зусиль для розробки питань методики вузівської роботи, і найдоцільнішим було визнано активний метод викладання - лабораторний. [290, с. 281]

Завдання лабораторного методу подвійне: по-перше, знайомити студентів з методами наукової роботи, по друге, забезпечити свідоме і міцне засвоєння необхідного навчального матеріалу [337, с. 55].

Вважалося, що лабораторний метод дає найкращі наслідки і пробуджує у студентів цікавість до роботи. Хоч активні методи роботи стали явищем загальнонавчальним, проте не можна сказати, що методична робота у вищих навчальних закладах була налагоджена як слід. Ця справа зрушила з місця на ФПО лише у 1926-1927 навчальному році, коли визнали доцільним застосування різних методів роботи. Чому ж так важко провести в життя лабораторний метод? Відповідь на це питання можна знайти, проаналізувавши умови, в яких доводилося працювати викладачам і студентам.

Від самого початку існуванні ХІНО в навчальних планах лекціям відводилося 2-4 год. на тиждень (з погляду цільової установки інституту). Це були, як правило, менш важливі або додаткові теми курсу. Решта часу призначалася на опрацювання дисциплін за лабораторним методом (до 16 год на тиждень) та семінари (4-6 год на тиждень). Як наслідок цього, навчальний план був переобтяжений лабораторними заняттями та семінарами. Траплялося, що студенти проводили їх по три на день [408].

Бажання деяких викладачів будь-що запровадити цей метод на своїх заняттях, навіть в умовах надто сприятливих, негативно впливало на засвоєння студентами навчального матеріалу.

Погане відвідування занять більшою частиною студентів, а також деякими викладачами призводило до дезорганізації роботи, до формального виконання плану [409].

Недостатня кількість консультацій (бо не всі їх години оплачувались) не давала студентам можливості добре орієнтуватися в методиці роботи [411].

Траплялися несвоєчасне подання тез студентами і не досить уважна і своєчасна перевірка їх частиною викладачів. До того ж не досить свідоме ставлення студентів до матеріалу теми приводило до механічного складання

тез із окремих фраз книжок, списування. Спостерігалось не надто серйозне ставлення студентів до заключної конференції, часті пропуски.

Отже, з метою глибшого опрацювання курсу і ширшого охоплення матеріалу, було запропоновано збільшити кількість лекцій до 30% і ввести кількісний облік роботи студентів і викладачів [411]

Наголошувалося також на обмеженій кількості дисциплін, що одночасно опрацьовувалися за лабораторним методом (не більше двох одночасно). Студентам, які з поважних причин не встигали вивчити 25% курсу, дозволялося скласти пройдений матеріал викладачеві в тезах з обов'язковими додатковими запитаннями. Кожен студент мав подавати тези до конференції, а основою самої конференції були доповіді студентів та їх обговорення, при цьому виступаючих призначав викладач, який потім узагальнював відповіді студентів. Перед кожною лабораторною роботою коротка лекція викладача також була обов'язковою. В ній говорилося про характер, зміст теми, зв'язок з матеріалом, опрацьованим раніше, робився наголос на питаннях, які потребували особливої уваги, рекомендувалася необхідна література.

Іншою формою роботи, що її пропонували в ХІНО, були семінари. Як уже зазначалося в навчальних планах, їм відводилося до 6 год на тиждень. Таку форму роботи тут вважали найбільш доцільною [32, с. 23].

У Харківському інституті народної освіти особливого поширення набули так звані «малі» семінари – як тоді здавалося, найефективніша форма педагогічної роботи [337, с. 54]. Суть їх полягала в тому, що на цих семінарах опрацьовували теми, менші за обсягом, ніж на звичайних семінарах. У малих семінарах мали брати участь усі студенти. Ця форма роботи спонукала їх до активної роботи. Викладач розбивав тему на частини і відповідно до їхньої кількості ділив групи на підгрупи, кожна з яких мала опрацювати лише свою частину теми – підтему. Викладач або асистент стежив за ходом їх опрацювання. Після закінчення вивчення всіх частин теми розробляли її

план, і призначали доповідача для залікової доповіді. На думку викладачів, що вели «малі» семінари, теми слід було оголошувати заздалегідь у такій кількості, щоб студенти могли зробити вибір і відповідно організувати групи.

Обов'язковою в процесі навчання стала виробничо-педагогічна практика студентів, яка проходила в освітніх, науково-дослідних установах, промислових підприємствах. З 1938-1939 навчального року наказом НКО УРСР для проходження педагогічної практики були закріплені середні школи м. Харкова та приміської зони [199, с. 211]. Геологи проходили практику в геолого-розвідувальних експедиціях. Там же вони під керівництвом науковців виконували курсові і дипломні роботи. Таким чином, університетська освіта ставала високоякісною, охоплювала перевіркою знань кожного студента, сприяла більш глибокому вивченню навчальних дисциплін, збуджувала інтерес до наукового пошуку, що, у свою чергу, підвищувало роль викладача у навчальному процесі.

Отже, здійснення систематичного контролю було однією із найважливіших умов ефективної організації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді на Слобожанщині. Протягом досліджуваного періоду Міністерство народної освіти, ради університетів та професори вищих навчальних закладів Слобожанщини приділяли особливу увагу проблемам здійснення контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Застосування у досліджуваній період усіх видів контролю сприяло, з одного боку, розвитку мислительної діяльності молоді, викликало у студентів спонукальні мотиви до навчання, з іншого боку – дозволяло виявити успіхи і недоліки у знаннях, встановити причини і шляхи їх усунення, що допомагало викладачам ефективно організовувати навчально-пізнавальну діяльність студентів.

Проведений аналіз історико-педагогічної літератури [307; 308; 309; 312; 314; 315; 316], архівних документів [398; 399; 407; 412] дозволяє

констатувати, що у XIX ст. у вищих навчальних закладах Слобожанщини з метою активізації навчання використовувались різноманітні форми поточного і періодичного контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів. Поточний контроль здійснювався шляхом перевірки присутності студентів на заняттях; опитування слухачів у кінці кожної лекції, яке проводилось викладачами; виконання практичних і лабораторних робіт в кабінетах, лабораторіях. Найбільш розповсюдженою формою періодичного контролю були репетиції, проведення яких стало обов'язковим після введення в дію Статуту 1863 р; колоквиуми та семінари; обов'язкові творчі роботи з предметів університетського курсу; «повіркові іспити» для заліку півріччя (після 1884 р.).

Основною формою викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини була професорська лекція. Починаючи з XIX ст., у практику вищої школи Слобожанщини почали активно впроваджуватися і такі форми організації навчання, як практичні заняття, екскурсії, експедиції, географічні гуртки, семінари, які сприяли розвитку розумових здібностей слухачів, активізації їхньої навчально-пізнавальної діяльності та водночас виступали своєрідним засобом контролю.

2.3 Навчально-методичне та матеріально-технічне забезпечення викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах

Як засвідчив аналіз положень Статуту Харківського університету 1804 року [339], для розповсюдження географічної освіти при університеті створювалася відповідна навчально-методична база: бібліотека, типографія, фізичний кабінет, геологічний кабінет, мінералогічний кабінет, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, метеорологічна станція, музей.

До складу навчально-методичних комплексів географічної освіти вітчизняних вищих навчальних закладів досліджуваного періоду входили

навчальні приміщення, облаштування яких суттєво впливало на рівень організації навчального процесу.

У цей час починає активно розвиватися специфічна науково-методична термінологія, яка мала б обслуговувати галузь освіти в цілому і географічної зокрема. Так, до постійного вжитку входять слова «аудиторія» та «навчальне приміщення».

Тлумачний словник В. Даля [66] подає наступне визначення терміну «аудиторія» – навчальна кімната у вищому навчальному закладі, де слухають читання. За словником С. Ожегова [261] навчальне приміщення характеризується як таке, де проводиться підготовка, тренування з будь-якого виду служби. Так, навчальні приміщення Харківського університету досліджуваного періоду включали кабінети, лабораторії, інститути, які використовувались для читання лекцій, проведення семінарів, практичних і лабораторних занять і слугували за науково-методичну базу окремих факультетів.

Навчально-допоміжні заклади університету перебували в підпорядкуванні професорів різних кафедр. Зокрема, для роботи в лабораторії призначався лаборант, для проведення спостережень при обсерваторії – астроном, для догляду за ботанічним садом – садівник [8, с. 416]. Внутрішня структура навчально-допоміжних закладів визначалася їхніми завідуючими, обов'язки яких полягали в утриманні закладів у належному порядку, веденні точних описів зібрань і речей, щорічних звітах перед Радою університету про витрачені суми на потреби зазначених установ [9, с. 417].

Як відомо, однією з умов ефективного функціонування кабінетів, лабораторій є дотримання належних санітарно-гігієнічних умов. Але свідчить, що, жахлива тіснота приміщень є сумною особливістю Харківського університету і доволі негативно відбивалась на ході та успіхах викладання. Так, у 1810 р. князь Долгорукий, проїжджаючи через Харків,

записав: «... университет помещен в генерал-губернаторском доме, чаятельно, на время, потому что он невольно для сей цели обширен» [7].

У зв'язку з цим, через 5 років після відкриття університету, він здавався непридатним для наукових і освітніх цілей. Відомо, що попечитель Харківського навчального округу Перовський, близько познайомившись зі становищем університету, в 1826 р доповів у Міністерство народної освіти, що побачив університет настільки бідним майже в усіх відношеннях, що не наважився навіть надіслати офіційного звіту про його стан, не переговоривши попередньо з міністром [7].

Але, як зазначають дослідники, зокрема Д.Багалій, М.Сумцов, В.Бузескул, К.Фойгт, мала кількість матеріальних засобів, тіснота і не облаштованість приміщень Харківського університету в перші десятиріччя його існування значною мірою компенсувалися самовідданою працею його діячів. Зокрема, мінералогічний – своїм розширенням проф. І. Криницькому, астрономічний кабінет пов'язаний з ім'ям професора прикладної математики Й. Гута. Геологічний кабінет пов'язаний з ім'ям І. Леваковського, географічний – А. Краснова [381].

Як засвідчив аналіз положень Статуту Харківського університету 1804 р. [368], для розповсюдження наук і освіти при університеті створювалася відповідна навчально-методична база. Найбільшу кількість навчально-допоміжних установ у XIX ст. мав фізико-математичний факультет Харківського університету, оскільки практичні заняття були обов'язковими для студентів з усіх предметів, у тому числі з географії. Зокрема, вони передбачали: з фізики фізичної географії – проведення дослідів і спостережень за допомогою фізичних інструментів; з мінералогії та геології – визначення мінералів та гірських порід тощо. Так, ще в 1803 р. було вжито дієвих заходів щодо облаштування фізичного кабінету. Але особливе розширення цього кабінету відбулося завдяки самовідданій праці професорів фізики та фізичної географії А. Стойковича (1805-1813),

В. Комлишинського (1813-1838) та І. Лапшина (1838-1859). За даними К.Фойгта, на початок 60-х років XIX ст. в кабінеті було зібрано 510 предметів на суму 16,067 крб. 85 коп. сріблом. Серед них: метеорологічні пристрої; меблі та різне робоче устаткування [381].

Започаткування роботи мінералогічного кабінету відбулося ще у 1807 р. Завдяки турботам попечителя Харківського навчального округу С.Потоцького, була придбана цінна колекція мінералів проф. Андре, яка пізніше поповнилась колекціями Четті, Цитера, Щеглова, а також іншими пожертвуваннями. Зазначимо, що особливо зібрання мінералогічного кабінету зросли після введення в дію Статуту 1835 р. У цей період штатні асигнування на його поповнення сягали 500 крб. асигнаціями (142 крб. 86 коп. сріблом) на рік. За даними К.Фойгта, на середину XIX ст., мінералогічний кабінет Харківського університету вважався одним з найбільших зібрань такого роду в Росії. У ньому нараховувалось 12246 предметів, з них: мінералів – 8328, гірничокам'яних порід – 1337, закам'янілостей – 528, аеролітів – 3, кристалічних моделей – 2050 [383, с. 62]. Колекції і прилади кабінету слугували для демонстрації на лекціях і практичних заняттях. Зауважимо, що практичні заняття студентів у досліджуваний період, передбачали розпізнавання мінералів, ознайомлення з різними способами дослідження морфологічних, фізичних та хімічних якостей найважливіших зразків мінералогічного царства [283, с. 157]. Для полегшення роботи в кабінеті було створено систематичний каталог. Професор А Бріо поклав початок заснуванню спеціальної бібліотеки при мінералогічному кабінеті. У 1872 р. було придбано всі видання «Горного Журналу і Neues Jahrbuch Fur Mineralogie. Geologie and Palaontologie». Але, на жаль, у подальші роки виписка цих журналів була припинена. Крім цього, були придбані твори з фізичної і геометричної кристалографії і фізіографії мінералів. У кінці XIX ст. стан мінералогічного кабінету був незадовільним. Приміщення складало із двох великих і однієї маленької кімнати. У великій кімнаті знаходився музей, у другій – проводили заняття,

маленька кімната була заставлена меблями і книжковою шафою і служила приміщенням для професорського кабінету. Аудиторія вміщала 25-30 студентів, для практичних занять було 20 місць. Інструменти і прилади, які були в кабінеті, також мали незадовільний стан. Більша частина із них належала застарілим конструкціям. Бібліотека кабінету налічувала 623 книги, із яких велика частина належала старим виданням «Горного Журналу і Neues Jahrbuch Fur Mineralogie, Geologie and Palaontologie». У Мінералогічному музеї систематична колекція складена І. Криницьким у 1825-1826 рр., і на кінець 90-х р. XIX ст. знаходилася у тому ж вигляді, незважаючи на те, що вона складена за застарілою системою Вернера. Невелике приміщення, яке було відведене під музей, не дозволяло розташувати придбані колекції в показовому вигляді і більша частина мінералів перебувала у записках.

На 1 січня 1905 р. в мінералогічному кабінеті було 193595 номерів, 24458 екземплярів на 32694 руб. і 71 коп.

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що вже в перші десятиріччя функціонування Харківського університету його навчально-методична база для викладання географічних дисциплін не відповідала вимогам.

Новий етап у створенні навчально-технічної бази при викладанні географічних дисциплін розпочався після введення в дію університетського Статуту 1835 року. Зауважимо, що в означений період відбулися зміни у структурі Харківського університету: розширення кола університетських наук, зростання чисельності обслуговуючого персоналу, які створили сприятливі умови для розширення навчально-технічної бази для забезпечення викладання географічних дисциплін в 40-50-і роки XIX століття. Однак, зростання кількісного і якісного складу навчально-допоміжних установ, збільшення кількості студентської аудиторії в

означений період стало входити в протиріччя із загальною облаштованістю навчальних приміщень Харківського університету.

Згідно з положенням Статуту 1863 р., були відкриті нові кабінети і лабораторії, переважно на фізико-математичному факультеті. Зокрема, кабінет фізичної географії, метеорологічна обсерваторія, кабінет геологічний і палеонтологічний тощо [7, с. 207].

Аналіз матеріалів з теми дослідження [170; 256; 283] переконав, що за важливу навчально-допоміжну установу фізико-математичного факультету Харківського університету слугував і створений у 1866 р. геологічний кабінет. Подальше розширення геологічного музею знаходилось в залежності від наукових досліджень осіб, причетних до цього кабінету. Викладачі всю свою увагу приділяли вивченню місцевої геології – геології Півдня Росії. Завдяки працям проф. Н. Борисяка, І. Леваківського, А. Гурова, приват-доцентів П. Пятницького, Я. Едельштейна А. Геллера, М. Дмитрієва були зібрані цілі палеонтологічні і петрографічні колекції. Відзначимо, що найбільший приріст колекцій збігається з розвитком місцевої гірської промисловості. Завдяки розвідкам корисних копалин, які проводилися під керівництвом проф. А. Гурова, геологічний кабінет мав обширний фіто-і зоопалеонтологічні колекції. Крім місцевих колекцій, в музей поступали в невеликій кількості кам'яні породи із різних територій Росії, були придбані закордонні колекції гірських порід. Геологічні колекції та навчальні посібники слугували для демонстрації під час читань лекцій, для практичних занять студентів і спеціальних наукових досліджень. Зауважимо, що з 1891 р. при кабінеті почала функціонувати лабораторія для петрографічних досліджень, хімічних аналізів і фотографування, яка сприяла більш ґрунтовним науковим розробкам. Так, згідно звіту Імператорського Харківського університету за 1891 р. [283], у лабораторії кабінету проводилися дослідження ґрунтів м. Харкова студентом Пустовитовим. На матеріалах геологічного кабінету була побудована робота студента Пашкова “Об андезите Мариупольского уезда”, яка доповідалась ним у Товаристві

дослідників природи. На практичних заняттях студенти вели петрографічні дослідження різноманітних гірських порід Дніпровського кристалічного пласту.

На 1 січня 1905 року гірських порід було понад 13950 екземплярів, із них 7423 екземпляри скамянілостей і 6527 гірських порід. Проф. І. Леваківський, який особливо цікавився гідрологією і тектонікою півдня Росії, на початку існування геологічного кабінету купував переважно геодезичні і гідрологічні інструменти: бусолі, вимірювальну стрічку, висотометр, нівелір, апарат Вельтмана для вимірювання швидкості течії і води і інші прилади. У середині 70-х років у геологічному кабінеті вперше було застосовано мікроскопічний метод для дослідження гірських порід і зкам'янілостей. Під час викладання проф. І. Леваківського було придбано такі мікроскопи та прилади: у 1877 р. – поляризаційний прилад; 1878 р. – 2 мікроскопи Гартнака; у 1879 р. - мікроскоп Зейберта і поляризаційний мікроскоп Гартнака; у 1880-1881 р. - мікроскоп Цейса; у 1884 р. - універсальний мікроскоп по Grothy.

Особлива увага проф. І. Леваківського під час перебування на чолі геологічного інституту приділялася укладанню спеціальної бібліотеки і картографічного відділу. Крім окремих книг і брошур з усіх відділів геології, для кабінету виписувалися видання Лондонського геологічного товариства, видання Пруського геологічного видавництва і геологічна карта Швеції. Крім цього, було зібрано велику кількість гідрографічних карт Росії. Всього при викладанні проф. І. Леваківського було придбано 224 екземпляри книг на суму 3506 руб 82 коп. і 141 екземплярів карт на суму 525 руб. 32 коп [375].

З самого початку існування геологічного кабінету відчувався брак приміщень, як для музею так і для занять. Тісне приміщення, яке було відведене для музею, не давало можливості розмістити колекції для огляду і це призвело до того, що музей перетворився на склад. Такий стан геологічного кабінету спонукав І. Леваківського звернутися особисто до

Міністра народної освіти графа Делянова, під час його відвідування у 1888 р. Харківського університету з проханням надати допомогу для побудови нового приміщення. [296, с. 317]. Згідно з ініціативою проф. А. Гурова в основу плану нового приміщення було покладено план геологічного кабінету Forstakademie в Берліні. Це приміщення містило два поверхи. На нижньому поверсі знаходилися: музей і приміщення для помічника; на верхньому – кабінет професора, аудиторія, лабораторія, робоча темна кімната для фотографій і кімната для асистента або лаборанта. Обладнанням кабінету займався проф. А. Гуров, що давало можливість широко поставити спеціальні роботи з петрографії. У 1896 р. було придбано великий поляризаційний мікроскоп Фюсса, а у 1901 р. - 3 петрографічні мікроскопи Фюсса для студентських та практичних робіт. У цей період надійшли книги з палеонтології, історичної геології, геологічні і воєнно-топографічні карти. Музей геологічного кабінету розвивався незалежно від коштів, які виділяв університет. Розвитку музею сприяло Товариство дослідників природи при Харківському університеті, яке завжди допомагало фінансово, сприяло геологічним екскурсіям. Колекції зібрані під час екскурсій, залишалися в музеї. Але крім геологічних екскурсій, у кабінет надходило пожертвування у вигляді книг наступних видань:

1. Праці геологічного кабінету;
2. Відомості геологічного кабінету;
3. Праці постійної сейсмічної комісії;
4. Праці з дослідженням головних річок європейської Росії;
5. Праці Товариства природодослідників природи при Харківському університеті [375, с. 319].

Таким чином, завдяки старанням професорів, геологічний кабінет знаходився в задовільному стані. Для викладання усіх відділів геології кабінет мав найбільш важливі посібники. Лекції супроводжувалися друкованими посібниками. Для проведення спеціальних робіт кабінет мав

невеликі приміщення. Для петрографічних праць була хімічна лабораторія, кімната для занять з мікроскопами і темна кімната, яка служила для робіт з оптичними інструментами і для занять мікро-і макрофотографією. Для наукових занять були найважливіші інструменти, мікроскопи та інші оптичні прилади. У розпорядженні кабінету знаходилася невелика бібліотека, яка вирізнялася відповідним підбором книг. Музей геологічного кабінету було створено переважно місцевими діячами із колекцій, зібраних на півдні Росії, і мали важливе значення не тільки в науковому відношенні [375, с. 319].

Як відомо, з уведенням у дію Статуту 1863 р., посилилася роль практичних занять у системі викладання. Міністерство народної освіти наполягало на обов'язковому запровадженні практичних занять на всіх факультетах. Однак, переслідуючи, в першу чергу, дисциплінарні цілі, а не наукові, вони залишали осторонь найсуттєвіше у справі вдосконалення навчального процесу у вищій школі – збільшення асигнувань на розширення університетських будівель, збільшення кількості аудиторій, укомплектування лабораторій, поповнення фондів бібліотек, музеїв тощо.

Відкритий у малоприсадибному для навчання і наукових цілей помешканні, університет у другій половині 60-х років XIX ст. продовжував відчувати нестачу в приміщеннях. Гостро стояло питання про наявність приміщень для облаштування астрономічної і метеорологічної обсерваторії, фізичної географії. Не випадково, один з професорів, що працював у цей період в університеті, писав: «...бедность Харьковского университета, поразившая Перовского почти 70 лет назад, по крайней мере, в отношении помещения, сделалась чем-то традиционным и неизбежным» [385].

Обладнання фізичного кабінету використовувалось для демонстрації під час лекцій та практичних занять студентів. Установлено, що прилади фізичного кабінету слугували за базу для наукових досліджень професорів та лаборантів. Крім того, з дозволу ректора Харківського університету, при

фізичній лабораторії ставились досліди стипендіатами Харківського технологічного інституту [7, с. 69]. Згідно матеріальної книги, на кінець XIX століття у фізичному кабінеті нараховувалось 921 примірник приладів, інструментів, посуду на суму 33561 крб. 35 коп.

Отже, незважаючи на розширення структури Харківського університету, введення Статутом 1863 р. нових навчально-допоміжних установ, запровадження практичних занять на всіх факультетах, навчально-методичне забезпечення викладання географії стало суттєво відставати від потреб науки і освіти.

Навчально-допоміжні установи університетів особливо зросло в період введення у дію Статуту 1884 р. Завдяки певним перетворенням у політичній, економічній, духовній сферах життя суспільства практичні заняття набули особливого значення в системі викладання. Вони стали розглядатись як один з головних засобів засвоєння навчальних предметів і знайомства з методами і прийомами дослідження. Так, вивчення положень Статуту 1884 р., зокрема розділу III «Учебно-вспомогательные установления» дає змогу констатувати, що практичні заняття стали обов'язковими для студентів всіх факультетів вітчизняних університетів. Правила проведення практичних занять затверджувались Міністерством народної освіти [260, с. 1011].

Згідно зі Статутом 1884 р. у 1892 р. при метеорологічному відділенні була споруджена метеорологічна станція [383, с. 129]. З самого початку на станції працювали такі прилади: термометри сухий та змочений, порівняні з термометром Тонелло, maximum-і minimum-термометри, які містилися в дерев'яній будці з вентилятором, барометр Тильда-Фюсса, флюгер Тильда, термограф і барограф Ришара. З перших днів заснування на станції безперервно визначалась температура повітря, атмосферного тиску, пружності парів, відносної вологості, напрям і швидкість вітру, хмарність, кількість опадів, товщина снігового покриву; а за записами термографа и барографа визначали межову температуру і тиск. З 1893 р. на станції

проводяться спостереження над випаровуванням води, з 1 жовтня 1894 р. вимірювалась температура ґрунтів на глибинах: 0,01, 0,025, 0,50 і на 1 метр, а з 1 січня 1896 р. на глибині 1,5 і 2 метри, а в 1899 р. на глибинах до 3 метрів. Крім цього на метеорологічній станції проводиться й інші спостереження. Так, з 1892 р. по 10 жовтня 1893 р. Н. Пильчиков проводив спостереження над поляризацією неба за допомогою фотополяриметра Корню. Станція готувалася у 1896 р. прийняти французького вченого Муру для дослідження місцевих магнітних аномалій: в університетському саду було вирито особливий погріб для магнітних приборів, але Муру обмежився дослідженням біля м. Курська і до Харкова не приїхав [296, с. 254]. Результати усіх спостережень друкуються в Записках університету і видаються окремими книгами, які потім розсилалися різним установам і особам (як російським, так і іноземним), також результати посилалися в Миколаївську головну фізичну обсерваторію і місцевим газетам.

Усе зазначене вище дозволяє дійти висновку, що значно розширила роботу метеорологічна станція, яка за видами діяльності не поступалася обсерваторіям того часу, зокрема Одеській. При цьому, на станції працювали всього два спостерігачі, вона мала приміщення невеликої площі. Саме це заважало розширенню дослідів над магнітними і електричними явищами і заважало розширенню записів самописних приладів.

У магнітно-метеорологічному кабінеті студенти вивчали метеорологічні і магнітні інструменти і за їх допомогою проводили спостереження. Таким чином, студенти визначали постійні точки термометрів, порівнювали термометри, визначали поправки барометрів ртутних і анероїдів, визначали вологість, магнітне схилення і нахилення, читали і обробляли записи самописних приладів, складали метеорологічні карти. Деякі студенти проводили більш складні роботи: так, студент Сікора у 1892 р. визначав добовий хід магнітного нахилу у підвалі кабінету; студент Д. Педаєв у 1895 р. надрукував у “Записках Університету” результати дослідження над атмосферною електрикою студент Жизневский

– досліджував елементи земного магнетизму у 1894 р. Харкові; студент Белов у 1901 р. визначив поправки геліографа по $7\frac{1}{2}$ літнього спостереження; студенти Скоробагатий і Семелітов займалися у 1903 р. вивченням іонізації повітря. Але, крім обробки власних спостережень та досліджень, працівники метеорологічних станцій брали участь в організації керівництва і обробки спостережень метеорологічної сітки в Харківській губернії [375, с. 255].

Організатором земської метеорологічної мережі у 1902 р. був доцент М. Косач. Спочатку мережа існувала під керівництвом метеорологічного кабінету університету. У подальшому керівником мережі станції Харківської губернії упродовж декількох років були викладачі М. Попов, проф. Д. Педаєв та інші.

Внесок працівниками університету зроблений в галузі конструювання нових приладів і установок. Так, В. Лапшин у 1862 р. представив на Лондонську виставку оригінальний анемограф, який потім був експонований в Кенсінгтонському музеї; М. Пильчиков запропонував прилад «порт аеронавт» для автоматичного управління шарів зондів. Вчений М. Косач запропонував електричний термограф оригінальної конструкції, а також розробив інтегратор сили вітру з безперервним записом [161, с. 13].

Із заснуванням кафедри географії та етнографії в Харківському університеті розпочалися інтенсивні топографічні та картографічні наукові дослідження, а викладання топографо-картографічних дисциплін здійснювалося на новому, більш високому і спеціалізованому рівні. За ініціативи А. Краснова було придбано колекцію приладів для окомірної та інструментальної зйомок та креслення карт, колекцію стінних карт частин світу та країн Європи. А також аркуші одноверстного масштабу Франції та Німеччини, карти Сибіру, Туркменістану та інших регіонів. До курсу географії А. Краснова було включені теми: «Зйомка та картографічні проєкції» і «Принципи складання карт». Велика увага приділялася наочному

матеріалу, що вивчався. Кабінет географії було обладнано колекцією приладів з топографії та картографічного креслення, атласами тощо [142].

Багато зусиль для розширення навчального приміщення зробив Д. Багалій. Він як викладач і ректор глибоко усвідомлював необхідність створення спеціальних кабінетів, лабораторій, приміщень для дослідів.

Але навчально-методичний комплекс Харківського університету означеного періоду, незважаючи на його розширення і збагачення, далеко не відповідав науковим і навчальним вимогам. Так, В.Бузескул в роботі «История Харьковского университета при действии устава 1884 года» відзначав, що «число аудиторий недостаточно и при распределении лекций постоянно возникают затруднения; бывают случаи, что лекции читаются в профессорской комнате или даже в университетском дворе, в беседке. В виду тесноты помещений, для практических занятий поневоле приходится устраивать смены. Некоторые лаборатории так тесны, что не вмещают и трети слушателей, а воздух в них такой, что студенты заболевают» [15, с. 99].

Через невелику площу навчальних приміщень, навчання не відповідало елементарним санітарно-гігієнічним вимогам і значно стримувало темпи наукової і навчальної роботи. Так, в «Докладе о строительных нуждах Императорского Харьковского университета», надісланого Міністерству народної освіти в 1907 р., ректор Д.Багалій відзначав незадовільний стан навчально-допоміжної бази університету взагалі і особливо фізико-математичного факультету: «Його лабораторії і кабінети, не лише злиденні за своєю старістю, але й досить тісні, оскільки будучи колись розрахованими на десятки студентів, ці приміщення тепер повинні обслуговувати сотні слухачів» [284, с. 3]. Професор А. Краснов з цього приводу писав: «Хто знає, як розміщені кабінети фізичної географії, порівняльної фізіології, у яких сараях зберігаються дорогі фізичні прилади – той може тільки здивовано повторити фразу одного німецького ученого,

який відвідав Харків: «Як в таких жахливих умовах могли зростати такі знаменитості, як Ценковський, Бекетов та інші» [385].

Характеризуючи навчально-допоміжні установи фізико-математичного факультету Харківського університету початку ХХ ст., учений констатував: «Приміщення двох перших кабінетів розраховані на 10-12 чоловік слухачів. Вони не лише не мають вентиляції, але й взагалі не придатні для людського існування. Коли розпочинається опалювальний сезон, повітря в них настільки сухе і задушливе, що за годину перебування і професори, і слухачі почуваються хворими. Лабораторії розміщені в колишніх карцерах. Вони тісні, темні і не пристосовані для наукових цілей. Робота в них негативно відбивається на здоров'ї студентів» [385]. Також А. Краснов скаржився своєму товаришеві: «Харків у науковому відношенні жахливе місто. Університетська бібліотека, та й взагалі все навколишнє представляє хаотичний безлад, у якому чорт ногу зламає. Бібліотека страшно бідна тими посібниками, які мені потрібні» [17, с. 65].

Для користування навчально-допоміжними закладами Харківського університету було вироблено спеціальні «Правила користування кабінетами, лабораторіями і ботанічним садом» [310]:

- предмети, що зберігались в кабінетах, слугували переважно для демонстрації на лекціях; лабораторії та ботанічний сад призначались для практичних занять слухачів університетських лекцій;

- бажаючі займатись у будь-якому з кабінетів, допускались лише в разі пред'явлення матрикули або квитка завідуючого, який призначав час занять;

- виймання предметів із шаф або взагалі їх переміщення в кабінеті без дозволу завідуючого заборонялося; у разі пошкодження предметів, сплачувались кошти згідно з ціною предмета, занесеною до матеріальної книги;

- предмети, що зберігалися в кабінетах, не видавались для домашнього користування;
- у ботанічному саду заборонялося зривати рослини або їх частини. Бажаючі отримати зразок рослини для її вивчення, мали звертатись до головного садівника, який на свій розсуд задовольняв це бажання;
- у разі марної витрати матеріалів і речей лабораторій, завідуючий мав право або ж попередити студента, або ж взагалі звільнити від занять;
- студенти, які займалися в кабінетах, лабораторіях або в ботанічному саду, повинні були надавати завідуючому звіт стосовно своїх занять;
- сторонні особи, які не належали до числа слухачів лекцій з тих предметів, до яких відносились навчально-допоміжні установи університету, допускались до практичних занять за згодою завідуючого і з дозволу ректора. Вони вносили на користь закладу встановлену платню в наступних розмірах, наприклад, у ботанічному саду та в кабінетах – по 3 крб. сріблом на півріччя [310].

Професори університетів активно брали участь у науково-громадській діяльності. Тому важливе значення для удосконалення викладання географічних дисциплін, задля надбання географічних знань як теоретичного так і практичного характеру, мали наукові товариства, які засновувалися при університетах.

У другій половині XIX ст. значно зросла кількість наукових товариств. Певною мірою це пояснюється як особливостями розвитку самої науки, так і політикою уряду. Звичайно, до їх створення доклали своїх сил та таланту самі вчені. Професори Харківського університету стали ініціаторами створення та активними діячами ряду таких товариств.

Так, у 1869 р. при Харківському університеті з ініціативи біологів та геологів виникло «Товариство природодослідників» (Статут товариства було затверджено Міністром народної освіти 24 травня 1869 р.) [366]. Його

створення пов'язане з ініціативою, яка була оприлюднена на Першому з'їзді російських природодослідників, що відбувався у Петербурзі з 28 грудня 1867 р. по 8 січня 1868 р. Тоді з вуст проф. К.Кеселера пролунала думка про необхідність створення при кожному університеті товариств природодослідників з метою всебічного вивчення країни та створення колекцій. Загальні вибори з'їзду схвально поставилися до цієї ідеї і звернулися до Міністра народної освіти з пропозицією відкрити такі товариства при університетах і надати їм грошову допомогу. Першим головою Товариства природодослідників при Харківському університеті став Олександр Вікентійович Чернай, який був учасником Першого з'їзду природодослідників. Наприкінці 1869 р. завершився організаційний етап діяльності товариства. Товариство об'єднувало перш за все дослідників, які працювали в університеті в якості професорів, викладачів, а також молодих працівників, які ще будучи студентами, проявляли інтерес до вивчення природи. Також до товариства входили натуралісти, які одержали необхідні знання в університеті і знайшли їм застосування в різних місцях України або за її межами, займались вивченням природи свого краю. Зрештою, у своїх рядах Товариство мало чисельних почесних членів, які являлися видатними вченими. До нього було обрано 16 дійсних і одного почесного члена.

Всю багатогранну діяльність Товариства, стали відображати «Труды Общества», які періодично виходили з 1869 по 1930 р. і нараховували 55 томів, не враховуючи окремих видань “Протоколів” за різні роки; праці в різних галузях природознавства, різноманітні за своїм характером, обсягом і науковим значенням. Розпочалося дослідження краю, створення бібліотеки, колекцій, публікація праць, наукові відрядження. Досліджувалися мінералогічні багатства краю (О. Брію, І. Леваковський, О. Гуров), проводилися гідрографічні дослідження (Ю. Морозов), вивчення місцевої флори (Л. Рейнгард, Г. Шперк, М. Сорокін, А. Краснов) [379].

Загальна кількість наукових розвідок, надрукованих у «працях товариства», за весь період його існування, - більше 500, із них 117 праць з

геологічної, мінералогічної і фізичної географії. Висока наукова цінність друкованих робіт у товаристві обумовлювалась тим, що усі роботи після попереднього обговорення на відкритих засіданнях товариства друкувалися на підставі постанов, які виносяться на закрите голосування більшістю членів Товариства.

Таким чином, Товариство дослідників природи при Харківському університеті проіснувало шістьдесят років, і відіграло визначну роль у вивченні природи нашої країни і формування багаточисельних вчених-натуралістів.

Отже, навчально-технічне забезпечення викладання географічних дисциплін було необхідною умовою поліпшення ефективності викладання географічних дисциплін, зокрема навчального процесу, розвитку наукової дослідної роботи, широкої просвітницької діяльності. Особливе місце посідали навчально-допоміжні установи, в яких зберігалась спеціальна географічна література для підготовки до семінарських занять, а також проводились самі практичні заняття. Різноманітність дидактичних засобів позитивно впливала на науково-географічний розвиток навчального процесу і сприяла поліпшенню якості підготовчого рівня студентів. Позитивний вплив на викладання географічних дисциплін мала діяльність наукових товариств, які сприяли поєднанню теоретичних і практичних знань, удосконаленню методики викладання географічних дисциплін на географічних кафедрах.

2.4. Актуалізація використання методичних ідей викладання географічних дисциплін у сучасних умовах діяльності вищої школи

Як свідчить аналіз науково-педагогічної літератури [42; 46; 85; 102; 167; 287; 288; 376] перспективи розвитку вищої освіти в Україні пов'язані з активним включенням у Болонський процес. Вхідження нашої держави у світове співтовариство з його стандартами освіти, особливо з урахуванням перспектив розвитку систем вищої освіти в Європі, робить необхідною

модернізацію вищої, у тому числі географічної, освіти в Україні. Реформування вищої освіти в умовах її адаптації до соціально орієнтованої економіки, інтеграції в міжнародний освітній простір зумовлюють необхідність підвищення рівня підготовки викладачів і вдосконалення методики викладання географічних дисциплін.

Враховуючи на вище сказане, заслуговує на увагу ретельне вивчення та аналіз накопиченого в XIX – першій половині XX ст. досвіду викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини. Сьогодні є актуальними і заслуговують на творче опрацювання такі форми викладання географічних дисциплін як лекції, практичні та семінарські заняття, самостійна робота, екскурсії, польова практика.

Спираючись на досвід минулого, можна констатувати, що кількість годин між лекціями, практичними заняттями необхідно розподіляти залежно від року навчання. Так, на початку навчання, коли ще тільки закладаються основи знань, набуваються навички самостійної роботи з географічним матеріалом, доцільно більшу частину занять проводити у формі лекцій і семінарів, які мають більш теоретичне спрямування, тобто набувають характеру передачі оглядової інформації. По мірі просування у вивченні географічних дисциплін студенти мають активно включатися в самостійну роботу з аналізу географічних статистичних даних, практики їх застосування, спеціальної літератури і наступного обговорення виявлених географічних проблем під керівництвом викладача.

У сучасних умовах організації навчального процесу у вищій школі важливим є *практичне спрямування лекцій* з географічних дисциплін, що було характерним для досліджуваного періоду (XIX ст. – перша половина XX ст.). Тому цінним є врахування динаміки розвитку географічних досліджень, тих змін, які відбулися у географічно-економічному регулюванні країн світу та України, але цей матеріал з різних причин не увійшов до підручників та посібників. Це успішно реалізується в сучасній вищій школі,

на лекціях викладачі дають об'єктивну наукову оцінку таким змінам і привчають до цього студентів.

Підготовка бакалаврів та магістрів вимагає більш ретельного підходу до організації навчальної діяльності процесу. *Семінарські заняття*, які на сучасному етапі (враховуючи досвід минулого) не повинні перетворюватися на контроль знань студентів, а навпаки допомогти поглибити й узагальнити їх. У сучасних умовах на заняттях з географії семінари використовуються дуже рідко. Крім того, варто активніше запроваджувати екскурсії, географічні дослідження, що формують вміння і навички студентів обробляти та аналізувати статистичні дані тощо. Це сприяє формуванню у студентів також умінь і навичок вироблення ціннісного ставлення. створює атмосферу співробітництва, творчої взаємодії у навчанні. Кожен студент на занятті має усвідомити, якими знаннями і необхідними навичками збагатився цього разу.

Заслуговують поширення так звані *«спецсемінари»* [407], які проводилися в Харківському університеті на поч. ХХ ст. Тематика спецсемінарів оголошувалася на початку семестру, студенти мали записатися на спецсемінар, який входить до кола їхніх інтересів. Викладач, що ініціює проведення спецсемінару, знайомить студентів з планом роботи, з колом питань, що будуть розглянуті, надає перелік тем наукової самостійної роботи, здійснює постійне консультування. Спецсемінар передбачає публічне обговорення підготовлених наукових проектів, організацію круглих столів тощо. Така форма проведення спецсемінару в сучасній вищій школі активно впроваджується як семінарське заняття в активній формі.

При організації спецсемінару викладач визначає коло проблем і питань, що підлягають обговоренню:

- добирає основну і додаткову літературу з теми семінару;
- розподіляє форми участі і функції студентів у колективній роботі;
- готує студентів до обраної рольової участі;

- керує роботою семінару, підбиває підсумок дискусії.

Проведення спеціальних семінарів також висуває підвищені вимоги до організаційних здібностей педагога, який перетворюється із головного носія інформації на консультанта, від спеціальних знань якого залежить успіх спільних пошуків.

Вважаємо, що спецсемінари особливо актуальні на старших курсах. Вони об'єднують студентів, що цікавляться певною темою з конкретного навчального предмета. Мета спецсемінару – розширити й поглибити сферу навчально-наукового пізнання з конкретної проблеми, заохотити студентів до дослідницької роботи, розвинути мислення і творчі здібності. На спецсемінарах використовуються переважно евристичні методи навчання із застосуванням великої кількості літератури для самостійного вивчення студентами, обговорення повідомлень студентів, оцінка результатів їх самостійних наукових пошуків з проблематики спецсемінару.

Цінним для сучасної вищої школи є створення на базі вищих навчальних закладів *науково-дослідних кафедр* з метою підвищення якості наукових досліджень студентів і викладачів. Наукові дослідні кафедри у 20-х роках ХХ ст. були першими осередками підготовки наукової та науково-педагогічної інтелігенції [402; 404; 337]. Кафедри створювалися як при вищих навчальних закладах так і при інших наукових установах. Завданням дослідних кафедр було розроблення під керівництвом видатних учених-дослідників наукових проблем, а також підготовка до наукової і викладацької діяльності. Науково-дослідні кафедри підтримували тісний зв'язок з Українською Академією наук. Кафедри повідомляли Академію про результати своєї роботи, брали участь в організованих нею з'їздах, конференціях. Науково-дослідні кафедри мали визначену структуру та штат, що відповідали плану і характеру їх діяльності. До особового складу кафедри входили: керівник кафедри, керівник секцій, дійсні члени, наукові співробітники й аспіранти.

Стати аспірантом могли всі бажаючі особи, що закінчили вищі навчальні заклади і мали наукову і практичну підготовку, а також ті, хто в своїй громадській діяльності показали достатню теоретичну підготовку і бажання займатися науковою діяльністю. Термін підготовки аспірантів складав 2 роки (заочної форми навчання - 2-2,5 роки), але з особливого дозволу Наукового комітету він міг бути продовжений або скорочений. Вступивши до аспірантури, аспірант подавав кафедрі свій індивідуальний план роботи на кожен рік. Щорічно керівник кафедри відзначав в анкеті аспіранта його успіхи у науково-дослідній роботі. Наприкінці терміну навчання на відкритому засіданні науково-дослідної кафедри влаштовували прилюдний захист наукової роботи. Після того як аспірант підтверджував достатній рівень підготовки до самостійної науково-дослідної або викладацької діяльності, кафедра переводила його на посаду наукового співробітника [405, с. 24].

Завдяки діяльності науково-дослідних кафедр продовжували розвиватися наукові дослідження, поступово ліквідовувався дефіцит у необхідних кадрах і вони стали суттєвим фундаментом для подальшої підготовки наукової та науково-педагогічної інтелігенції.

Науково-дослідницька діяльність студентів у ХХІ ст. є одним із найважливіших засобів підвищення якості підготовки і виховання спеціалістів з вищою освітою, здатних творчо застосовувати в практичній діяльності найновіші досягнення науково-технічного прогресу. Відмітимо, що розвиток наукових досліджень безпосередньо впливає на якість навчального процесу, оскільки вони змінюють не лише вимоги до рівня знань студентів, а й сам процес навчання і його структуру у вищій школі, підвищуючи ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів, їхній творчий практичний кругозір.

Отже, розвиток науки у вищій школі не лише змінює зміст і значення навчальних дисциплін, а й підказує нові форми та методи проведення

навчального процесу. Результати науково-дослідної роботи відбиваються в нових курсах, лекціях і практичних (семінарських) заняттях. Причому науково-дослідна діяльність є органічною частиною і обов'язковою умовою успішної роботи вищих навчальних закладів. Студенти не лише отримують найновішу наукову практичну інформацію від викладачів на лекційних і семінарських заняттях, лабораторних роботах і виробничих практиках (особливо старшокурсники), а й беруть участь у наукових дослідженнях. Отже, використання досвіду задля науково-дослідних робіт, залучення до їх виконання студентів дає великі переваги вищій школі як з точки зору розвитку самих досліджень, так і з точки зору підготовки наукових кадрів. Тому специфіка роботи вищих навчальних закладів потребує не простого, а органічного поєднання навчально-виховної і науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів.

Як відомо, інститути, університети мають можливість створювати колективні форми різних підрозділів - такі, як міжкафедральні і міжфакультетські об'єднання, формування спільних груп для виконання тієї чи іншої дослідної роботи тощо.

Цілеспрямоване виконання наукових досліджень у гуртках студентського наукового товариства, аспірантів та молодих учених у вищому навчальному закладі сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості фахівця, науковця.

Науково-дослідницька діяльність студентів включає в себе два взаємопов'язані напрями:

- навчання студентів елементам дослідницької діяльності, організації та методики наукової творчості;
- наукові дослідження, що здійснюють студенти під керівництвом професорів і викладачів за загальнокафедральною, загальнофакультетською чи загально університетською науковою проблемою.

Зміст і структура науково-дослідницької діяльності студентів забезпечує послідовність засобів і форм її проведення відповідно до логіки навчального процесу, зумовлює наступність її від курсу до курсу, від кафедри до кафедри, від однієї дисципліни до іншої, від одних видів занять до інших.

Студенти у курсових роботах із загальнотеоретичних та спеціальних дисциплін використовують елементи наукових досліджень у формі наукового пошуку, готують огляд літератури і розробляють пропозиції, що містять елементи новизни з теми роботи; узагальнюють передовий практичний досвід, застосовують економіко-математичні методи, комп'ютерну та організаційну техніку, інформаційні технології. Проблеми наукового пошуку відображені у курсових роботах студентів, мають знайти своє продовження у дипломній роботі, а також бути частиною наукової тематики відповідної кафедри. Як бачимо, ідеї минулого знаходять підкріплення і розвиток і в сучасних умовах. Вважаємо, що досвід Слобожанщини з питань наукової діяльності вартий поширення, оскільки тематика курсових і дипломних робіт має бути тісно пов'язана з історичними аспектами розвитку географічної освіти.

На наш погляд, цікавою формою організації навчальної діяльності у досліджуваний період були *географічні екскурсії* [410, с. 112-113], різноманітні за метою, тривалістю, формою зайнятості.

Підготовка екскурсії повинна полягати:

- у попередньому вивченні об'єкта;
- у визначенні мети, завдань, типу й структури екскурсії;
- у підготовці проблемних питань і завдань для студентів;
- у виявленні джерел інформації, виборі оптимального поєднання методів і прийомів навчання, складанні плану екскурсій, визначенні маршруту;

- у підготовці додаткової наочності і необхідного знаряддя;
- у проведенні організаційної бесіди зі студентами.

Заслуговує на увагу досвід викладачів географії щодо організації *самостійної роботи студентів* у XIX ст. – половині XX ст. Його слід використовувати у сучасних умовах, це сприятиме збільшенню обсягу консультативної роботи викладачів, насамперед доцентів і професорів, якщо її розглядати як важливий складник викладацького навантаження. Слід активно створювати у вищих навчальних закладах умови, за яких студенти цілком усвідомлюватимуть необхідність самоосвіти, самостійної роботи. Чинні навчальні плани вищих освітніх закладів досі є недостатньо активним важелем інтенсифікації самостійної роботи студентів.

Вважаємо досить перспективним у практиці сьогодення вищої освіти творче використання досвіду минулого стосовно способів залучення студентів до участі в наукових дослідженнях з метою оптимізації їх самостійної роботи. Серед них слід назвати такі:

- розвиток у студентів уміння при вивченні будь-якого предмета звертатися до його історії і зіставляти її здобутки із сьогоденням;
- уведення в традицію публікацій кращих студентських критичних аналізів творів, книг, анотацій, включених для самостійного дослідження;
- використання впродовж викладення матеріалу дослідів там, де вони будуть сприяти підвищенню навчальної діяльності та інтересів у студентів;
- організація польової практики, видання збірника, у якому чітко була б визначена програма організації екскурсій та експедицій;
- створення раціональної і конструктивної схеми запису експериментів з викладом проблеми, описом використаних апаратів і матеріалів,

пояснення вибраного методу чи прийомів, таблицею чисел і результатів; зробленими обчисленнями, висновками, аналізом допущених помилок;

Основне завдання організації самостійної роботи студентів повинно полягати у створенні психолого-дидактичних умов розвитку інтелектуальної ініціативи і мислення на заняттях будь-якої форми. Основним принципом організації самостійної роботи студентів є організація індивідуальної роботи з переходом від формального виконання певних завдань при пасивній ролі студента до пізнавальної активності з формуванням власної думки у вирішенні поставлених проблемних питань і завдань. Студенти повинні осмислено і самостійно працювати спочатку з навчальним матеріалом, потім з науковою інформацією, закладати основи самоорганізації і самовиховання з тим, щоб прищепити вміння в подальшому безперервно підвищувати свою кваліфікацію.

Характерним для 20-х рр.. ХХ ст. був *лабораторний метод* [408, с. 43]. Його завдання – знайомити студентів з методами наукової роботи та забезпечити свідоме і міцне засвоєння необхідного навчального матеріалу.

Студенти на лекціях знайомилися з певним теоретичним матеріалом, іноді кількох розділів, а потім у лабораторіях чи кабінетах проводили низку практичних робіт, щоб закріпити й деталізувати здобуті знання. При вивченні географічних дисциплін студент, прослухавши низку лекцій, неодмінно мав провести декілька дослідів у лабораторії, ознайомитись детально з приладами, препаратами або навіть виготувати їх самостійно. Але практичні заняття у лабораторіях та кабінетах обмежувалися тільки проробкою того матеріалу, що студенти раніше засвоїли з книжок або зі слів викладача. Студентам, які із поважних причин не встигли вивчити 25% курсу, дозволялося скласти пройдений матеріал викладачеві у тезах з обов'язковими додатковими запитаннями. У третьому періоді нашого дослідження набули поширення студентські конференції. Кожен студент повинен подавати тези до конференцій, а основою самої конференції повинні бути доповіді

студентів та їх обговорення. При цьому виступаючих призначав викладач, який потім узагальнював відповіді студентів. Опрацювання великих і складаних тем на старших курсах повинно було проходити у невеликих групах по 7 – 10 осіб, які в подальшому об'єднувалися на заключній конференції.

Отже, лабораторний метод передбачає організацію навчальної роботи з використанням спеціального обладнання та за визначеною технологією для отримання студентами нових знань або перевірки певних наукових гіпотез дослідженим шляхом. Практична робота буде спрямована на використання набутих знань у розв'язанні практичних завдань, наприклад, виготовлення моделі або пристрою.

З метою впровадження нових форм обліку знань студентів у практиці вищої школи доцільним вважаємо організацію заліків у груповій формі. Крім того, практикувались так звані «екскурсійні заліки» [338, с. 39], коли залік проводився під час екскурсії, за її результатами студенти робили письмовий чи усний звіт. Цей елемент досвіду заслуговує на нашу думку, поширення у сучасних вищих навчальних закладах

Варто зупинитися і на такій формі групового заліку як «самодіяльний залік» – викладач одночасно в одному приміщенні міг розміщувати 2-4 групи студентів по 5-6 осіб [338, с. 40]. Кожна група отримувала завдання з певної теми, опрацьованої під час занять або самостійно, виконання якої вимагало повторення матеріалу із суміжних тем. Викладач мав обговорити спочатку план розвитку теми, а потім уже опрацювати зміст кожного пункту плану і обмежитися роллю спостерігача за індивідуальною активністю кожного студента з групи. У результаті група повинна була показати план і тезисний конспект теми. Викладач оцінював при цьому внесок кожного студента у розробку завдань. Термін вивчення обмежувався у часі 1 годинаю. Отже, така форма проведення заліків, крім контролю знань, забезпечувала ще й підвищення рівня знань студентів.

З'ясувавши прогресивні ідеї педагогічного досвіду, ми поставили перед собою завдання здійснити їх апробацію у сучасних умовах. Для цього було обґрунтовано зміст укладеної навчальної програми, де передбачено підходи до його реалізації. Програмою спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» [84] передбачено лекційні і семінарські заняття, самостійну, індивідуально-дослідну та індивідуальну роботу студентів. Викладання спецкурсу має фахову спрямованість і передбачає формування географічної культури та професійної комунікації.

Зміст програми спрямований на:

- з'ясування розвитку змісту географічної освіти: розвиток поглядів зарубіжних та вітчизняних педагогів на роль і зміст, місце географії у системі навчальних предметів вищої школи, офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти;
- засвоєння досвіду реалізації змісту географічної освіти у вищих закладах: характеристика підручників з географії для вищих навчальних закладів, особливості підходів до викладання географії, навчально-методичне забезпечення викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах (XIX ст. – перша половина XX ст.).

Таким чином, *мета курсу* – ознайомити студентів з основними етапами становлення та розвитку географічної освіти, розкрити специфіку реалізації навчання географії у різні історичні періоди, сформувати географічні уміння і навички, що нерозривно пов'язані з професійною діяльністю викладача.

Основними завданнями навчальної програми спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» є:

1. На основі аналізу науково-педагогічної, методичної та фахової літератури проаналізувати організаційно-теоретичні питання розвитку змісту географічної освіти період XIX ст.. – перша половини XX ст.

2. На основі історико-логічного підходу до аналізу педагогічних процесів визначити етапи і тенденції формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині.

3. Схарактеризувати особливості формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в означених межах.

Після опанування курсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» студент повинен *знати*:

- історію розвитку та становлення географії як науки та навчальної дисципліни, офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти;
- погляди зарубіжних і вітчизняних педагогів на роль і зміст географічної освіти;
- реалізацію змісту географічної освіти та особливості підходів до викладання географії у вищих навчальних закладах на Слобожанщині;

Студент повинен *вміти*:

- виявляти закономірності розвитку історико-географічних досліджень;
- визначати роль та місце географії у системі навчальних предметів вищої школи;
- аналізувати та порівнювати погляди зарубіжних і вітчизняних вчених на роль і зміст географічної освіти.

Особливу користь мають матеріали історико-педагогічного характеру про зміст географічної освіти, форми і методи, прийоми викладання географічних дисциплін, включені до навчальної програми спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Тематичний план вивчення спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект»

№ п/п		Кількість годин			Примітка
		Лекції	Практичні заняття	Сам. робота	
1	Погляди зарубіжних педагогів на роль і зміст географічної освіти.	2	2		У разі потреби може бути організована індивідуальна робота зі студентами
2	Становлення вітчизняної географічної школи	2	2	2	
3	Розвиток географічної освіти XIX ст. – поч. XX ст.	2	2		
4	Місце географії у системі навчальних предметів вищої школи поч. XX ст. – перша половина XX ст.	2	2		
5	Реалізації змісту географічної освіти у вищих навчальних закладах Слобожанщини	2	2	2	
6	Досвід викладання географічних дисциплін на Слобожанщині (кінець XIX ст. – перша половина XX ст.)	2	2	2	
7	Навчально методичне забезпечення викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах	2	2		
8	Напрями викладання географічних дисциплін в сучасних умовах вищої школи (конференція)			2	
9	Всього	14	14	8	

Спецкурс пройшов апробацію у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди. Він читався на 4-му курсі. Одержані результати полягали в тому, що студенти зацікавились проблемою історії викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах не тільки Слобожанщини, але й України в цілому. Це викликало в студентів великий інтерес і налаштувало на творчу роботу. Після проведення спецкурсу 3 студенти обрали із запропонованої тематики курсові роботи, інші студенти використовували набуті знання на заняттях з методики навчання географії, демонстрували свої знання на конференціях. Це свідчить про доцільність його впровадження у вищих навчальних закладах.

Результати апробації дали змогу зробити висновки, що сучасний стан розвитку географічної науки та теорії і методики навчання географії висувають підвищені вимоги до оновлення змісту географічної освіти, вимагають удосконалення програм і підручників, доповнення навчальної літератури посібниками, які розвивають у студентів інтерес до географії, здійснюють інтеграцію та диференціацію знань, формування цілісних знань про географічні явища. Спрямованість на інтелектуальне зростання, творчий пошук, духовні потреби у свідомості кожної молодої людини мають поєднуватися з внутрішньою потребою інтенсивно вивчати розвиток географічної освіти, поповнювати обсяг знань, оскільки це є проявом інтелектуально-культурних досягнень, способом презентації їх у суспільстві.

Шляхами реалізації актуальних ідей минулого в сучасній практиці вищої школи є вдосконалення методики читання лекцій, проведення практичних занять, самостійної роботи, упровадження у навчальний процес тематичних семінарів активної форми, спецкурсів, збагачення тематики науково-дослідницьких робіт студентів-географів.

Тому логічною вимогою до конструювання навчального процесу у вищій школі має бути гармонійне поєднання науково-дослідної і навчально-пізнавальної діяльності студентів, що передбачає створення і

функціонування такої організації навчального процесу, котра спроможна забезпечити формування (за умови сприйняття і засвоєння системи сучасного наукового знання) спеціаліста, здатного до творчої праці в певній галузі народного господарства. У зв'язку з цим необхідно залучати студентів до участі в наукових гуртках, олімпіадах, творчих конкурсах, проведенні наукових досліджень, стимулювати їх творчі здібності. Викладачеві ВНЗ слід знати, що надмірна деталізація, спроби примітивно спростити навчальну працю студентів можуть сформувати споживацьку психологію особистості, зробити її нездатною до самостійної продуктивної професійної діяльності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Таким чином, у процесі дослідження визначено організаційно-педагогічні умови викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини ХІХ – першої половини ХХ ст. – високий рівень професійно-педагогічної компетентності професорсько-викладацького складу, використання різноманітних форм і методів викладання географічних дисциплін.

Під час цих занять педагоги-практики використовували широкий спектр методів навчання: методи самостійної роботи, лабораторні методи, аналітичні, дедуктивні, індуктивні та інші, які, на їхню думку, сприяли формуванню у студентів умінь аналізувати, синтезувати, узагальнювати, спостерігати у природі, робити висновки, передбачали розвиток ініціативи, творчості і самостійності, що в цілому підвищувало ефективність викладання географічних дисциплін.

Серйозні вимоги висувалися до підготовки викладачів з географічних дисциплін, їхньої професійної-педагогічної майстерності. Приділялася увага навчально-методичному забезпеченню дисциплін, що викладалися (авторські програми, посібники, підручники), максимальному використанню кабінетів, музеїв, бібліотек, лабораторій, обсерваторій та метеорологічних станцій як складових навчально-методичного комплексу для підготовки викладачів і слухачів до занять з географічних дисциплін; посилена увага до якості знань студентів.

Особливу роль у викладанні географічних дисциплін відіграли наукові товариства, зміст роботи яких передбачав комплексне вивчення природи та господарства України, зокрема з питань топографії, орографії, гідрології, ґрунтів, клімату, рослинного і тваринного світу. Товариства сприяли поєднанню теоретичних і практичних знань, удосконаленню методики викладання географічних дисциплін на географічних кафедрах.

У сучасних умовах організації навчального процесу у вищій школі важливим є практичне спрямування лекцій з географічних дисциплін, що було характерним для досліджуваного періоду (XIX ст. – перша половина XX ст.). У процесі лекційного викладу матеріалу потрібно враховувати динаміку розвитку географічних досліджень, ті зміни, які відбулися у географічно-економічному регулюванні країн світу та України.

Заслужують уваги семінарські заняття та спецсемінари, які не повинні перетворюватися на контроль знань студентів, а допомогти поглибити і узагальнити їх. Крім того, варто активніше запроваджувати екскурсії, географічні дослідження. У сучасних умовах слід значно збільшити обсяг консультативної роботи викладачів, насамперед доцентів і професорів, розглядаючи її як важливий складник викладацького навантаження.

Особливу увагу потрібно спрямовувати на самостійну роботу студента. Вважаємо досить перспективним у практиці сьогодення вищої освіти творче використання досвіду минулого стосовно способів залучення студентів до участі в наукових дослідженнях з метою оптимізації їх самостійної роботи (розвиток у студентів уміння при вивченні будь-якого предмета звертатися до його історії і зіставляти її здобутки з сьогоденням; опублікування кращих студентських критичних аналізів творів, книг, анотацій, включених для самостійного дослідження; організація польової практики, створення раціональної і конструктивної схеми запису експериментів; розробка кафедрами наукових тем для досліджень; заохочення кращих студентів-науковців грошовими винагородами, нагородження почесними грамотами, медалями).

Аналіз навчальної літератури з географії досліджуваного періоду свідчить, що у вищих навчальних закладах використовувалося чимало підручників і посібників із географії. Вони відрізнялися за змістом, структурою, методичним апаратом, поліграфічним виконанням, а також за

різними варіаціями в послідовності викладу матеріалу. На вивчення географії у вищих навчальних закладах відводилася різна кількість годин, що в багатьох випадках визначало структуру і зміст навчальної літератури з географії, ставило на порядок денний розв'язання такої важливої методичної проблеми, як реалізація змісту географії як навчального предмета у підручниках та посібниках для студентів.

На основі результатів дослідження нами розроблена навчальна програма спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» та методичні рекомендації до його викладання. Програмою спецкурсу передбачено лекційні, семінарські заняття, індивідуально-дослідну роботу студентів. Його викладання має фахову спрямованість і передбачає формування географічної культури студентів із залученням історії розвитку змісту вищої географічної освіти. Спецкурс пройшов апробацію у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди. Одержані результати показали, що студенти зацікавились історичними аспектами формування змісту вищої географічної освіти і викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах не тільки Слобожанщини, але й України загалом. Це налаштувало їх на творчу роботу і спонукало активніше обирати теми науково-дослідної роботи, пов'язані з розвитком змісту географічної освіти у певних часових вимірах. Отже, було доведено доцільність включення спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» до варіативної частини навчальних планів підготовки бакалаврів географії.

Розкриті в цьому розділі основні результати дослідження висвітлено в таких публікаціях автора: [73; 75; 78; 79; 80; 81 82; 83; 84].

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукової проблеми теорії та методики навчання географії – розвитку змісту вищої географічної освіти на прикладі конкретного регіону. У ході дослідження з'ясовано, що XIX ст. – перша половина XX ст. є тим відрізком часу, коли зміст вищої географічної освіти сформувався як систематична, обов'язкова складова підготовки майбутнього географа, і Слобожанщина в цьому процесі брала активну участь.

Аналіз літератури свідчить, що зміст вищої географічної освіти Слобожанщини у зазначений період зазнавав якісних змін під впливом різних чинників: характеру і рівня розвитку виробничих відносин, політичного устрою і суспільної ідеології, урядової політики у сфері освіти, структури освітньої системи та навчальних закладів, форм організації навчально-виховного процесу, розвитку географічної науки, її зв'язку з іншими науками про природу, розвитку педагогічних ідей, дидактичних і методичних підходів до реалізації змісту і практики навчання географії.

У дисертаційному дослідженні на основі вище зазначених чинників виокремлено такі основні періоди та етапи формування і розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини впродовж досліджуваних хронологічних меж:

- **перший період (1804 – 1888 рр.)** – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Цей період включає два етапи: *I-й – (1804-1862 рр.)* і *II-й – (1863 – 1888 рр.)*;
- **другий період (1889 – 1920 рр.)** – зміцнення матеріальної бази вищих навчальних закладів, відкриття кафедр географії;

- **третій період (1921 – 1940-і рр.)** – формування вищої географічної освіти як цілісної системи, *перший етап якого припадає на 1921-1933 рр., а другий – на 1933-1940-і рр.*

Дослідження дозволило з'ясувати, що у першому періоді навчальні програми окремо не друкувалися, а вміщувалися у «Правилах, требованиях и программах испытаний в комиссии физико-математического факультета по отделению естественных наук» та у «Программах для полукурсовх испытаний Харьковского университета», або кожен викладач працював за авторською навчальною програмою. На другому та третьому періоді навчальні програми друкували окремими брошурами, зміст яких спрямовував викладачів на формування у студентів умінь проводити спостереження за об'єктами та процесами географічної оболонки і фіксувати одержані результати; застосовувати теоретичні знання для пояснення явищ, які відбуваються у географічній оболонці; володіти науковою термінологією; працювати з різними видами географічних карт; визначати географічні координати, складати фізико-географічну характеристику території за однією і багатьма картами; працювати з глобусом та метеорологічними приладами. Зверталася увага на вплив людини на навколишнє середовище, що можна вважати кроком до екологізації географічних дисциплін.

Порівняльний аналіз підручників указує на те, що у вищих навчальних закладах використовувалися підручники і посібники з географії різні за змістом, структурою і методичним апаратом. У другому та третьому періодах за змістом і доступністю викладу матеріалу варто відзначити підручники А. Краснова «Основы землеведения», «Курс землезнавства», «Лекції з фізичної географії»; «Основы физической географии» А. Зупана, «Физическая геология» І. Мушкетова, «Економічна географія» В. Кістяківського, «Економічна географія України» К. Воблого, «Нарис економічної географії України» В. Садовського та ін. Основним недоліком більшості підручників була відсутність апарату орієнтування, запитань і завдань для контролю знань.

Дослідження показало, що вагомий внесок у формування змісту географічної освіти здійснили викладачі Харківського університету – О. Івановський, А. Краснов, І. Леваковський, С. Рудницький, які спрямовували свою педагогічну діяльність на розробку теоретичних засад викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах, наголошували на необхідності врахування у процесі навчання суспільних і політичних умов, застосування прийомів стимулювання й активізації навчальної діяльності студентів, використання знань з інших дисциплін тощо.

У результаті дослідження з'ясовано, що досвід викладання географічних дисциплін заслуговує на увагу у сучасних умовах. Так, у вищій школі важливим є практичне спрямування лекцій з географічних дисциплін, врахування динаміки географічних досліджень. Доцільним є проведення спецсемініарів не тільки з метою контролю, але й задля поглиблення та узагальнення знань. Крім того, варто активніше запроваджувати тривалі екскурсії (експедиції), освітні прогулянки та географічні дослідження. У сучасних умовах слід значно збільшити обсяг консультативної роботи викладачів, спрямовувати увагу на вдосконалення способів залучення студентів до участі в наукових дослідженнях, використання у професійно-практичній підготовці студентів географів лабораторного методу. Перспективним видається проведення модульного контролю та заліків з використанням групової форми навчальної діяльності студентів. Позитив вбачаємо у створенні на базі вищих навчальних закладів науково-дослідних кафедр з метою підвищення якості наукових досліджень, розроблення під керівництвом видатних учених-дослідників наукових проблем, а також підготовки студентів до наукової і викладацької діяльності.

Для того, щоб перевірити ефективність дослідження розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині було розроблено спецкурс «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект». Його викладання має фахову спрямованість і передбачає

формування географічної культури студентів із залученням історії розвитку змісту вищої географічної освіти.

Результати апробації розробленої навчальної програми спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» та методичних рекомендацій для викладачів цього курсу свідчать про доступність та актуальність його змісту, зацікавленість студентів історичними аспектами географічної освіти і методикою викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини та України в цілому. Це робить перспективним його впровадження у фаховій підготовці студентів географічних спеціальностей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини XIX ст. – першої половини XX ст. Перспективним видається дослідження теоретичних й методичних засад практичної підготовки географів з використанням передових ідей досліджуваного періоду, становлення та розвитку дослідницької діяльності студентів у процесі навчання географії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України (Історія. Теорія.) / А.М. Алексюк: [підруч. для студентів, аспірантів та мол. викладачів вищ. навч. закладів]. - Міжнар. фонд «Відродження». – К.: Либідь, 1998. – 558 с.: табл., схем. – Бібліогр. наприкінці частин.
2. Анучин Д.Н. География / Д.Н. Анучин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Спб. : Типолитография И.А. Эфрона, 1892. – Т. VII(15). – С. 377-390.
3. Анучин Д.Н. Новый русский курс земледоведения. Профессор А.М. Краснов. Курс земледоведения / Д.Н. Анучин // Земледоведение. – 1908. – кн. I. – С. 124.
4. Анучин Д.Н. О преподавании географии и о вопросах с ним связанных / Д.Н. Анучин // Избранные географические работы. – М. : - 1949. – С. 104.
5. Арчибальд Гейки. Преподавание географии / Арчибальд Гейки ; [пер. с англ Л.Д. Синицкого]. – Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 180 с.
6. Багaley Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета / Д.И. Багaley. – Харьков : Тип. Зильберга, 1905. – 84 с.
7. Багaley Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (с1805 по 1905 гг.) / Д.И. Багaley, Н.Ф. Сумцов, В.П Бузескул. – Х. : Тип. ун-та, 1906. – 329 с.
8. Багaley Д.И. Опыт истории Харьковского университета / Д.И. Багaley. – Х. : Тип. и лит М. Зильберберга, 1893-1898. - Т.1. (1802-1815 гг.) – С. 405-484.
9. Багaley Д.И. Опыт истории Харьковского университета / Д.И. Багaley. – Х. : Тип. и лит М. Зильберберга, 1904. - Т.2. (1815-1835 гг.) – С. 374-485.

10. Баранский Н.Н. Краткий курс экономической географии / Н.Н. Баранский [вып.1. Общие понятия очерк мирового хозяйства]. – М.-Л.: Печатный двор, 1930. – 237 с.
11. Баранский Н.Н. Краткий курс экономической географии / Н.Н. Баранский [вып.2. Общий обзор СССР в целом]. – М. –Л. : ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 332 с.
12. Баранский Н.Н. Университетская подготовка специалистов экономической географии в ССР / Н.Н. Баранский // Доклады советской делегации на международном географическом конгрессе в Варшаве. М.: Большой советский атлас мира при ЦИК'е СССР, 1934 — 8 с.
13. Бардянанц Л.А. Анатолий Людвигович Ренгард [некролог] / Л.А. Бардянанц // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т.18. – Вып.4. – С. 455-457.
14. Барон Торнау Н.Н. К вопросу о постановке преподавания географии / Барон Н.Н. Торнау. - С.-Петербург : Типография т-ва А.Ф. Маркс, Измайловский просп., 29, 1913. – 33 с.
15. Бузескул В.П. История Харьковского университета при действии устава 1884г (с1884 до 1905г.) / В.П. Бузескул – Х.: Тип. А. Дарре, 1905. – 89 с.
16. Бузескул В.П. Надлер В.К. (Некролог) / В.П. Бузескул // Записки Императорского Харьковского университета. – 1894. – № 2. – С. 107–109.
17. Бейлин И.Г. Андрей Николаевич Краснов / И.Г. Бейлин, В.А. Парнес. – М. : Наука, 1968. – 260 с.
18. Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за 100 лет (1845-1945) / Л.С. Берг. [изд. и 2-я тип.].– М.-Л. : АН СССР, 1946. – 263 с.
19. Берг Л.С. Климат и жизнь / Л.С. Берг. М. : Госиздат, 1922. – 196 с.
20. Берг Л.С. Основы климатологии / Л.С. Берг. – Л. : Уч- педиздат, 1938. – 456 с.

21. Берг Л.С. Предмет и задачи географии / Л.С. Берг // Известия Русского географического общества. – Т.51. – Вып. 9. – 1915. - С. 463—477.
22. Божко Л.Д. Історіографія географічних досліджень на Харківщині / Л.Д. Божко // Зб. наук. пр. сер. Історія та географія / Харк. Держ пед ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2003. – вип. 13. – С. 206-214.
23. Божко Л.Д. Етапи розвитку географічних знань на Харківщині / Л.Д. Божко // Зб. наук. пр. сер. Історія та географія / Харк. Держ пед ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2002. – вип.9. – С. 142-146.
24. Божко Л.Д. Становлення та розвиток географічної науки на Харківщині (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.) : автореф. Дис. На здобуття наук. ступеня канд. історичних наук : спец. 07.00.07«історія науки і техніки» / Л.Д. Божко. – Київ, 2005. – 22 с.
25. Бокотей В.В. Формирование научной школы геологов Харьковского университета (ХІХ – ХХ в) / В.В. Бокотей // Геологический журнал. – 1994 - №3. – С. 129-138.
26. Борзов А.А. Географические работы / А.А. Борзов. – Москва : Географическая література, 1954. – 525 с.
27. Борисяк Н.Д. Сборник материалов относящихся к геологии Южной России / Н.Д. Борисяк. - Харьков: - 1867. - Т.1. – 179 с.
28. Борков А.С. Вопросы методики и истории географии / А.С. Борков ; [под ред. члена корреспондента АПН РСФСР А.И. Соловьева]. – Москва : Изво Академии педагогических наук РСФСР, 1961.
29. Бортник Л.А. Сторінки історії Харківського університету: Статут 1884р. Та його наслідки / Л.А. Бортник // Вісник харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2003. - №603. – С. 17-23.
30. Бродович И.А. Профессор Дмитрий Иванович Багaley. К тридцатой годовщине его учено-педагогической деятельности (1880-1910) / И.А. Бродовича. – Харьков : 1912. – 82 с.

31. Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования Укрглавпрофобр Х.: – 1923. - №9. – С. 37.
32. Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования Укрглавпрофобра. Х.:– 1924. - №2. – С. 23
33. Варданыц Л.А. Анатолий Людвигович Рейнгард / Л.А. Варданыц // Известия всесоюзного географического общества. 1949. – Т.78. – Вып. 4. – С. 455-457.
34. Великая Советская Энциклопедия. – 1953. – Т.23. – С. 491.
35. Василевський А.М. Професор А.Н. Краснов. Життя його і твори / А.М. Василевський. – Х.: Руські субтропіки, 1914. - № 11, № 12
36. Василий Васильевич Докучаев как географ // Отечественные физико-географы и путешественники / [под. ред. Н.Н. Баранского и др.]. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 450-462. (очерки).
37. Вернадский В.И. Памяти профессора А.М. Краснова / В.И. Вернадский // Природа. – 1926. – октябрь. – С. 1181.
38. Виленкин В.Л. Вклад географов Харьковского университета в географию / В Виленкин. Х. : - 1976. – 16 с.
39. Виленкин В.Л. Замечательные географы – наши земляки / В.Л. Виленкин // Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. – Х.: Изд. ХГУ, 1970. – Вып.8. – С. 236-241.
40. Виленкин В.Л. Общественная деятельность профессора А.Н. Краснова в Харькове (1889-1912) / В.Л. Виленкин, Г.П. Дубинский // Материалы Харьковского отдела Географического общества СССР. – Х.: Изд. ХГУ, 1967. – Вып. 4. - С. 43-49.
41. Вітвицька Л.П. Основи педагогіки вищої школи / Л.П. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2003 – 314 с. – Бібліогр.: С. 305–313 та

- наприкінці тем. : (Навч. посіб. для вищ. навч. зал. Житомир. держ. пед. ун-т ім. І.Франка).
42. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку / [ред. рада вид.: В.Г. Кременець (гол.); редкол. Тому І.Ф. Прокопенко (гол.)та ін.]. – К.: Знання України, 2009. – 431 с.
 43. Внутреннее обозрение // Вестник Европы. – Петербург : - 1901. - №1. (январь). – С. 61-71.
 44. Воблий К.Г. Економічна географія / К.Г. Воблий. – К.: вид. АН УРСР, 1919. – 175 с.
 45. Воейков А.И. Климаты земного шара в особенности России / А.И. Воейков. - С-Петербург : Издание картографическоезав заведения А. Ильина, 1884. – 624 с.
 46. Воейков А.И. Метеорология [в четырех частях] / А.И. Воейков. С-Петербург : Изд. картограф. заведен А. Ильина, 1903. – 388 с. (Ч. Температура и влажность воздуха. – Облачность. - Осадки).
 47. Всеподдайнейший доклад о мерах и предложениях по устройству системы народного образования // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 3 (1855-1864). – 1976. – С. 75–83.
 48. [Выдающийся русский географ А.Н. Краснов // Труды географического факультета Харьковского государственного университета им. А.М. Горького, Харьков](#)
 49. Высшая школа СССР за 50 лет (1917-1967) / [под ред. проф. В.П. Елютина]. Москва : Высшая школа, 1967.
 50. Высшее образование в России: очерки истории до 1917г. / А.Я.Савельев, А.И.Момот, В.Ф.Хотинко и др. – М.: НИИ ВО, 1995 – 432 с.
 51. Географическо-статистический словарь Российской Империи / [сост. П.п. Семенов]. – С.-Петербург : 1863.

52. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л.: Госиздат «Красный пролетарий», 1930. – 416 с.
53. Гизе Ф.И. Физико-химическое и врачебное испытание минеральных вод и некоторой глины, отысканных в Полтавской губернии в Константиноградском повете, близ р. Орели / Ф.И. Гизе, П.М. Шумлянский. – Харьков : 1806. – 40 с.
54. Гоголь Н.В. Мысли о географии / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений. - изво АН СССР, 1952. – Т.8. – С. 98-106.
55. Голенкин М География растений / М Голенкин, А.М. Краснов. – Харьков : -1899.
56. Голенкин М География растений / М Голенкин, А.М. Краснов // Труды Ботан сада Юрьевского ун-та Юрьев : 1901. – Т.1. – вип.IV. – С. 212.
57. Гордеев П.И. К геоморфологии бассейна р. Кой-Кап и верховья р. Уч-чат / П.И. Гордеев // Труды Укр. науч. экспед. в Центральный Тянь-Шань. – 1935. – Т.II.
58. Гордеев П.И. К истории развития рельефа юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня / П.И. Гордеев // Учені записки ХДУ. - №18. – Труды геолого-географического факультета. – 1940. - №1.
59. Гордеев П.И. Походження увалових гряд Псьол-Хорольського вододілу / П.И. Гордеев // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. – 1946. – Т.IX.
60. Гордеев П.И. Роль оползней в преобразовании эрозионных форм рельефа левобережья долины р. Псла / П.И. Гордеев // Учені записки ХДУ. – Т.24. – Записки Инст. геологии. – 1948.
61. Гордеев П.И. Современные физико-географические процессы и их влияние на развитие рельефа юго-восточной части Центрального Тянь-Шаня / П.И. Гордеев // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. – 1941. – Т.VIII.

62. Гризебаха А. Растительность земного шара согласно климатическому ее распределению (очерк сравнительной географии растений) [перевод с немец с примечаниями А. Бекетов] С-Петербург: Издание Товарищества «Общественная польза», Т.1. - 1874 – 576 с.; Т. 2. – 1877. – 593 с.
63. Гроссгейм А.А. Памяти проф. А.Н. Краснов / А.А. Гроссгейм // Вестник Тифлис. Ботанического сада. – 1915. – Вып.36. – С. 42.
64. Гуров А.В. Курс геологи (лекции читанные в Харьковском университете) Харьков : Лит Деденка, 1888-1889 уч. год – 366 с.
65. Гуров А. Леваковский И.Ф (Некролог) / А. Гуров // Записки Императорского Харьковского университета. – 1893. – Кн. 3. – С. 93-99.
66. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.: Современное написание: В 4т. / В.И.Даль. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003, – Т. 2. (И.–О.) – С. 1131.
67. Демченко М.А. Верховья ледника Иныльчек и ледник Каинды / М.А. Демченко // Труды Укр. науч. экспед. в Центральный Тянь-Шань. – 1935. – Т.II.
68. Демченко М.А. До зледеніння Центрального Кавказу / М.А. Демченко // Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту. – 1940. – Т.IV.
69. Демченко М.А. К геоморфологии долин Теректы и Май-Баш / М.А. Демченко // Труды Укр. науч. экспед. в Центральный Тянь-Шань. – 1935. – Т.II.
70. Демченко М.А. Физическая география СССР в Харьковском университете / М.А. Демченко // Ученые записки ХГУ. – 1955. – Т. 56. – Труды геогр. ф-та – Т.2. – С. 41-55
71. Демченко М.О. З літопису фізико географічних кафедр Харківського державного університет / М.О Демченко, С.М. Міхаєва

72. Дем'яненко Н.М. Загально-педагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша половина XX ст.) – К.: ЗМН, – 1998. – 328 с.
73. Денисенко Я.В. Педагогічні погляди А.М. Краснова на географію як науку / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2009. – Вип.3(56). – С. 189-193
74. Денисенко Я.В. Становлення географії як навчального предмета вищої школи (друг пол.. XIXст. – поч.. XX ст.) / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2009. – Вип.4(57). – С. 83-87.
75. Денисенко Я.В. Реалізація професійної педагогічної майстерності викладачів географів у процесі навчання / Я.В. Денисенко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: [зб. наук. пр.] Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. - Вип.31. – С. 50-55.
76. Денисенко Я.В. Офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти на Слобожанщині (друга. пол. XIXст початок XXст) / Я.В. Денисенко // Педагогіка та психологія: [зб. наук. пр.] / За заг. редакцією академіка І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І. Лозової. – Харків, 2010.- Вип.36. -С. 121-127.
77. Денисенко Я.В. Особливості розвитку вищої географічної освіти на Слобожанщині на початку XX століття / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2010. – Вип.6(59). – С. 142-146.
78. Денисенко Я.В. Навчально-методичне забезпечення викладання географічних дисциплін на Слобожанщині (друга половина XIX століття) / Я.В. Денисенко // Гуманізація навчально-виховного процесу: [зб. наук. пр.] / Слав'янський державний педагогічний університет. - Слав'янск, 2011. - Вип.LV, частина 2—С. 201-208.

79. Денисенко Я.В. Географічна екскурсія як одна з форм викладання географічних дисциплін у вищій школі на Слобожанщині (кінець XIX ст. – та довоєнні роки XX ст) / Я.В. Денисенко // Педагогіка та психологія: [зб. наук. пр.] / За заг. редакцією академіка І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І. Лозової. – Харків, 2011.- Вип.40. – Ч.1. - С.144-151.
80. Денисенко Я.В. Виховні можливості практичних занять з географії у другій половині XX ст. / Я.В. Денисенко // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 15червня2010) / Міністерство світи і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків, 2010. С. 8-9.
81. Денисенко Я.В. А.М. Краснов про роль і значення екскурсії / Я.В. Денисенко // Методологія сучасних наукових досліджень: [матеріали VII науково-практичної конференції молодих учених.], (Харків, 4-5листопада 2010р.) / Міністерство світи і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків, 2010. С. 21.
82. Денисенко Я.В. Географічний гурток як ефективна форма викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладів Слобожанщини (друга половина XIX) / Я.В. Денисенко // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 10травня 2011 року) / Міністерство світи і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків, 2011. С. 13-15.
83. Денисенко Я.В. Особливості організації практичних занять з географічних дисциплін на Слобожанщині кінець XIX ст.. / Я.В. Денисенко // Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія і практика: [матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2011року]. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди
84. Денисенко Я.В. Навчальна програма спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-

- педагогічний аспект». – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди , 2012. – 32 с.
85. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – Х.: Райдуга, 1994. – 61 с.
86. Джури́нский А.Н. История педагогики: [учеб. пособие для студ. Педвузов] / А.Н. Джури́нский – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 432 с. Бібліогр. наприкінці тем.
87. Дмитриев Н.И. Выдающийся русский географ А.Н. Краснов / Н.И. Дмитриев // Труды геогр. факультета ХГУ им. Горького Х.:– 1952. -Т.1.
88. Дмитриев Н.И. Геоморфология в Харьковском университете / Н.И. Дмитриев // Труды геогр. Факультета ХГУ им. Горького Х.: – 1955. -Т.2.
89. Дмитриев Н.И. И.Ф. Леваковский и А.В. Гуров - основоположники геоморфологического изучения УССР / Н.И. Дмитриев. // Ученые записки ХГУ. – 1952. – Т.XLI. - Труды геогр. ф-та ХГУ им. Горького – Т.1. -С. 25-47.
90. Дмитрієв М.І. Рельєф УСРР (геоморфологічний нарис) / М.І. Дмитрієв. – Харків : Радянська школа, 1936. – 168 с.
91. Дубинский Г.П. Метеорология в Харьковском университете / Г.П. Дубинський // Из истории науки. – 1956. - №3. – С. 53-54
92. Дубинский Г.П. Метеорология и климатология в Харьковском университете / Г.П. Дубинский // Ученые записки ХГУ. – 1955. – Т.56. - Труды геогр. факультета. – Т.2. – С. 57-68
93. Евстафьев П.В. Начальные основания педагогики, методики и дидактики, Спб: Тип. А. Гранмеля, 1879. – 543 с.
94. Экономическая география СССР / [под. ред. М.Б. Вольфа, Г.А. Мебуса, сост. В.С. Клупт]. – Москва-Ленинград : Москва, 1928. – 172 с.

95. Записки українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Харків : 1928. – Вип. I. – 100 с.
96. Захарченко Г.М. Геологический факультет Харьковского Государственного университета / Г.М. Захарченко // Ученые записки ХГУ. – Х.: 1955. – Т.61. – С. 45-49. Записки геологического факультета ХГУ. – 1955. - Т. 12. - С. 5-17.
97. Захарченко Г.М. Гидрология в Харьковском университете / Г.М. Захарченко // Ученые записки в Харьковском государственном университете. – Х.: 1955. – Т.61. – С. 52-65. Записки геологического факультета Т. 12. – С. 51-65.
98. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. - №18. С. 135-136.
99. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1941. - №1. С. 90.
100. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. - №33. С. 306.
101. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. - №25. С. 211.
102. Зеленська Л.И. Теоретические и методологические основы создания средств обучения географии / Л.И. Зеленська. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет, 1998 – 243 с.
103. Золотухіна С.Т. Проблема методів навчання у вітчизняній педагогічній теорії і практиці ХІХ ст. / С.Т. Золотухіна, А. Лоха // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Г.С.Сковороди – 2002.–№ 3. – С. 10–20.
104. Золотухіна С.Т. Развитие ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України: [навч. посіб. для студ. пед. заклад Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди] / С.Т. Золотухіна. – Х.: ХДПУ, 1994. – 108 с.– Бібліогр. наприкінці тем.
105. Зупан А.Л. Основы физической географии / А.Л. Зупан ; [переклад с немец изд под ред. Д.Н. Анучина]. - С-Петербург : типография А. Бенке Новый переулоч №2, 1899 – 732 с.

106. Зупан А.Л. Основы физической географии / А.Л. Зупан ; [переклад с немец изд под ред. Д.Н. Анучина]. - С-Петербург : типография А. Бенке Новый переулок №2, 1914 – 1091 с.
107. Ивановский А.А. О преподавании географии / А.А Ивановский. – Москва : Типография т-ва И.Д. Сыткина. ул.Пятницкая, 1915. – 164 с.
108. Известия Географического Общества, 1887. – Вып. XXIII. - С. 607
109. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения.– 1872. – Ч. 162. – С. 1-35.
110. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – Ч. 181. – Отд. «Современная летопись». – С. 15–47.
111. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 124.– Отд. «Современная летопись». – С. 106–174.
112. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – Ч. 154.– Отд. «Современная летопись». – С. 20–41.
113. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – Ч. 156. – Отд. «Современная летопись». – С. 121–205.
114. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1870. – Ч. 151. – Отд. «Современная летопись». – С. 136–211.
115. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1868. – Ч. 137. – Отд. «Современная летопись». – с. 21–68.

116. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1881.– Ч. 218. Отд. «Современная летопись». – С. 33–52.
117. Известия о состоянии и деятельности наших учебных заведений. Харьковский университет в 1883 году // Журнал Министерства Народного Просвещения, часть ССXL (240). – С.Петербург. – 1885. – Июль. – С. 11–12.
118. Известия Русского географического общества, 1887. - Т. 23. - Вып. 6 – С. 717-725.
119. Известия Русского географического общества, 1887. - Т. 23. - Вып. 8 – С. 1-30.
120. Извлечения из отчета о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1877г. // Записки Императорского Харьковского университета. – 1877. – Т. 1. – С. 9–42.
121. Извлечения из отчета о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1875г. // Записки Императорского Харьковского университета. – 1876. – Т. 1.– С. 5–32.
122. Извлечения из протоколов заседаний Совета императорского Харьковского университета // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1865. – Ч. 125. – Отд. 2.– С. 44–107.
123. Иностранцев А.А. Геология / А.А. Иностранцев. – С.-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича, 1887 – Т. 2. Историческая география. – 1887. – 527 с.
124. Иностранцев А.А. Геология / А.А. Иностранцев . – С.-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича, 1885 – Т. 2. Современные геологические явления (динамическая геология) петрография и стратиграфия. – 1885. – 485 с.

125. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М.: Мысль, 1971. – 416 с.
126. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) [под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея; вступ ст. Т.Г. Павловой]. – Х.: САГА, 2007. – 45 с.
127. Іщук С.І Гуманістична парадигма географії / С.І. Іщук, О.В. Гладкий // Економічна і соціальна географія : [зб. наук. пр.] К.: - 2004. – Вип. 55 С. 11-20.
128. Іщук С.І. Розколота географія / С.І. Іщук, Т.І Шпарага. О.В. Гладкий. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2003. – Вип. 6. – С. 5-8.
129. Камлишинский В.С. О неводных атмосферных осадках / В.С Камлишинский. – [Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 25 декабря 1815 и 1816 гг.]. – Х. : - 1816.
130. Камлишинский В.С. О систематической номенклатуре облаков Говарда / В.С Камлишинский. – Харьков : 1817. – 29 с.
131. Карлов Н.Н. О вкладе Н.И. Дмитриева в геоглогию антропогена и геогморфологию Украины / Н.Н Карлов, А.Н. Кравченко // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – Москва : АН СССР, 1961. - №24. – С. 139-144.
132. Кафедра географии и антропологии Украины // Наука на Украине. – 1922. - №4 – С. 384.
133. Кафедра географії та антропології при ХІНО. Звіт за 1926/1927р // Наука на Україні. – 1927. - №2-4. - с. 80.

134. Кистяковский В.В. Учебник комерческой географии России сравнительно с важнейшими государствами мира / В.В. Кистяковский. – С.-Петербург-Киев : Сотрудник, 1912. – 256 с.
135. Ковалев П.В. Ледник Шхельды / П.В. Ковалев // Известия Всесоюзного географического общества. – 1951. – Т. 83. – Вып. 6.
136. Кокшаров Н.Н. Лекции минералогии / Н.Н. Кокшаров. – С-Петербург : В типографии Императорской Академии Наук, 1863.
137. Кокшаров Н.Н. Материалы для минералогии России. Ч.3 / Н.Н. Кокшаров. – Санктпетербург : Типография департамента внешней торговли, 1858. – 299 с.
138. Кокшаров Н.Н. Материалы для минералогии России. Ч.2 / Н.Н. Кокшаров. – Санктпетербург : В типографии И.И. Глазунова и К^о, 1856.
139. Колоней Д.В. Влияние Харьковского университета на развитие частного образования на Слобожанщине в первой половине XIX века / Д.В. Колоней // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Х.: 2003.- №594 Історія. - Вип. 35. – С. 315-323.
140. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Н.В. Комаренко // Історіографічні дослідження в Українській УРСР. – К.: 1971. – вип. 4. – С. 34.
141. Концепція державної регіональної політики. Указ президента України від 25.05. 2001 // Офіційним вісник України. – 2001. - № 22.
142. Краснов А.Н. География как новая университетская наука / А.Н. Краснов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1890. – Ч. ССLXVI. - отд. 2. – С. 233-244.
143. Краснов А.М. Лекции по физической географии / А.М. Краснов. - Харьков : Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченка, 1910. – 472 с.

144. Краснов А.Н. Основы землеведения / А.Н Краснов. – Харьков : Типограф Адольфа Дарре, 1895. – Вып.1. (История картографии, форма земли, распределения суши и ее строение) – 136 с.
145. Краснов А.Н. Основы землеведения / А.Н Краснов. – Харьков : Типограф Адольфа Дарре, 1895. – Вып.2. (Атмосфера и ее действия на сушу и море, климаты суши и явления на мореею создаваемые) – 164 с.
146. Краснов А.Н. Основы землеведения / А.Н Краснов. – Харьков : Типограф Адольфа Дарре, 1897. – Вып.3. (Формы поверхности суши и деятели, их создавающие) – 232 с.
147. Краснов А.Н. Основы землеведения / А.Н Краснов. – Харьков : Типограф Адольфа Дарре, 1897. – Вып.4. (География растений) – 499 с.
148. Краснов А.Н. Отчет физико-математическому факультету о совершенных студентами Харьковского университета научно педагогических географических экскурсиях по Кавказу / А.Н. Краснов // Записки Императорского Харьковского университета. – 896.–кн.3. – С.1.
149. Краснов А.Н. Курс землеведения / А.Н. Краснов, Харьков: Типография Тремке, Максимилиановский пер 13, 1909. – 990 с.
150. Краснов А.Н По поводу студенческого общежития // Южный край. – 1906. – №8887.
151. Краснов А.Н Современная география и ее новые течения / А.Н. Краснов // Природа. – Июнь, 1912 – С. 798-802.
152. Краткий очерк истории Харьковского университета в царствование императора Александра III (18881 - 1894). – Харьков : 1900. – С. 18.
153. Крубер О.О. Загальне землезнавство [підручник для вищих педагогічних навчальних закладів вид 3-е под ред. Б.Ф. Дориніна] / О.О. Крубер. - Київ-Харків: Радянська школа, 1937. – 455 с.
154. Лапшин В.И. О климате Харьковской губернии / В.И. Лапшин // Вестник импер. Русского геогр. Общества. СПб, 1855. - Кн. IV.

155. Лачинов Д.А. Основы метеорологии и климатологии/ Д.А. Лачинов. - С-Петербург : Изд А.Ф. Деврієна, 1895 – 564 с
156. Лебедев Г. Учебник по минералогии / Г. Лебедев. - С-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича Вып 1. Физиография минералов. – 1890. – 322 с.
157. Лебедев Н.К. Что такое географическая карта / Н.К. Лебедев. – Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1926. – 68 с.
158. Леваковский И.Ф. Курс геологии / И.Ф. Леваковский. – Харьков : 1861-1864. – Вып.1-4.
159. Леваковский И.Ф. О почве и воде города Харькова И.Ф. Леваковский. – Харьков : 1875. – 43 с.
160. Леваковский И.Ф. Способ и время образования долин на Юге Росси / И.Ф. Леваковский. – Харьков : 1869. – 46 с.
161. Левицький І.Ю. Два століття пізнаємо Землю: з історії кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна / І.Ю. Левицький, А.М. Байназаров. – Харків: ХНУ, 2005. – 52 с.
162. Левитський М.К. К вопросу о лекционной системе и практических занятиях в наших университетах / М.К. Левитський // Русские ведомости. – 1901. - № 209. – С. 62-73.
163. Левківський М.В. Історія педагогіки / М.В. Левківський. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с. Бібліогр. наприкінці тем.
164. Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? / В.І. Ленін // Повн. Збір. тв. – Т.34. – С. 296
165. Лесгафт Э. Краткий курс физической географии : [Общее землеведение] / Э Лесгафт. – Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 301 с.

166. Логвиненко Н.В. Минералогический музей Харьковского университета / Н.В. Логвиненко // Ученые записки в Харьковском государственном университете. им. А.М. Горького. – 1955. – Т.61. – С. 35-43. Записки геологического факультета Т. 12.
167. Лозова В.І Теоретичні основи виховання і навчання [навчальний посібник, видання 2-е, виправлене і доповнене] / В.І. Лозова, Г.В. Троцько –Харків: "ОВС", 2002. – 400 с.
168. Любарский И.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. / И.В. Любарский // Исторический вестник. – 1891. – № 8. – С. 373–393.
169. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки / В.К. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
170. Материалы по истории физико-математического факультета Харьковского университета за первые 100 лет его существования. / Сост. Д.М.Синцов. – Х.: Тип. и лит. М.Зильберберга, 1908. – 29 с.
171. Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “загальна педагогіка та історія педагогіки” / В.О. Микитюк – Харків, 2004. – 22 с.
172. Микитюк О.М. Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України / О.М. Микитюк. – Х.: ОВС, 2001. – 255 с.
173. Мильков Ф.Н. А.Н. Краснов – географ и путешественник / Ф.Н Мильков. – М.: Географиз, 1955. – 176 с.
174. Морозов Ю.И. Практическое руководство к производству метеорологических наблюдений для изучения климата / Ю.И Морозов. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1882. – 120 с.

175. Мушкетов И.В. Физическая геология / И.В Мушкетов. - С-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича, 1891. – 710 с. Ч. 1. Общие свойства земли вулканические и динамические явления (тектонические процессы).
176. Мушкетов И.В. Физическая геология / Мушкетов И.В. - С-Петербург : Типография Ю.Н. Ерлих, Садовая № 9. – 1903. – 360 с. Т. 2. Денудационные процессы. Вып. 1. Геологическая деятельность атмосферы и подземной воды
177. Навчальні плани державних університетів, педагогічних і учительських інститутів і Харківського бібліотечного інституту (заочний відділ) [Народний комісаріат освіти УРСР Центральний інститут підвищення кваліфікації педагогів], Київ: 1940. – 88 с.
178. Навчальні плани державних університетів педагогічних і учительських інститутів Київ: Радянська школа, 1940 – 176 с.
179. Науково-дослідна кафедра антропології при ХІНО // Наука на Україні. – 1922. - № 1. – С. 56
180. Науково-дослідна кафедра геології при ХІНО // Наука на Україні. – 1927. - № 2-4. – С. 78.
181. Начальные основания физической географии Афанасия Стойковича. – Харьков, 1813. – 443 с.
182. Наши учебные заведения. Несколько сведений об окончательных университетских испытаниях в комиссиях в 1889 и 1890 годах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1891. – Ч. 276. – Отд. «Современная летопись». – С. 23–45.
183. Наши учебные заведения: Харьковский университет в 1886 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888.– Ч. Отд. «Современная летопись». С. 1–13.
184. Неймара. М. История земли / М. Неймара [перев со 2 немец издания переработано и дополнено проф В. Улигом (с дополнен по геологии

Росси и библиграфическ указателями В.В. Ламанского и А.П. Нечаева)]. - С-Петербург : Книгоиздательство Товарищества «Просвещения», 1898. – Т.1. – 762 с.

185. Нормативно-правове забезпечення освіти. У 4 ч. – Харків: Основа, – 2004 р. – Ч. 2 .– 160 с.
186. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1838/1839 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1838 – 17 с.
187. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1839/1840 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1839 – 18 с.
188. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1840/1841 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1840 – 19 с.
189. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1841/1842 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1841 – 19 с.
190. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1842/1843 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1842 – 21 с.
191. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1843/1844 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1843 – 132 с.
192. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1844/1845 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1844 – 30 с.
193. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1845/1846 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1845 – 33 с.
194. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1847/1848 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1847 – 34 с.
195. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1848/1849 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1848 – 34 с.
196. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1849/1850 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1849 – 49 с.

197. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1850/1851 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1850 – 29 с.
198. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1851/1852 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1851 – 29 с.
199. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1852/1853 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1852 – 29 с.
200. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1853/1854 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1853 – 26 с.
201. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1854/1855 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1854 – 28 с.
202. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1856/1857 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1856 – 32 с.
203. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1857/1858 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1857 – 37 с.
204. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1858/1859 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1858 – 37 с.
205. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1859/1860 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1859 – 37 с.
206. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1860/1861 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1860 – 36 с.
207. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1861/1862 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1861 – 36 с.
208. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1862/1863 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1862 – 32 с.
209. Обзорения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1863/1864 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1863 – 32с.

210. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1864/1865 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1865 - 20 с.
211. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1865/1866 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1865 – 22 с.
212. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1866/1867 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1866 – 22 с.
213. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1867/1868 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1867 – 24 с.
214. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1868/1869 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1868 – 24 с.
215. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1869/1870 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1869 – 25 с.
216. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1870/1871 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1870 – 25 с.
217. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1871/1872 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1871 – 29 с.
218. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1872/1873 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1872 – 28 с.
219. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1873/1874 acad. год., Х.: Тип. ун-та, 1873 – 29 с.
220. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1874/1875 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1874 – 31 с.
221. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1875/1876 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1875 – 31 с.
222. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1876/1877 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1876 – 32 с.

223. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1877/1878 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1877 – 32 с.
224. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1878/1879 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1878 – 30 с.
225. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1880/1881 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1880 – 34 с.
226. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1882/1883 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1882 – 35 с.
227. Обозрения преподавания наук в Императорском Харьковском университете на 1883/1884 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1883 – 36 с.
228. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на первое полугод 1885/1886 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1885 – 76 с.
229. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 2-е полугод 1885/ 1886. год., Х.: Тип. ун-та, 1886 – 71 с.
230. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на первое полугод 1886/1887 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1886 – 77 с.
231. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весенние полугод 1887 год., Х.: Тип. ун-та, 1887 – 85 с.
232. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осенние полугод 1887 год., Х.: Тип. ун-та, 1887 – 85 с.
233. Обозрения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весенние полугод 1888 год., Х.: Тип. ун-та, 1888 – 87 с.

234. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осенние полугод 1888 год., Х.: Тип. ун-та, 1888 – 95 с.
235. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весенние полугод 1889 год., Х.: Тип. ун-та, 1889.
236. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осенние полугод 1889 год., Х.: Тип. ун-та, 1897 – 82 с.
237. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осенние полугод 1890 год., Х.: Тип. ун-та, 1889 – 82 с.
238. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весен полугод 1891 год., Х.: Тип. ун-та, 1891 – 91 с.
239. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осенние полугод 1891 год., Х.: Тип. ун-та, 1891 – 155 с.
240. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1892/1893 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1892 – 161 с.
241. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1893/1894 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1893 – 151 с.
242. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1894/1895 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1894 – 99 с.

243. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1895 / 1896 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1895 – 153 с.
244. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1896/1897 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1896 – 153 с.
245. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1897/1898 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1897 – 158 с.
246. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1898/1899 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1898 – 152 с.
247. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1899/1900 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1899 – 150 с.
248. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1900/1901 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1901 – 108 с.
249. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1901/1902 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1901 – 100 с.
250. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1902/1903 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1902 – 107 с.
251. Обзорения преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1903/1904 уч. год., Х.: Тип. ун-та, 1903 – 107

252. Оболенский В.Н. Метеорология / В.Н Оболенский. - Л.-М.: Гидрометеиздат, Часть I. - 1938. Часть II. - 1939.
253. О допущении к ведению практических занятий в университетах посторонних преподавателей // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1903. – Т. 16 (1899). – С. 1622.
254. О расходе на улучшение и расширение учебно-вспомогательных установлений шести университетов, управляемых на основании устава 1894г. // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – СПб. – 1895. – Т. XI – С. 1536.
255. О расходе на улучшение и расширение учебно-вспомогательных учреждений шести университетов, управляемых на основе устава 1884 г. // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1895. – Т. 11 (1889–1890) – С. 1536–1557.
256. Об улучшении состояния учебно-вспомогательных учреждений физико-математического и медицинского факультетов // Протоколы заседаний Совета Харьковского университета. – 1864. – №5. – С. 44-65.
257. Общий устав Императорских Российских университетов 1835г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. II., 1864. – С. 769.
258. Общий устав Императорских Российских университетов 1863г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. III., 1865. – С. 953-955.
259. Общий устав Императорских Российских университетов 1863г. // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – 1876. – Т. 3 (1855-1864). – С. 1040-1106.
260. Общий устав Императорских Российских университетов 1884г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. IX., 1893. – С. 1010-1011.

261. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. язык, 1990. – С.832.
262. О постановке преподавания географии в русских университетах // Известия РГО, 1887. - Т. - 23, Вып. - 6, С. 717-725.
263. О представлении Министру Народного Просвещения права издавать инструкцию для университетской инспекции и об установлении временного порядка замещения должностей по сей инспекции // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1883. – Т. 7 (1877–1879). –С. 1169–1172.
264. Осова О.О. Організація навчально-пізнавальної діяльності студентів у вищих навчальних закладах освіти на Слобожанщині у другій половині ХІХ ст.: дис. Кандидата педагогічних наук : 13.00.01 / Осова Ольга Олексіївна. – Х., 2008. – 261 с.
265. О способах контроля над занятиями студентов и о незасчитывании отметок, полученных на курсовых испытаниях // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1867. – Т. 3. (1850–1864). – С. 621–623.
266. О ходе и результатах экзаменов на поступление в Харьковский университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. Ч. 116. – Часть официальная. – С. 140–143.
267. Ответ Совета Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 г. – Х.: Тип ун-та, 1901. – 143 с.
268. Отечественные физико-географы и путешественники / [под. ред. Н.Н. Баранского и др.]. – М.: Учпедгиз, 1956. (очерки).
269. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1849/50 академический год. – Х.: Тип. ун-та, 1850. – С.106.

270. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1877год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – Т. 1. – С. 14–68.
271. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1893год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878–1893, Кн. 2. –С. 22–98.
272. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1893. – Кн. 2.– С. 85–212.
273. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1895год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1896. – Кн. 2. – С. 17–154.
274. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1897 год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1898. – Кн. 2. – С. 19–185.
275. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1898год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1898. – Кн. 2. – С. 19–185.
276. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1899 год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1900. – Кн. 1. – С. 13–169.
277. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института императора Николая I за 1914 год. – Х.: Тип. Адольф Дарре, 1915. – С. 207.
278. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института за 1912 год – Х.: Тип. Адольф Дарре, 1913. – С. 25–70.
279. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института за 1913год – Х.: Тип. Адольф Дарре, 1915.– С. 13–67.

280. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1893 год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1894. – Кн. 2. – С. 13–135.
281. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1845/46 акад. год. – Х.: 1846. – С. 91–95.
282. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1842–1843 академический год, составленный по поручению Совета адъюнкт-проф. Измаилом Срезневским. – Х.: Тип. ун-та, 1876 – 143 с.
283. Отчет о состоянии императорского Харьковского университета за 1849/50 академический год. – Х.: Тип. ун-та, 1850. – 106 с.
284. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1891 год. – Х: Тип. Ун-та, 1892. – 184 с.
285. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1909 год // Записки Императорского Харьковского университета. № 3. – 1910. – 203 с.
286. О ходе и результатах экзаменов на поступление в Харьковский университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. Ч. 116. – Часть официальная. – С. 140–143.
287. Очерк методики и дидактики учебной географии / [составил А. Соколов]. – С-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича Вас. Остр., 5 июля, 1903. – 171 с.
288. Паламарчук Л.Б. Географія: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч.закл.: профіл. рівень /Л.Б.Паламарчук, Т.Г.Гільберг, А.І.Довгань. – К.:Генеза, 2011. – 304 с.
289. Паламарчук Л.Б. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії: теорія і практика: [Монографія] / Л.Б.Паламарчук. –К.:Київ.ун-т ім. Б.Грінченка, 2011. – 412 с.
290. Парфименко А.Ю, Посохов С.И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете / А.Ю. Парфименко, С.И. Посохов. – Х.: НМЦ «МД», 2002. – С. 63

291. Педагогическая энциклопедия в 4-х томах. [гл редак И.А.Каиров, Ф.Н.Петров]. М.: Издательство: Советская энциклопедия, 1964-1968г. 1964. - Т. 1 – С. 281
292. Педагогічна Харківщина: [довідник за ред. В.І. Лозової, І.Ф.Прокопенка; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди]. – Х.: Видавництво Круглова, 1997. – 160 с.
293. Петри Э.Ю. Методы и принципы географии [Руководство по методике географии] / Э.Ю Петри. — Изд. 2-е. — М.: Педагогический листок, 1892. — 316 с.
294. Петри Э.Ю Основы антропологи / Э.Ю. Петри. - С-Петербург : Издание Картографического заведения А. Ильина, 1890 – 609 с.
295. Петренко Н.В. Культурно-освітня спадщина вчених Слобожанщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття (історико-педагогічний аспект) [Текст] : монографія / Н.В. Петренко, С.Т. Золотухіна. – Харків : ХДУХТ, 2010. – 186 с.
296. Петров Ф.А. Российские университеты в первой половине ХІХ века. Формирование университетского образование / А.Ф. Петров. – М.: Христианское издательство, Кн 3. – 376 с.
297. Пивоваров Олесь. Внесок вчених Харківського університету ХІХ ст. у розвиток регіональної геоморфології та мінералогії Харківської області / Олесь Пивоваров [Головне управління освіти і науки Харк. Обл.. держ. Адмін. Харків. Обл.. геол.. коміс. Загальн. осв. серед. шк. №20. м. харкова]. Х.: - 2002. –160 с.
298. Пильчиков Н.Д. О практической метеорологии / Н.Д/ Пильчиков // Харьковские Губернские Ведомости. – 1891. - №№81 ,82, 84. [Публичная лекция].
299. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М. : АПН РСФСР, 1952. – 702 с.

300. Положение о научно-исследовательских кафедрах // Наука на Украине. – 1922. - № 1. - С. 112.
301. Попов А. Факсоцвосу ХИНО // Путь просвещения. – 1922. - № 2. – С. 237.
302. По поводу нового университетского устава // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1863. – Ч. 119. – отд. 2. – С. 333–404.
303. По предмету производства испытаний на звание действительного студента и на степень кандидата // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1874. – Т. 4. (1865–1870). – С. 485–487.
304. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1867. – Т. III. – С. 904–925.
305. Правила для студентов императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и Св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1905. – Т. 7. – С. 1085–1092.
306. Правила для студентов университета во время прохождения курса // Журнал Министерства Народного Просвещения, – 1885. – Ч. 240. – отд. «Правительственные распоряжения». – С. 35–40.
307. Правила для студентов императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и Св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1905. – Т. 7. – С. 1085–1092.
308. Правила для студентов университета во время прохождения курса // Журнал Министерства Народного Просвещения, – 1885. – Ч. 240. – отд. «Правительственные распоряжения». – С. 35–40.

309. Правила испытаний в комиссии физико-математической по отделению математических наук // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. – Ч. 257. – Отд. «Определение особого отдела ученого комитета Министерства народного просвещения» – С. 1–7.
310. Правила испытания для перевода из курса в курс и выпуска студентов Харьковского университета по факультетам историко-филологическому, физико-математическому и юридическому // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1853. – Ч. 78. – Отд. 1. – С. 11–23.
311. Правила, на основании которых студенты и посторонние слушатели университетских лекций пользуются учебно-вспомогательными учреждениями университета. – Х.: Тип. Ун-та, 1863. – 6 с.
312. Правила надзора за студентами вне стен университета и воспитанниками высших учебных заведений разных ведомств // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1871. – Т. 4 (1865–1870). – С. 473–475.
313. Правила о зачете полугодий и о полукурсовых испытаниях на юридическом факультете // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1898. – № 9. – С. 4–6.
314. Правила о зачете полугодий студентам императорских российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Ч. 241. – Отд. «Правительственные распоряжения». – С. 78–94.
315. Правила о зачете полугодий студентам императорских российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Ч. 241. – Отд. «Правительственные распоряжения». – С. 78–94.
316. Правила о посещении лекций студентов университета // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1861. – № 19. – С. 103.
317. Правила о сроке и порядке производства испытаний в императорском Харьковском университете на звание действительного студента и степень

- кандидата // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1867. – Т. 3. (1850–1864). – С. 689–692.
318. Правила, требования и программы испытаний в комиссии физико-математической по отделению естественных наук. Харьков: Университетская типография, 1895. – 146 с.
319. Програми для географічних факультетів педагогічних інститутів, Київ-Харків: Радянська школа, 1937 р.
320. Програми для географічних факультетів педагогічних інститутів (загального землезнавства), Київ-Харків. Радянська школа, 1937 р.
321. Проект обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по физико-математическому факультету Императорского Харьковского университета на 1907/1908 ак. год., Х.: Тип. ун-та, 1907. – 20 с.
322. Проект обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по физико-математическому факультету Императорского Харьковского университета на 1908/1909 ак. год., Х.: Тип. ун-та, 1908. – 25 с.
323. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862-1914) : [сборник под ред. прив-доц. Императорского Харьковского университета В.И. Талиева]. – Х.: - 1916.
324. Проф. Краснов А.Н. Отчет физико-математическому факультету о совершенной студентами Харьковского университета научно-педагогической географической экскурсии по Кавказу // Записки Императорского Харьковского университета, 1898, Кн. 3–4. – С. 1–15.
325. Пузырева Н.В. Теория и практика организации научно-исследовательской работы студентов (на материалах университетов Украины XIX века) : автореф. дис. на получен. науч. степ. канд. пед. наук : спец. 13-00.01 / Н.В. Пузырева. – Х., 2002. – 200 с.

326. Ратцель Фридрих Народоведения / Ф. Ратцель [перев Д.А. Коропчевского]. С-Петербург, Книгоиздательство товарищество «Просвещение» 1900. – Т.1. – 764 с.
327. Редин Е.К. Харьков - как центр художественного образования юга России / Е.К. Редин. – Х.: Тип. губ. правл., 1894. – 36 с.
328. Результаты наблюдений Метеорологической станции за 1902 г. – Х.: Тип. Ун-та, 1905. – 131 с.
329. Рейнгард А.Л. К вопросу о делении Кавказа на морфологические области / А.Л. Рейнгард // Изв. Кавказского отдела Русского геогр. Общества. – 1917. - Т.26. - № 2-3.
330. Рейнгард А.Л. Предварительный отчет о географической экскурсии в западный и средний Кавказ летом 1912 года / А.Л. Рейнгард А.Л. // Протоколы общ.испыт.природы при Харьковском унив. 1914. - Т.3. - С. 104-138.
331. Ремизов Н.А. Профессора Н.Д. Борисяк и И.Ф. Леваковский как предшественники русской школы почвоведов В.В. Докучаева / Н.А Ремизов // Ученые записки Харьковского университета. – 1955. – Т.12. – С. 45-49.
332. Рідний край: [навч. посіб. з народознавства за ред. І.Ф. Прокопенка. – 2-е вид., випр. і доп. Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди]. – Х.: ХДПУ, 1999. – 527 с. – Бібліогр. наприкінці тем.
333. Роговской Е. Профессор Н.Д.Пильчиков и его труды / Е. Роговский // Известия Харьковского Технологического института. – 1910. – Т. 5. – С. 1–20.
334. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России XVIII и XIX вв / С.В. Рождественский. – СПб., 1912. – 680 с.
335. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X–поч. XX ст.). Нариси [за заг. ред. М.Д. Ярмаченко]. – К: Радянська школа, 1991. – 384 с.– Бібліогр. у підряд. прим.

336. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині [Харк. держ. пед. ун-т; І.Ф. Прокопенко, В.І. Євдокимов, Г.В. Єльнікова та ін]. – Х.: ХДПУ, 1992. – 334 с. Бібліогр.: С. 329–333.
337. Рославский-Петровский А.П. Краткое историко-статистическое обозрение Императорского Харьковского университета : [Персидские войны] / А.П. Рославский-Петровский. – Б.М., – Б.г. – 23 с.
338. Рославский-Петровский А.П. Русские университеты и университетский вопрос Н.Пирогова / А.П. Рославский-Петровский. – Х.: 1964. – С. 28
339. Рябченко О.Л. З досвіду використання нових методів навчання в Харківському інституті народної освіти / О.Л. Рябченко // Матеріали і тези науц. конф., посвят. 30-летию кафедри историографии источниковедения и археологии ХГУ. – Х.: 1994. – С. 55.
340. Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921-1930) / О.Л. Рябченко. – Харків : 2000.
341. Савельев А.Я. Высшее образование в России: очерки истории до 1917г. / А.Я. Савельев, А.И. Момот, В.Ф. Хотинко и др. – М.: НИИ ВО, 1995 – 432 с.
342. Садовський В. Нарис економічної географії України / В. Садовський. – К.: - 1919. – 144 с.
343. Саппа М Леваковський І.Ф. – геолог / М. Саппа // Вечірній Харків. – 1983. – 30 квітня.
344. Саушкин Ю.Г. География в прошлом настоящем и будущем / Ю.Г. Саушкин. – М. : Просвещения, 1980. – 208 с.
345. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб. Тип. импер. акад. наук, 1864. – Т.1.
346. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб. Тип. импер. акад. наук, 1864. – Т.2.

347. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб. Тип. импер. акад. наук, 1865. – Т.3.
348. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб. Тип. Общественная польза, 1898. – Т.13.
349. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Спб. Тип. Общественная польза, 1900. – Т.14.
350. Свод правил для студентов Императорского Харьковского университета. – Харьков : Тип. ун-та, 1858. – 26 с.
351. Синцов Д.М. Материалы по истории физико-математического факультета Харьковского университета за первые 100 лет его существования / Д.М. Синцов Х. : Тип.и лит. М. Зильберга, 1908. – 29 с.
352. Сікорський П.І. Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання / П.І. Сікорський. – Львів : 1998. – 197 с.
353. Слестенов А.И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет / А.И. Слестенов. Х.: - 1955. – С 89.
354. Соколенко Т.М. Організація діяльності навчально-методичних комплексів у вищих навчальних закладах Слобожанщини (друга половина ХІХ століття): дис. кандидата педагогічних наук : 13.00.01 / Соколенко Тетяна Миколаївна. – Слав'янськ 2005. – 185 с.
355. Статут Харківського Імператорського університету // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків: Прапор, 2004. – 33 с.
356. Сухомлинов М.И. К истории Харьковского университета // Харьковский сборник. – 1899. – Вып.3. – С. 112-159.
357. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч.1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 37-55.

358. Талиев В.И. Ботанико-географические работы А.Н. Краснов) / В.И. Талиев Спб. «Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862 – 1914г.)» – Харьков. – 1916. – С. 65.
359. Танкер Х.Л. Университеты России в первой половине XIX века / Х.Л. Танкер, Е.А. Князев // Вестник высшей школы. – 1988. – № 9. – С. 85-90.
360. Тартаковская Г.И. Методическая работа вузовских библиотек / Г.И. Тартаковская, Н.П. Аббакумова // Научные и технические библиотеки. – 1999. – №7. – С. 47-52.
361. Тихнович Н. Задачи естественно-исторических экскурсий и постановка их в Харьковском университете // Естествознание и география. – М.: 1897. – С. 77–80.
362. Тихомандрицкий М.А. Опыт истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования / М.А. Тихомандрицкий. – Х.: Изд. Унив., 1904. - 159 с.
363. Тихомиров Г.С. Д.Н. Анучин – крупнейший русский географ, создатель русской университетской географической школы [1843-1923] / Г.С. Тихомиров. – Москва : Правда, 1950. – 31 с.
364. Ткаченко А.М. Учебно-методическое руководство Харьковского университета в 1805-1835гг. / А.М. Ткаченко. – Х.: ХДУ, 1957. – 120 с.
365. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К.: 1967. – Т.1. – С. 160.
366. Устав Императорских Российских университетов (1884) // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – 1893. – Т. 9 (1884). – С. 980–1026.
367. Устав Императорского Харьковского университета // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. 1805. – № 10. – С. 225–285.

368. Устав общества испытателей природы при Харьковском императорском университете // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1869. - № 7. – С. 6-11.
369. Устав Харьковского практического технологического института // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – 1894. – Т. 10 (1885–1888гг.). – С. 74–102.
370. Установочное лабораторное оборудование. Лабораторная Мебель: каталог-справочник. – К.: Наука, 1981. – 57 с.
371. Учбово-організаційний стан ХІНО // Записки ХІНО. – 1926. – Т. 1. С. 3
372. Учебный план подготовки работников профессионального образования (ФПО ИНО). – Х.: 1921. – С. 13.
373. Учебные планы педагогических институтов учительских институтов Наркомпро РСФСР Огиз-Учпедгиз, 1935. – 54 с.
374. Учебный план преподавания и программ предметов (высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества. – Харьков: Типография и литография М. Сергеева и К. Кальченка – Московская 10, 1914.
375. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. Д.И.Багалея и И.П.Осипова. – Х.: Изд-во ун-та, 1911. – 280 с.
376. Федоровский А.С. К истории города Харькова / А.С. Федоровский. – Харьков: Тип «Печатное дело», 1915. – 8 с.
377. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805-1905) / [под ред. проф. И.П. Осипова, Д.И. Багалея]. – Х.: САГА, 2008. – 42, 357, 248, XIV с.
378. Фіцула М.М. Педагогіка: [навч. пос. для студ. вищ. пед. закл. Освіти] / М.М. Фіцула. – К: Академія, 2001. – 527 с.

379. Халанский М.И. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. (1805–1905) / М.И. Халанский Д.И. Багалей. – Х.: 1908. – С. 86.
380. Халанский М.И. Опыт истории историко-филологического факультета императорского Харьковского университета / М.И. Халанский. – Х.: Изд. Харьк. ун-та, 1883. – 425 с.
381. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років [голов. Ред. В.С. Бакіров, В.Н. Духопельников, Б.П. Зайцев та інші]. – Харків : Фоліо, 2004. – С. 750.
382. Харківський університет : Історичний екскурс за архівними документами (1864-1994) [наук. Довід. Вид. Авт упоряд. М.А. Балишев, О.М. Мащенко]. – Харків : СПД ФО Яковлева Г.Г., 2004. – 202 с.
383. Харківський університет за 150 років. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1955. – 386 с.
384. Харківський університет ХІХ – поч ХХ ст у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / [Уклад. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко]. – Харків : Сага, 2010. – 550 с.
385. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет (1805-1955) / Отв. ред. канд. ист. наук. доц. С.М. Короливский, Харьк. гос. ун-т. – Х.: Изд-во ун-та, 1955.–387 с. – Библиогр. в подстроч.
386. Харьковский государственный университет, 1805-1980: Ист. Очерк / И.К. Рыбалка, М.В. Черняков и др. – Х.: Высшая школа, 1980. –159 с. – Библиогр.: С. 154–156.
387. Харьковский университет в 1884 году // ЖМНП, часть ССХLII (242). – СПб., 1885. – ноябрь. – С. 139-159, 140-143.
388. Циркулярное предложение начальством учебных округов касательно командировки профессоров университетов с учебной целью // Сборник

- распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1881. – Т. 5 (1871–1873). – С. 14.
389. Циркулярное предложение начальством учебных округов о включении в ежегодные отчеты по университетам сведений о результатах научных занятий студентов университетов вне лекций // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1881. – Т. 5 (1871–1873) – 1881. – С. 1322.
390. Циркулярное предложение начальством учебных округов об установлении желательного общения между студентами, профессорами и учебным начальством // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения – 1881. – Т. 14 (1898–1900). – С. 707–711.
391. Циркулярное предложение начальством учебных округов относительно условий допущения в студенты университетов воспитанников института инженеров путей сообщения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 143. Отд. 1. – С. 187–188.
392. Циркулярное предложение о студентах университетов, не посещающих лекции // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1866. – Т. 2 (1835–1849). – С. 454–455.
393. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1885. - № 10. – С. 17.
394. Черномаз П. Батько української географії. Степан Рудницький і наукове життя Харкова (1926-1933рр.) / П. Черномаз // Краєзнавство. – К.: 1995. – № 1-4 (32-35).
395. Швалб М.Г. Систематический указатель к трудам общества испытателей за 1869 – 1930г. / М.Г. Швалб ; [Под. ред. проф. Л.И. Гуревича, с предислов. проф.Л.А. Шкарбатова]. Х.: Гос. Ун-т, 1955.
396. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года / АПН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1976. – 231 с. – Библиогр.: С. 227–230.

397. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / АПН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1985. – 349 с. – Библиогр.: С. 328–346.
398. Эймонтова Р.Г. Университетская реформа 1863 года // Исторические записки. – 1961. – Т. 70. – С. 163–196.

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України (м.Київ)

399. Оп. 29, дело 33 «Список преподавателей Харьковского университета и программы курсов лекций на 1863-1864 учебный год», 1863. – л. 332–347
400. Оп.261, дело 10 «Переписка с Министерством народного просвещения о не подтвердившихся сведениях о беспорядках в Харьковском университете: пьянстве, хулиганстве студентов, недобросовестном отношении к занятиям, а также о недобросовестном отношении профессоров к своим обязанностям», 1865 .–л.1–17.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м.Київ)

Ф.166 «Міністерство освіти України»

401. Оп. 2, справа 127 «ДекретмРаднаркому УСРР від 13.06. 1921 року про забезпечення культурно-освітніх і учбово-виховних закладів помешканнями та обіжниками Наркому УСРР за 1921», – арк. 32-37.
402. Оп. 2, справа 471 Список наукових исполнительных кафедр при ХИНО ее указаниам руководителей кафедр и секций, 1921 – арк. 5.
403. Оп. 5, справа 757 «Науково-дослідна кафедра географії та антропології» звіт за час з IX 1925 по I. VII 1926 р. – арк.9
404. Оп. 2, справа 471 «Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр при Харківських інститутах народної освіти – арк.4.

405. Оп. 6, справа 267 Состояние научно-исследовательские кафедры г. Харькова, 1926 – арк. 56.
406. Оп. 3, справа 442 Звіт про роботу аспірантів у науково-дослідних кафедр м. Харькова, 1923 – арк. 24.
407. Оп. 8, справа 440 «Про колоквиум при залученні в аспіранти та правах аспірантів, які закінчують стаж» Протокол від 04.04. 1928 р – арк. 22.
408. Оп. 3, справа 777 Лист «Обозначившиеся в прошлом академическом году стремления к поискам новых форм педагогической работы, 1923 - арк. 20.
409. Оп. 6, справа 804 Протокол Ч.10. Засідання наради з лабораторної методи та її перевидання 20/VI – 1927 р. на яку запрошені представники споріднених вузів», – арк. 43.
410. Оп. 6, справа 804 Тези доповіді ХІНО про стан та перспективи інституту на 1-ше травня 1927 р – арк. 4.
411. Оп. 6, справа 804 Відчит «Про екскурсію на Алтай студентів географів в ХІНО у літку 1927 р». 1927 – арк. 112-113.
412. Оп. 6, справа 9 Розпорядження Наркомосу УСРР по особистому складу, 1926 – арк. 9.
413. Оп. 6, справа 8994 Основні вимоги перебудови навчальних планів в педагогічні учбові закладів відповідно до директив Листопадового пленуму ЦВК КПб, 1930 – арк. 296.
414. Оп. 6, справа 8994 Програма курсу геології та фізичної географії для 1-го і 2-го курсів ФАКСОЦВИХУ ХІНО, 1928 – арк. 367.
415. Оп. 6, справа 8994 навчальний план для агробіологічного відділу для ІНО, 1928 – арк. 327.

Державний архів Харківської області

Ф.770 «Канцелярия Харьковского практического технологического
института».

416. Оп.1, дело 199 «Отчет о состоянии института за 1893 г. по
бухгалтерской, учебной и хозяйственной части», 1894. – 75л.

ДОДАТОК А
Розподіл навчальних географічних дисциплін за роками навчання у
Імператорському Харківському університеті

№ п/п	Роки	Факультет, відділення	Навчальна дисципліна	Роки навчання або курси	Кількість годин на тиждень
1	1840-1843 н. р.	II відділ Філософського факультету	Фізична географія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
2	1843-1844 н.р.	II відділ філософського факультету	Фізична географія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Філософський факультет природничого розряду	Мінералогія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 2-го курсу
3	1844-1846 н. р.	II відділ філософського факультету математичного розряду	Фізична географія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		II відділ філософського факультету природничого розряду	Мінералогічна пропедевтика	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Геогнозія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
			Приватна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
4	1847-1848 н. р.	II відділ філософського факультету природничого і математичного розрядів	Фізична географія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень у першому півріччі
			Кліматологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		II відділ філософського факультету природничого розряду	Мінералогія і геогнозія	Для студентів 2 і 3-го курсів	6 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1 і 2-го курсів	2 год на тиждень, у другому півріччі

Продовження додатка А

5	1848-1849 н.р.	II відділ філософського факультету природничого і математичного розрядів	Фізична географія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			II відділ філософського факультету математичного розряду	Приватна мінерологія	Для студентів 1, 2 і 3-го курсів
		II відділ філософського факультету природничого розряду	Загальна мінерологія	Для студентів 1, 2 і 3-го курсів	3 год на тиждень у другому півріччі
			Мінералогічна пропедевтика	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1 і 2-го курсів	2 год на тиждень у другому півріччі		
6	1849-1850 н.р.	II відділ філософського факультету природничого і математичного розрядів	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	1 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			II відділ філософського факультету природничого розряду	Мінерологія	Для студентів 2-го курсу
		II відділ філософського факультету природничого розряду	Загальна мінерологія	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень у першому півріччі
			Геогнозія	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень у другому півріччі
Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі		
7	1850-1852 н.р.	Фізико-математичний факультет природничого і математичного розрядів	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		Розряд природничих наук	Мінералогія	Для студентів 2-го курсу	4 год на тиждень протягом року
			Геогнозія	Для студентів 4-го курсу	4 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року

Продовження додатка А

8	1852-1858 н. р.	Фізико-математичний факультет природничого і математичного розрядів	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		Розряд математичних наук (Додатковий предмет)	Загальна і приватна мінералогія	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Розряд природничих наук	Загальна і приватна мінералогія. Металеві і неметалеві речовини.	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			Приватна мінералогія Метали і геогнозія	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	3 год на тиждень протягом року
9	1858-1859 н. р.	Фізико-математичний факультет розряд математичних і природничих наук	Фізична географія і метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Розряд математичн наук (додатковий предмет)	Мінералогія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі, а у другому півріччі 3 год на тиждень
		Розряд природничих наук	Мінералогічна пропедевтика	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			Геогнозія	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі, а у другому півріччі 3 год на тиждень
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі

Продовження додатка А

10	1859-1860 н. р.	Фізико-математичний факультет розряд математичних і природничих наук	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Розряд математичних наук (додатковий предмет)	Мінералогія	Для студентів 3, 4-го курсів	2 год на тиждень у першому півріччі, а у другому півріччі 3 год на тиждень
		Розряд природничих наук	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			Геогнозія	Для студентів 3, 4-го курсу	2 год на тиждень протягом року
	Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тижд у другому півріччі	
11	1860-1861 н. р.	Фізико-математичний факультет розряд математичних і природничих наук	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень в другому півріччі
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Розряд природничих наук	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Про неметалічні явища	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
			Про метали	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Геогнозія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень у першому півріччі
			Геогнозія Росії	Для студентів 4-го курсу	1 год на тиждень протягом року
Медичний факультет (додатковий предмет)	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі		

Продовження додатка А

12	1861-1864 н. р.	Фізико-математичний факультет розряд математичних і природничих наук	Фізична географія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Фізична географія і кліматологія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Розряд природничих наук	Загальна мінерологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі
			Про явища неметалічні	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
			Про метали	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Геогнозія Росії	Для студентів 4-го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Фізико-математичний факультет розряд математичних наук	Мінерологія	Для студентів 4-го курсу	4 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	2 год на тиждень в другому півріччі
		Розряд природничих наук	Геологія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень протягом року
Практичний курс палеонтології тварин і рослин	Для студентів 4-го курсу		3 год на тиждень протягом року		
13	1864-1865 н. р.	Фізико-математичний факультет, фізико-хімічне відділення	Фізична географія метеорологія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення	Кристалографія, мінералогія та петрографія	Для студентів 2-4-го курсів	2 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Мінерологія	Для студентів 2-3-го курсів	3 год на тиждень у першому півріччі і 2 год на тиждень у другому півріччі
			Геогнозія	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі

Продовження додатка А

		Відділення природничих наук	Геологія і палеонтологія	Для студентів 3-го курсів	4 год на тиждень протягом року
			Практичний курс визначення окам'янілостей	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	1 год на тиждень протягом року
14	1865-1868 н. р.	Фізико математичний факультет, фізико-хімічне віддлення	Фізична географія і метеорологія	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне віддлення	Кристалографія, мінералогія і петрографія (додатк)	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Загальна мінерологія	Для студентів 1,2-го курс	2 год на тиждень у першому півріччі
			Про неметалеві речовини	Для студентів 2-го курсу	2 год на тиждень у другому півріччі
			Про метали	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Геологія	Для студентів 2,3-го курс	2 год на тиждень протягом року
			Палеонтологія	Для студентів 3 і 4-го курс	2 год на тиждень протягом року
			Практичн курс визначення окам'янілостей	Для студентів 4-го курсів	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1-го курсу	1 год на тиждень протягом року
15	1868-1869 н.р.	Фізико математичний факультет, фізико-хімічне віддлення	Фізична географія	Для студентів 2,3-го курсів	3 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне віддлення (додатковий предмет)	Кристалографія	Для студентів 3,4-го курсів	1 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Геогнозія	Для студентів 3 –го курсу студентів 4 го курсу	2 год на тиждень протягом року 2 год на тиждень протягом року

Продовження додатка А

16	1869-1870 н. р.	Фізико-математичний факультет, фізико-хімічне відділення	Фізична географія	Для студентів 2,3-го курсів	3 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне та природниче відділення (додаткові предмети)	Загальна мінералогія	Для студентів 2 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Приватна мінералогія	Для студентів 3 -го курсу Студенти 4 -го курсу	2 год на тиждень протягом року 1 год на тиждень у другому півріччі
			Практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Геогнозія	Для студентів 3,4 го курсів	2 год на тиждень протягом року
			Палеонтологія	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1–го курсу	1 год на тиждень в першому півріччі
17	1870-1871 н. р.	Фізико-математичний факультет, фізико-хімічне відділення	Метеорологія	Для студентів 3-го курсів	4 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне та природниче відділення (додаткові предмети)	Загальна мінералогія	Для студентів 2 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Спец курс з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення (додатковий предмет)	Петрографія	Для студентів 3 -го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Геологія	Для студентів 3 го курсу	2год на тиждень у першому півріччі, а у другому півріччі 1 год на тиждень
			Геологія і палеонтологія	Для студентів 4 -го курсу	4 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1–го курсу	1 год на тиждень у першому півріччі

Продовження додатка А

19	1871-1874 н. р.	Фізико-математичний факультет, фізико-хімічне відділення	Фізична географія	Для студентів 2 і 3-го курсів	4 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне та природниче відділення (додаткові предмети у фізико-хімічному відділенні)	Загальна мінералогія	Для студентів 2 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Приватна мінералогія	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 –го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення Відділення природничих наук	Про гірські породи	Для студ 4-го курсів Для студ 3 го курсів	2 год на тиж протягом року
		Відділення природничих наук	Геологія і Палеонтологія	Для студентів 4-го курсу	4 год на тиждень протягом року
20	1874-1875 н. р.	Фізико математичн факультет, Фізико-хімічне відділення	Фізична географія	Для студентів 2 -го курсу	2 год на тиж протягом року
			Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення (додатковий предмет)	Загальна мінералогія	Для студентів 2 і 3-го курсів	2 год на тиждень протягом року
			(додатковий предмет)	Геологія	Для студентів 3 -го курсу
		Відділення природничих наук	Геологія	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень у першому півріччі, а у другому півріччі 3 год на тиждень практичні заняття
			Загальна мінералогія	Для студентів 2 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Приватна мінералогія та практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет	Мінералогія	Для студентів 1 –го курсу	2 год на тиждень в 1-му півріччі
			Фізична географія	Для студентів 2 –го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Геологія	Для студентів 3 –го курсу	1 год на тиждень протягом року

Продовження додатка А

21	1875-1876 н. р.	Фізико-математичн факультет, фізико-хімічне відділення	Метеорологія	Для студентів 2 і 3-го курсів	3 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Приватна мінералогія	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Геологія	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Медичний факультет (додатковий предмет)	Практичні роботи з геології	Для студентів 4 -го курсу	4 год на тиждень протягом року
			Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
22	1876-1879 н. р.	Фізико-математичн факультет, фізико-хімічне відділення	Фізична географія	Для студентів 2 і 3-го курсів	4 год на тиждень протягом року
		Фізико-хімічне відділення (додатковий предмет) Відділення природничих наук	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			Кристалографія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Практичні роботи з мінералогії	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень визначення мінералів та їх явища (ст12)
		Фізико-хімічне відділення	Петрографія	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень протягом року
		Відділення природничих наук	Геологія	Для студентів 3 -го курсу	2 год на тиждень протягом року
			Палеонтологія	Для студентів 4 -го курсу	4 год на тиждень протягом року
Медичний факультет (додатковий предмет)	Загальна мінералогія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року		
23	1881-1885 н. р.	Фізико-математичн факультет, фізико-хімічне відділення	Метерологія і Фізична географія	Для студентів 2 і 3-го курсів	4 год на тиждень, практичні по 2 год в тиждень у вільн час від слухан лекцій на рік
		Фізико-хімічне відділення (додатковий предмет)	Геологія	Для студентів 4-го курсу	1 год на тиждень протягом року

Продовження додатка А

		Відділення природничих наук	Геологія і Палеонтологію	Для студентів 4-го курсу	4 год на тиждень практичні заняття протягом року
		Фізико-хімічне відділення (додатковий предмет) Відділення природничих наук	Мінерологія	Для студентів 2-го курсу	3 год на тиждень протягом року
			Кристалографія	Для студентів 3-го курсу	1 год на тиждень протягом року
			Практичні роботи з мінерології	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень протягом року
24	1885-1886 н. р.	Фізико-математичний факультет, фізико-хімічне відділення	Метерологія і кліматологія	Для студентів 3-го курсу	6 год на тиждень протягом року
			Практичні заняття з метеорології		1. Проводять метеорологічні спостереження в обсерваторії у вільний від лекцій час; 2. Обробка метеорологічних спостережень.
		Фізико-хімічне відділення	Геологія (короткий курс)	Для студентів 4-го курсу	2 год на тиждень в другому півріччі
			Геологія (динамічна, петрографія, петроге-нез, геотектоніка)	Для студентів 4-го курсу	4 год на тиждень в другому півріччі Практичні заняття у вільний час
		Відділення фізико-хімічних і природничих наук (Загальний та приватний відділ)	Мінералогія (Кристалографія)	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень в другому півріччі
		Приватний відділ	Практичні вправи для визначення мінералів	Для студентів 3-го курсу	2 год на тиждень в другому півріччі
		Відділення природничих наук	Геологія	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень в другому півріччі
		Фізико-математичний факультет Відділ фізико-хімічних наук	Фізична географія і Метеорологія	Для студентів 3-го курсу	4 год на тиждень в першому півріччі

Продовження додатка А

		Відділ фізико-хімічних наук	Історична географія	Для студентів 4-го курсу.	3 год на тиждень в першому півріччі
			Динамічна геологія	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень в першому півріччі
			Фізичні і хімічні властивості мінералів		2 год на тиждень в першому півріччі
			Практичний курс з палеонтології	Для студентів 4-го курсу	3 год на тиждень в першому півріччі
25	1886-1887 н. р.	Фізико-математичний факультет	Фізична географія і метеорологія	Для студентів 3-го курсу	4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття	Вчать складати фізичні карти. Знайомляться і з застосуванням метеорологічних інструментів	2 год на тиждень в другому півріччі
			Динамічна геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні роботи з геології	Складання геологічних карт і розрізів	2 год на тиждень в другому півріччі
			Загальна мінералогія	Вчення про морфологічні і фізичні і хімічні властивості мінералів	3 год на тиждень в другому півріччі
			Приватна мінералогія	Фізіографія простих тіл, галоїдних і сірчистих.	2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття з мінералогії	1.3 загального відділу мінералогії, 3 приватної мінералогії визначення мінералів	1 год на тиждень в другому півріччі 2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Практичний курс з петрографії		3 год на тиждень в другому півріччі
26	1887-1888 н. р.	Фізико-математичний факультет	Фізична географія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття	Креслен карт, обчислення площі об'єму різних частин суші і моря.	2 год на тиждень в першому піврічч
			Історична геологія		4 год на тиждень в першому піврічч
			Практич заняття з динамічної і історичної геології		2 год на тиждень в першому піврічч
			Курс загальної мінерології		3 год на тиждень в першому піврічч
			Практичні роботи з кристалографії		1 год на тиждень в першому піврічч
			Динамічна геологія і петрографія		4 год на тиждень в першому піврічч
			Практичні заняття з петрографії		2 год на тиждень в першому піврічч
			Фізична географія і метеорологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття	Вивч і складан фізич карт	2 год на тиждень в другому півріччі
			Динамічна геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Історична геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Мінерологія		2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Практичний курс з палеонтології		3 год на тиждень в другому півріччі
27	1888-1889 н. р..	Фізико-математичний факультет	Фізична географія і метеорологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття з метеорології		2 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття з динамічної геології		4 год на тиждень в першому півріччі
			Курс кристалографія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття з кристалографії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		3 год на тиждень в другому півріччі
			Історична геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття з геології		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичний курс петрографії		1 год на тиждень в другому півріччі
			Генетична мінерологія		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття із генетичної мінералогії		2 год на тиждень в другому півріччі
			Палеонтологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття з палеонтології		2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Спеціальні практичні роботи з геології		2 год на тиждень в другому півріччі
28	1889-1890 н. р.	Фізико-математичний факультет	Фізична географія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття		2 год на тиждень в першому півріччі
			Курс з метеорології		2 год на тиждень в першому півріччі
			Кристалографія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття із кристалографії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична геологія з петрографією і геотектонікою		5 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття з геології		2 год на тиждень в першому півріччі
			Петрографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Географія рослин		3 год на тиждень в першому півріччі
			Мінералогія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття метеорології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Кристалографія		1 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття із кристалографії		2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Практичні заняття із фізіографії мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
			Загальний курс з палеонтології		4 год на тиждень в другому півріччі
			Історична геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття з палеонтології		3 год на тиждень в другому півріччі
			Загальне землезнавство-географія організміво		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття (загальне землезнавст)		1 год на тиждень в другому півріччі
			Фізична географія		3 год на тиждень в другому півріччі
		Медичний факультет	Мінералогія		2 год на тиждень в другому півріччі
29	1891-1892 н. р.	Фізико-математичний факультет	Курс з кристалографія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття із кристалографії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Динамічна геологія з петрографією і геотехнікою		4 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні заняття з петрографії	Визначення найважливіших гірських порід, за допомогою мікроскопічного і хімічного методів	2 год на тиждень в першому півріччі

Продовження додатка А

			Історична геологія (архейс і палеоз групи)		4 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична географія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Етнографія і антропологія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Географія організмів		3 год на тиждень в першому півріччі
			Загальне землезнавств		4 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття метеорології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Фізіографія мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні заняття із фізіографії мінералів		2год на тиждень в другому півріччі
			Практичні занятті із кристалографії		2год на тиждень в другому півріччі
		Медичний факультет	Мінералогія		2год на тиждень в другому півріччі
			Загалий курс з палеонтології		4 год на тиждень в другому півріччі
			Історична геологія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні роботи з палеонтології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Загальне землезнавство		5 год на тиждень в другому півріччі
			Соціальна географія		1 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

30	1892-1893 н. р.	Фізико-математичний факультет	Загальна мінералогія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Кристалографія		1 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні мінералогії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Мінералогія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Динамічна геологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Історична геологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Загальне землезнавство		3 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична географія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Етнографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з метеорології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Фізіографія мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з фізіографії мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
		Практичні з кристалографії		2 год на тиждень в другому півріччі	
		Медичний факультет	Мінералогія		2 год на тиждень в другому півріччі
	Загальний курс з палеонтології		4 год на тиждень в другому півріччі		

Продовження додатка А

			Практичні з історичної геології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з палеонтології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Етнографія і антропогеографія		2 год на тиждень в другому півріччі
			Спец курс географії		2 год на тиждень в другому півріччі
31	1893-1899 н.р.	Фізико-математичний факультет	Метеорологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні з метеоролог		2 год на тиждень в першому півріччі
			Загальна мінералогія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні з мінералогії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізіографія мінералов		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні фізіографії мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з кристалографії		1 год на тиждень в другому півріччі
			Динамічна геологія з геотектонікою		4 год на тиждень в першому півріччі
			Історична геологія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Загальний курс палеонтології		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з історичної геології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з палеонтології		2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Петрографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні з петрографії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична географія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Етнографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Загальне землезнавств		4 год на тиждень в другому півріччі
			Географія пн. Америки		2 год на тиждень в другому півріччі
		Медичний факультет	Мінералогія		2 год на тиждень в першому півріччі
32	1899 - 1903 н. р.	Фізико-математичний факультет	Загальна мінералогія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні з мінералогії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізіографія мінералів		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з фізіографії мінералів		2 год на тиждень в другому півріччі
			Динамічна геологія Історична геологія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Загальний курс палеонтології		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з палеонтології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з історичної геології		2 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Геометрична кристалографія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Загальний курс з петрографії		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична кристалографія		3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з петрографії		2 год на тиждень в другому півріччі
			Фізична географія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Антропология і етнографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична географія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Етнографія		2 год на тиждень в другому півріччі
		Медичний факультет	Мінералогія		2год на тиждень в другому півріччі
33	1903-1904 н. р.	Фізико-математичний факультет	Загальна мінералогія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практич з мінералогії (дослідження хімічних властивостей мінералів)		2 год на тиждень в першому півріччі
			Кристалографія	7 семестр	1 год на тиждень в першому півріччі
			Фізіографія мінералов		3 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Практ з кристалографії	6 і 8 семестрів	1 год на тиждень в другому півріччі
			Загальна геологія	5 семестр	4 год на тиждень в першому півріччі
			Історична геологія	7 семестр	4 год на тиждень в першому півріччі
			Загал курс палеонтолог		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практ занят з геології		2 год на тиждень в другому півріччі
			Кристалографія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Практич з кристалогр		2 год на тиждень в першому півріччі
			Практич з петрограф	7 семестр	2 год на тиждень в першому півріччі
			Петрографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Мінералогія		4 год на тиждень в другому півріччі
			Практич з мінералогії		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практич з петрографії		2 год на тиждень в другому півріччі
			Фізична географія		4 год на тиждень в першому півріччі
			Антропогеографія		2 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практик з метеороло		2 год на тиждень в другому півріччі
34	1907-1908 н. р.	Фізико-математичний факультет	Мінералогія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Практ з мінералогії, тільки для біологів		2 год на тиждень в першому півріччі
			Геомет кристалографія	Для геолог, минер, химик і агроном, які вступил 1907 р.	3 год на тиждень в другому півріччі

Продовження додатка А

			Практич з мінералогії	Для всіх студ поступ 1906тг крім біологів.	3 год на тиждень в другому півріччі
			Фізична географія		4 год на тиждень протягом року
			Землезнавство Азії		2 год на тиждень протягом року
			Метеорологія		3 год на тиждень в першому півріччі
			Метеорологія		2 год на тиждень в другому півріччі
			Практич з метеоролог		2 год на тиждень в другому півріччі
35	1908-1909 н. р.	Фізико-математичний факультет	Метеорологія	математі природ II групи	3 год на тиждень в першому півріччі
			Практич заняття з метеорології	математ і природ II групи	2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізичн кристалографія	3 семестра навчання	3 год на тиждень в першому півріччі
			Метод дослідження мінералів,	для спец 5 семестра	3 год на тиждень в першому півріччі
			Фізіографія мінералів	для студ 4 семестра.	3 год в тиждень в другому півріччі
			Практ з мінералогії, тільки для біологів	4 семестра навчання	
			Петрографія і динамічна геологія	для студ природ III групи	2 год на тиждень в першому півріччі
			Практичні з петрографії і геології	для студ природ III групи	2 год на тиждень в першому півріччі
			Курс історичної геології і палеонтології	для студ природ III групи	3 год на тиждень в другому півріччі
			Практичні з геології і палеонтології	студ природн III групи	2 год на тиждень в другому півріччі
			Фізична географія	для 3 семестра навчан	4 год на тиждень в першому півріччі

			Географія організмів і людини	для 3 семестр навчан	2 год на тиждень в першому півріччі
			Фізична географія	для 3 семестра навчан	2 год на тиждень в першому півріччі
			Географія організмів і людини	для 3 семестра навчан	2 год на тиждень в першому півріччі